

ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені І. І. МЕЧНІКОВА

**ЗАПИСКИ
ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ**

Випуск 4

Одеса, 1997

ОДЕССКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМЕНИ И. И. МЕЧНИКОВА

ЗАПИСКИ
ИСТОРИЧЕСКОГО ФАКУЛЬТЕТА

Выпуск 4

Scan by Skorpion Professional

Олесса, 1997

УДК 03/99
ББК 63.0
3-324

У четвертому випуску Записок історичного факультету Одеського державного університету подані дослідження співробітників всіх кафедр факультету, які присвячені питанням археології, етнології і історії України, методичним і теоретичним проблемам історичної науки, джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін та всевітньої історії.

Головний редактор **В. Н. Станко.**
Заступник головного редактора **Т. М. Попова.**
Відповідальний секретар **І. С. Гребцова.**

Члени редколегії:

В. П. Ващенко,
В. Г. Кушнір,
І. В. Немченко,
Ф. О. Самойлов.

Технічний редактор:
Н. О. Петрова.

Затверджено до друку Радою історичного факультету
Одеського університету, 1997

Одеський державний університет, 1997

В. Н. СТАНКО

НЕКОТОРЫЕ ИТОГИ ИЗУЧЕНИЯ ПОЗДНЕГО ПАЛЕОЛИТА СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ (2. Днестровская группа памятников)

Данная публикация является продолжением статьи, посвященной культурно-историческому процессу в позднем палеолите в Северо-Западном Причерноморье. В первой заметке рассмотрена южнобугская группа памятников, в этой — нижнеднестровская, и подведены итоги изучения позднего палеолита Северо-Западного Причерноморья.

Наиболее ранним памятником позднего палеолита в Нижнем Поднестровье является открытое в 1969 году А. В. Гудковой местонахождение на правом склоне р. Кулударь, получившее наименование Зеленый хутор II. Позже в 1970—1974 гг. местонахождение было дополнительно обследовано и прошифровано В. Н. Станко при участии геолога П. М. Долуханова. Культурный слой *in situ* обнаружен не был, что не позволило установить геологический возраст памятника¹.

Вся коллекция из местонахождения Зеленый хутор II составлена из сборов на поверхности. Всего в ней более 7 тыс. кремней.

Нуклеусы представлены одно- и двухплощадочными призматическими и неправильно призматическими формами. Клиновидные нуклеусы для сжигания микропластин малочисленны. Для индустрии Зеленого хутора II характерны сколы небольших размеров, среди которых отщепы абсолютно преобладают над пластинками, а микропластинки единичны.

Большинство изделий со вторичной обработкой оформлено на обломках, нуклеовидных осколках, отщепах и массивных пластнах. Комплексе орудий представлен выразительными сериями скребков (концевые на пластнах, подокруглые на массивных отщепах, высокие нуклеовидные с узким лезвием, с «посиком» и др.); значительно меньше резцов (в группе преобладают срединные многофасеточные формы,

встречены также боковые, угловые, на углу семенной пластины) и зубчато-выемчатых изделий; немногочисленны острия на пластинах и отщепах, острия «климауцкого типа», ножи с естественной спинкой, стамески. Группа скребел и скребловидных орудий многочисленна и разнообразна. Микроинвентарь отсутствует.

Типологический комплекс Зеленого хутора II близок индустрии климауцких памятников в Молдове. Сходство материалов этих памятников прослеживается как в технике расщепления кремня, так и в наборе изделий со вторичной обработкой. В коллекции Зеленого хутора II отсутствуют лишь бифасы, представленные в Климауцах небольшим числом преимущественно в обломках. Это позволяет рассматривать индустрию этих памятников как единую нижнеднепровскую культуру начального этапа позднего палеолита, входящую в обширную область ориньякондных культур Восточной Европы. Большинство исследователей полагает, что археологический комплекс нижнеднепровской культуры генетически восходит к индустрии стинковской культуры².

Дальнейшее развитие традиций нижнеднепровской культуры уже на среднем этапе позднего палеолита в степном Приднестровье прослеживается по материалам стоянок Каменка, Отарик, Усатово, Калфа и другим мелким местонахождениям.

Стоянка Каменка выявлена в 1964 году В. И. Красковским на мысу первой надпойменной террасы левого берега р. Барабой в 700 м севернее села Каменки³. В 1968 году шурфовку местонахождения провел П. И. Борисковский, которая не выявила на памятнике непо потревоженный культурный слой⁴.

Коллекция Каменки, составленная из сборов на поверхности и находок в шурфах, насчитывает более 2000 кремней, среди которых конусовидные, торцовидные, одно- и двухплощадочные призматические и неправильно призматические нуклеусы, гальки и их обломки, нуклеидные и мелкие осколки и обломки кремня, отщепы, пластины и микропластины. Достаточно представительна группа изделий со вторичной обработкой.

Среди изделий со вторичной обработкой преобладают разного рода скребки: концевые, двойные, подокруглые, высокие, с «носиком». Небольшую группу составляют зубчато-выемчатые и скребловидные орудия, изготовленные на сколах и нуклеидных обломках. Резцов значительно мень-

ше чем скребков. Большинство резцов оформлено на крупных сколах и обломках и не имеет определенной типологической формы. В небольшом числе найдены резцы бокового и углового типов, а также резцы на углу сломанной пластинки. Микронивентарь представлен в основном пластинками с притупленным краем, которые морфологически плохо выражены и не образуют устойчивой серии, и единичными микроостриями⁵.

Материалы Каменки типологически и технологически близки комплексам таких памятников как Усатово, Отарик, Калфа и других мелких местонахождений Нижнего Приднестровья, в инвентаре которых прослеживаются, с одной стороны, архаические черты, а с другой, впервые в небольшом числе представлен микронивентарь, отсутствовавший ранее в ориньяковидных комплексах⁶.

Материалы всех этих памятников типологически близки и несомненно связаны единой культурно-исторической традицией. Генетически комплексы Каменка, Отарика, Усатова, Калфы восходят к нижнеднепровской культуре и складываются на основе индустрии памятников типа Зеленого хутора II и представляют следующий этап ее развития на Нижнем Поднестровье. В инвентаре названных выше памятников, наряду с преобладанием типичных позднелеолитических форм изделий, большой процент составляют архаические формы: скребла, зубчато-выемчатые изделия, скребки с «носиком», многофасеточные резцы и др.

В более северных районах Приднестровья на базе индустрии памятников климауцкой группы под влиянием аневтской культуры (либо центрально европейского ориньяка) формируется новая культурно-историческая общность, определенная молдавскими археологами как рашковская позднелеолитическая культура⁷. В дальнейшем эти две линии культурно-исторического развития все больше обособляются.

С началом отступления ледника и первым потеплением (около 17 тыс. лет тому назад) наблюдается заметная перестройка структуры первобытного населения в степной зоне, обусловленная сложной демографической ситуацией, сложившейся здесь ранее в процессе переселения в Северное Причерноморье племен, вытесненных из северных областей на юг осташковским оледенением.

С первым потеплением начинается обратный процесс: движение населения с юга на север, а в дальнейшем про-

пикновейше в степи более южных племен. С последним, видимо, связано и расселение нового населения в Нижнее Поднепрорье, представленное индустрией памятников типа Большой Аккаржи.

Стоянка Большая Аккаржа выявлена в 1955 году В. И. Красковским на террасовидном уступе правого берега р. Аккаржи, впадающей с севера в Сухой лиман, на высоте 11—12 м над руслом реки. В 1959 и 1961 гг. стоянка раскапывалась П. И. Борисовским. За эти годы вскрыто 130 кв. м площади поселения. Археологический материал залегал на глубине 0,55—1,05 м в черноземном слое и в верхней части лессовидного суглинка.

На поверхности и в процессе раскопок было собрано более 19 000 обработанных кремней и более 5000 обломков костей, принадлежащих, по определению В. И. Бибикова, и Н. К. Верещагина, бизону.

В кремневой коллекции оббитые и расколотые гальки, обломки и осколки кремня, одно-, двух- и трехплощадочные призматические и неправильно призматические нуклеусы. В небольшом числе конусовидные и клиновидные ядрища. Среди сколов преобладают отщепы и осколки. Пластинки в большинстве своем неправильно призматической изогнутой формы.

В группе орудий со вторичной обработкой скребки, резцы, мироострия и микропластинки с затупленным краем, отщепы и пластинки с ретушью, проколки. Большинство скребков изготовлено из отщепов. Они правильных очертаний, укороченных размеров, концевого типа. В небольшом количестве встречены скребки с массивным рабочим краем высокой формы. Особо исследователи выделяют скребки на нуклеусах, нуклевидных обломках и осколках. Резцов больше чем скребков. Преобладают резцы на отщепах. Резцы трех типов: боковые, угловые, срединные. Наиболее многочисленная группа микропластинок с притупленным краем и микроострий. Острия двух типов: косые на отщепах с подработанным заостренным концом и на утолщенных пластинках.

Комплекс Большой Аккаржи близок индустрии памятников анетовской культуры. Но по сравнению с Анетовкой II индустрия Большой Аккаржи выглядит более развитой. В Большой Аккарже выше процент скребков, типологически они более совершенны, практически отсутствуют скребки высокой формы и нет скребков с «носи́ком». В наборе мик-

роинвентаря Большой Аккаржи отсутствуют граветтоидные формы. Значительные черты сходства прослеживаются между Большой Аккаржой, Сюренью I в Крыму и некоторыми памятниками Нижнего Поднепровья (Дмитриевка и др.).

Возникновение комплекса Большой Аккаржи на Нижнем Днестре, на наш взгляд, связано с расселением в период потепления Ляско (17 тыс. лет назад) племен восточноевропейского микрограветта и, прежде всего, населения Крыма, Нижнего Поднепровья и Степного Побужья. В результате слияния двух технических традиций местной ориньякондной нижнеднестровской культуры с пришлым аккаржанским технокомплексом микрограветтоидного круга, вероятней всего, происходит трансформация технокомплекса нижнеднестровской культуры. Заметим, что еще П. И. Борисковский усматривал черты генетического сходства между Каменкой и Большой Аккаржой, считая Каменку более ранним комплексом.

Видно, возросшая подвижность населения с началом потепления привела к углублению контактов между различными группами населения степной зоны и к заметной инвентаризации различий между технокомплексами разных сложившихся ранее в степях культурно-исторических общностей. Индустрия нижнеднестровской культуры, сравнительно долго сохранявшая архаичные черты, начиная с заключительного этапа позднего палеолита испытывает заметные влияния более восточных микрограветтоидных культур.

К сожалению финальный этап позднего палеолита в Нижнем Поднепровье представлен преимущественно мелкими невыразительными местонахождениями. Исключение составляет лишь стоянка Чебручи, которая была выявлена в 1971 году Г. В. Сапожниковым на плато правого берега р. Днестр. Коллекция кремневых изделий, составленная из сборов на поверхности, включает наряду с одно- и двухплощадочными нуклеусами призматической формы значительное число отщепов, пластин и микропластин. Среди изделий со вторичной обработкой концевые, округлые и подокруглые скребки. Резцов меньше, чем скребков. Они представлены угловыми, боковыми, плоскими и средними типами. Выразительная группа микроинвентаря: микроострия, косые острия на пластинках, микропластинки с притупленным краем, четырехугольники. Представлены зубчато-выемчатые орудия на пластинках и отщепах, встречены долото-видные изделия⁸.

Представляется правомерным рассматривать индустрию памятников Большой Аккаржи и Чебручи как два последовательных этапа развития нижнеднепровской культуры на заключительном этапе позднего палеолита. Другие исследователи склоняются к выделению на основе индустрии этих памятников особой аккаржанской культуры. Дальнейшие исследования позволят уточнить характер сложившихся здесь в финальном палеолите культурно-исторических общностей.

Анализ индустрии палеолитических памятников Северо-Западного Причерноморья позволяет реконструировать сложную картину развития культурно-исторического процесса в этом регионе.

Являясь внеледниковой областью, степное Причерноморье было заселено в глубокой древности. Это подтверждается находками раннепалеолитических памятников как на Поднестровье, так и на сопредельных территориях Восточной Европы. Материалы этих памятников пока фрагментарны и не дают оснований для однозначного решения вопросов путей и времени заселения человеком этого края.

Не совсем ясен пока и процесс перехода от раннего к позднему палеолиту. Единственным памятником начального этапа позднего палеолита в Северо-Западном Причерноморье является Анетовка 13, генетическая подоснова которого не до конца ясна. На современном этапе изучения прослеживаются две линии формирования культур, начиная с конца раннего этапа позднего палеолита — нижнеднепровская культура, генетически восходящая к стинковско-дуруиторскому культурно-историческому единству, и анетовская культура, генетические компоненты которой связаны с местными восточноевропейскими и пришлыми центральноевропейскими индустриями.

На среднем этапе позднего палеолита намечается дальнейшее развитие нижнеднепровской и анетовской культур, более отчетливо вырисовывается их своеобразие, наблюдается консолидация этих крупных культурно-исторических общностей. При этом нельзя не учитывать имевшую место инфильтрацию других культурных явлений в степные технокомплексы, которые пока едва улавливаются по материалам технокомплексов мелких местонахождений.

В позднеледниковье в связи с изменением климата начинается процесс перемещения населения, который наложил свой отпечаток на культурно-историческую ситуацию заклю-

чительного этапа позднего палеолита степной области в целом. На современном этапе исследования трудно по материалам памятников определенно решить проблему их генетической увязки с конкретными индустриями как в самом регионе, так и на соседних территориях. Не до конца выясненным остается характер связей между комплексами Большой Аккаржи, Чебурчей и нижнеднестровской культуры, Ивашково VI и апетовской культуры, так же как и их взаимоотношения с другими культурами.

Предложенная нами схема культурно-исторического процесса в позднем палеолите Северо-Западного Причерноморья несомненно будет уточняться и изменяться по ходу дальнейших исследований.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Станко В. Н. Поздний палеолит и сложение мезолита в степях Северного Причерноморья. // Северо-Западное Причерноморье в эпоху первобытно-общинного строя. — К., 1980. — С. 9.

2. Станко В. Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. — К., 1982. — С. 88; Борзняк И. А. Поздний палеолит Днестровско-Карпатского региона. — Кишинев, 1983. — С. 44; Аникович М. В. Ранняя пора верхнего палеолита Восточной Европы. — С-Пб., 1991. — С. 19.

3. Красковский В. И. Каменка — новая позднепалеолитическая стоянка близ Одессы. // СА. 1969. — № 3. — С. 224—229.

4. Борисковский П. И., Красковский В. И. Раскопки палеолита под Одессой. // АО. 1969. — С. 264.

5. Красковский В. И. Указ. соч. — С. 224—229.

6. Станко В. Н. Поздний палеолит... — С. 13—14; Борзняк И. А., Коваленко С. И. Новые данные о позднем палеолите Нижнего Поднестровья. // Молдавское Поднестровье в первобытную эпоху. — Кишинев, 1987. — С. 28—40.

7. Коваленко С. И. Поздний палеолит Молдавского Приднестровья (Проблемы культурогенеза, функции орудий, хозяйство). — С.-Пб., 1993. — С. 13.

8. Сапожников И. В. Позднепалеолитическое местонахождение Чебурчи и Раскаецы в Нижнем Поднестровье. // Археологические исследования в Молдавии в 1982 году. — Кишинев, 1986. — С. 13—15.

ВОПРОСЫ КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОЙ АДАПТАЦИИ (по материалам мезолита степной Украины)

Проблема культурно-исторической адаптации в основе своей этнографическая и на материалах археологии, как правило, рассматривается редко. Нами делается попытка проследить в общих чертах процесс культурно-исторической адаптации на основе данных комплексного изучения мезолитических памятников степного Причерноморья.

В раннем мезолите (перяславское похолодание) в этом регионе по данным палеогеографии развиваются разнотравно-злаковые степи, среди фаунистических остатков преобладают виды открытых ландшафтов. По данным палеозоологии и палеоботаники этот период связан с аридизацией климата и сменой фаунистического комплекса¹.

Параллельно с трансформацией биотопа степей существенно изменяется стиль охоты, что хорошо прослеживается по материалам мезолитических поселений. Новые промысловые животные (тарпан и тур), пришедшие на смену стадным формам (бизон, сайгак, олень), обусловили ломку традиционных форм ведения охотничьего хозяйства: коллективная охота на стадных животных уступила место индивидуальной охоте на семейных животных. Это, в свою очередь, вызвало необходимость перестройки комплекса охотничьего вооружения.

Главными чертами развития кремневой индустрии в это время становятся микролитнизация и максимальная стандартизация заготовки, сведение к минимуму вторичной обработки, возможность реутилизации и взаимозамены вкладышей. Совершенствование лука и стрел шло по пути использования наконечников с пазами для вкладышей. На территории степной Украины в качестве вкладышей составных орудий труда чаще всего использовалась правильно призматическая пластина без вторичной обработки, реже гео-

метрические микролиты (трапеции, сегменты, треугольники)².

В условиях снижения плотности биомассы на единицу площади совершенствование охотничьего вооружения усиливало нарастание экологического кризиса. Археологически это проявилось в заметном уменьшении количества археологических памятников, изменении характера их распространения и структуры их комплексов. В отличие от предшествующего периода, в раннем мезолите в степной зоне выявлены археологические памятники только двух типов: 1. Кратковременные стоянки, представленные исключительно подъемным материалом; 2. Сезонные стоянки охотников и собирателей (Белолесье, Зимовники 1 (3), Рогалик 2). Кака-либо четкая традиция устройства поселений или система их взаиморасположения не прослеживается.

Жилые сооружения в степи обнаружены пока только на стоянке Белолесье в Нижнем Поднестровье. Они представляют собой небольшие (12 кв. м) легкие наземные жилища, зафиксированные в виде подокруглых скоплений инвентаря, кострищ и фауны. На стоянке Зимовники 1 (3) в Юго-Восточном Приазовье открыты остатки ветрового заслона. Очаги прослежены на двух поселениях — Белолесье и Рогалик 2³.

В раннем мезолите в степной зоне продолжается дальнейшее развитие лишь одной культурной традиции позднего палеолита — анетовской⁴. В то же время в междуречье Дуная и Днестра проникает население из Балкано-Дунайского региона (белолесская культура); в бассейне Северского Донца появляются носители северо-кавказских культурных традиций (зимовишковая культура)⁵.

С переходом к позднему мезолиту наблюдается нарастание обводненности территории степной Украины. Увлажнение и потепление климата влечет за собой переход к луговой степи со значительной ролью древесно-кустарничковой растительности по долинам рек и балок. В фаунистическом комплексе возрастает удельный вес видов полузакрытых биотопов (тур, благородный олень, кабан)⁶. В результате увеличивается плотность биомассы на единицу площади, а в связи с этим меняется система жизнеобеспечения населения.

В это время люди осваивают водоразделы и долины мелких водотоков. Количество археологических памятников возрастает, усложняется их типология. Вновь возникают круп-

ные долговременные поселения с многочисленным инвентарем, жилищами, очагами, местами обработки кремня, запасами сырья, культовыми и бытовыми объектами — базовые лагеря охотников и собирателей — Мирное в Нижнем Поднепровье, Игрень 8 в Днепровском Надпорожье и др. Вокруг памятников данного типа часто формируются так называемые «кусты», состоящие из базового поселения и нескольких мелких сезонных стоянок, составляющих в комплексе как бы отдельную экологическую нишу. В комплекс Мирного входят Борисовка, Траповка, Зализничное, Мирное 2 и 3 и другие местонахождения. К Игрени 8 тяготеют поселения на островах Сурском, Лоханском, Кизлевом, Шульговке и других. Возможно, каждая такая экологически замкнутая хозяйственно-бытовая группа соотносится с определенной формой социальной организации.

О росте оседлости населения степной зоны в позднем мезолите, о более тесной связи с данной территорией свидетельствует также и этническая карта региона. В этот период здесь развивается автохтонное население; все позднемезолитические археологические культуры имеют генетическую основу в раннем мезолите и/или позднем палеолите степной зоны. В бореале происходит интеграция днепровского, анетовского и крымского вариантов кукрека в единую культурно-историческую общность⁷.

Стабилизация хозяйственного уклада и рост оседлости населения в степной зоне, прослеженные по материалам археологических памятников, основаны на прогрессивных изменениях в орудийном производстве. Нарастание экологического кризиса в предшествующий период было связано с необходимостью создания определенного запаса пищи для обеспечения выживания в маргинальных условиях. В позднем мезолите прослеживаются зачатки domestikации животных, выразившиеся в сохранении и подкормке телят промысловых видов как резерва мясной пищи. Сопутствующие орудия труда (серпы для срезания травы) зафиксированы в материалах Мирного Г. Ф. Коробковой⁸. Постепенный переход к domestikации тура, биология и экология которого была хорошо знакома обитателям степей, стал той решающей инновацией мезолита, которая определила ход дальнейшей эволюции хозяйственного уклада и социальной структуры последующих поколений степняков.

Параллельно с этим идет поиск средств преодоления кризисного состояния в экономике в рамках присваивающе-

го хозяйства, свидетельством чего являются бедные комплексы матеральной культуры большинства стоянок, рассеянных в регионе. Соответствующим образом коррелируется вся система адаптации и ведется поиск оптимального ее варианта в конкретной природно-климатической обстановке.

Таким образом, производственная активность каждой отдельной группы населения направлена на обеспечение своего выживания, максимально используя для этого все ресурсы окружающей среды при минимальных затратах энергии. Это достигается путем создания адаптивной модели поведения, охватывающей все стороны жизни людей: материальную культуру, быт, образ жизни, хозяйство, социальную и общественную сферы, духовную культуру. Специфическое сочетание всех указанных компонентов на определенной территории и составляет способ культурно-исторической адаптации данной общности.

Археологически этот процесс фиксируется в материалах поселений, жилищ, очагов, в пище, утвари, а также в составе орудий труда. Археологический контекст позволяет реконструировать хозяйственно-культурный аспект адаптации, который во многом определяется также палеогеографическими особенностями среды обитания.

По материалам памятников степной Украины этот процесс можно представить в следующем виде.

В раннем мезолите в условиях нестабильной палеогеографической обстановки складывается особый вид культурно-хозяйственной адаптации, для которого характерны мобильность и дисперсность. Это нашло отражение в изменении социальной структуры общества, распаде крупных позднелеполитических общин, а также в усложнении этнической ситуации.

С переходом к позднему мезолиту смягчение условий окружающей среды способствовало общей стабилизации жизни. Двойственный характер поисков средств жизнеобеспечения позднемезолитического населения, в котором сочетаются элементы стабильности и кризисного состояния является катализатором прогрессивного развития культуры этого региона, проявившегося в достаточно раннем переходе к неолиту. Хозяйственно-культурная адаптация позднего мезолита способствовала стабилизации всего жизненного уклада местного населения, усложнению его социальной структуры (возникновение племенной организации), упроч-

нию связей с кормовой территорией (генетическая преемственность археологических культур), росту эффективности производства средств жизнеобеспечения.

Проблема адаптивной нагрузки этногенетического процесса требует дальнейших теоретических изысканий. В самом общем плане данный вопрос имеет два аспекта. Первый выходит за рамки собственно археологии и касается непосредственно концепции этноса и его основных признаков; второй связан с теорией археологической культуры и возможностью соотнесения с ней этнической общности.

На современном уровне развития знаний в отечественной науке выделяются два основных подхода к построению теории этноса. Большинство исследователей рассматривает этнос как социальное явление, категорию, общность, систему или организм, обладающую рядом устойчивых признаков. Среди них М. Ю. Брайчевский, В. Ф. Генниг, В. И. Козлов, Ю. В. Павленко, В. В. Пименов, И. С. Пноро, С. А. Токарев и другие⁹. В последние годы распространение получило представление об этносе как культурном единстве, одном из средств выражения и оформления локальной культуры. Среди основателей этого направления Ю. В. Бромлей, С. А. Арутюнов, А. М. Хазанов, Н. М. Гиренко¹⁰. На наш взгляд, этот подход может оказаться наиболее плодотворным в процессе интерпретации этноса каменного века.

В этой связи существенную трудность представляет выявление отдельных общепризнаваемых атрибутов этноса в археологическом материале. Часть из них (территория, общность происхождения и материальной культуры, социально-экономические связи, антропологический тип) прослеживаются достаточно четко. В археологии общности с данными устойчивыми признаками принято рассматривать как археологические культуры. Тем не менее интерпретация археологической культуры как материальных остатков жизнедеятельности конкретного этноса сегодня крайне неоднозначна.

Начиная с середины 50-х годов вопрос о соотношении археологической культуры и этноса неоднократно выносился на обсуждение среди археологов и этнографов. На современном уровне развития методологической и эмпирической базы обеих наук существует несколько подходов к решению этой проблемы. Большинство исследователей с большей или меньшей категоричностью допускает возможность соответствия археологической культуры и этноса. К их числу относятся М. И. Артамонов, М. Ю. Брайчевский, А. Я.

Брюсов, В. Ф. Геллинг, Ю. Н. Захарук, И. С. Каменицкий, А. П. Смирнов, П. Н. Третьяков, А. А. Формозов и другие. С другой стороны, Л. С. Клейн, А. Л. Монгайт, М. Е. Фосс и другие авторы выступают против таких параллелей, основываясь как на фрагментарности археологического материала, так и на отсутствии в нем главных, по их мнению, атрибутов этноса: языка, самосознания и т. д. В то же время специалисты в области этнографии подходят к решению этой проблемы более дифференцированно, допуская частичное совпадение некоторых археологических культур и этносов. Вероятно, на современном уровне развития археологической и этнографической наук данный вопрос универсального решения для всех исторических периодов и культур иметь не может. Наиболее вероятный путь анализа применительно к каменному веку должен основываться, в первую очередь, на специфической теории этноса.

В этом плане перспективной является концепция этноса как одного из средств выражения и оформления локальной культуры. Культура в данном контексте рассматривается как совокупность способов, которыми институционализируются различные виды человеческой деятельности¹¹. Система жизнедеятельности первобытного населения имеет специфическую адаптивную направленность, что было продемонстрировано на материалах мезолита степной Украины. В результате культуру отдельной группы населения можно рассматривать как специфическую систему адаптации данной общности к своей экологической нише. Этнос в данном контексте предстает как одна из форм выражения особенностей приспособления носителей данной культурной традиции к условиям обитания, а сложение этнических культур — как процесс их адаптации к окружающей среде. Археологически данные явления фиксируются в генезисе, развитии и распаде локальных археологических культур, которые в результате отражают местные особенности культуры той или иной группы, и, следовательно, несут этническую нагрузку.

Эмпирически данный аспект первобытной истории в общих чертах согласуется с изменениями способов культурно-исторической адаптации. Современная этнографическая литература по синхронным обществам также рассматривает этнос как одну из форм выражения особенностей приспособления носителей данной культурной традиции к условиям обитания, а сложение этнических культур — как процесс их адаптации к окружающей среде¹².

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Пашкевич Г. А. Динамика растительного покрова Северо-Западного Причерноморья в голоцене и его изменения под влиянием человека// Антропогенные факторы в истории развития современных экосистем. — М., 1981. — С. 74—87; Бибикова В. И. О смене некоторых компонентов фауны копытных на Украине в голоцене//БМОИП. отд. биол. 1975. — Т. 80. — Вып. 6. — С. 67—73.
2. Станко В. Н. Ранний мезолит степей Северного Причерноморья// Первобытная археология. Повски и находки. — К., 1980. — С. 90—109; Станко В. Н. Мирное. Проблемы мезолита степей Северного Причерноморья. — К., 1982; Коробкова Г. Ф. Истоки неолитизации: к проблеме культурно-хозяйственного развития Северо-Западного Причерноморья в эпоху мезолита//Studia praehistorica. — 1992. — V. 11—12. — С. 28—34.
3. Станко В. Н. К проблеме западных срепей мезолита Степного Причерноморья//Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья. — К., 1985. — С. 31—45; Горелик А. Ф. Исследование мезолитических комплексов стоянки Зимовники I в Северо-Восточном Приазовье//СА. 1984. — № 2. — С. 115—133; Телегин Т. Я., Тарасенко М. И. Мезолитическая стоянка у х. Роголик//Изыскания по мезолиту и неолиту СССР. — Л., 1983. — С. 35—39.
4. Станко В. Н. Ранний мезолит... — С. 100.
5. Станко В. Н. К проблеме западных... — С. 37; Горелик А. Ф. Указ. соч. — С. 132.
6. Бибикова В. И. Терниофауна поселения Мирное//Станко В. Н. Мирное. — К., 1982. — С. 139—164; Пашкевич Г. А. Указ. соч. — С. 80.
7. Станко В. Н. Культурно-исторический процесс в мезолите Северо-Западного Причерноморья//Северо-Западное Причерноморье: контактная зона древних культур. — К., 1991. — С. 5—17.
8. Станко В. Н. Кризис охотничьего хозяйства и возникновение скотоводства в азово-причерноморских степях//Древности. — Харьков, 1995. — С. 6—11; Коробкова Г. Ф. Указ. соч. — С. 29.
9. Брайчевский М. Ю. Теоретичні основи досліджень етногенезу// УІЖ. 1965. — № 2; Генинг В. Ф. Этнический процесс в первобытности. Свердловск, 1970; Козлов В. И. Что же такое этнос//Природа. — 1971. — № 2; Павленко Ю. В. К вопросу об условиях формирования этноса и этнических свойств//Методологические и методические вопросы археологии. — К., 1982; Пименов В. В. Еще раз об определении понятия «этнос»//Вопросы археологии Урала. — 1975. — Вып. 13; Пиоро И. С. Этнос и археологическая культура//Тезисы докладов сессии, посвященной итогам полевых археологических исследований 1972 г. в СССР. — Ташкент, 1973; Токарев С. А. Проблема типов этнических общностей//ВФ. 1964. — № 11.
10. Арутюнов С. А., Хазанов А. М. Проблема археологических критериев этнической специфики//СЭ. 1979. — № 6; Бромлей Ю. В. Этнос и этнография. — М., 1973; Гиренко Н. М. Социология племени. — Л., 1991.
11. Арутюнов С. А. Народы и культура. Развитие и взаимодействие. — Л., 1989.
12. Файнберг Л. А. Охотники американского Севера. Индейцы и эскимосы. — М., 1991; Козлов В. И. Этническая экология и история аборигенного населения Америки//Экология американских индейцев и эскимосов. — М., 1988; Дзенискевич Г. И. Экологическая адаптация в традиционной культуре северных атапасков//Экология американских индейцев и эскимосов. — М., 1988.

О ПРОИСХОЖДЕНИИ И СОСТАВЕ МЕТАЛЛА КИЗИКСКИХ СТАТЕРОВ

Исключительная роль кизикшинов в понтийской торговле (VI—IV вв. до н. э.) ставит перед исследователями ряд вопросов, разрешение которых могло бы пролить свет на многие особенности обращения этого вида торговой монеты. Немаловажное значение в связи с этим приобретает проблема стоимости кизикских электровых монет на греческих рынках. Один из методов определения цены кизикшинов заключается в исследовании состава и происхождения их металла¹. Дело в том, что длительное обращение и широкое распространение этих монет на рынках Греции и Причерноморья в качестве общепризнанной международной монеты свидетельствует о неизменном доверии, которым они пользовались. Между тем, лабораторные анализы показали, что содержание золота в отдельных экземплярах сильно колеблется. Возникает вопрос об отношении древних к электру вообще и об умении их определять состав этого металла.

Выбор малоазийскими городами электра в качестве монетного металла объясняется наличием в этом районе источников его получения. В древнейшее время греки не умели отделять один металл от другого и несомненно использовали то естественное соединение золота и серебра, которое встречалось в природе. Существовало несколько способов получения электра, но ни одним из известных в раннее время процессов не достигалось полного очищения добываемого металла от примесей². Отделять золото от серебра и изготавливать искусственный сплав древние научились не сразу, о чем свидетельствует тот факт, что в представлении греков электр долго был особым природным металлом — «бледным золотом». Поздние литературные источники уже отличают электр естественного и искусственного происхождения, называя искусственный сплав электром. Искусственный сплав описан Плинием³ и другими античными авторами. Уже в

середине VI в. до н. э. на смену электру в монетном деле Ближнего Востока приходят другие драгоценные металлы— золото и серебро. Изготовление монет из золота и серебра впервые вводит Крез, позже появляются и получают широкое распространение золотые персидские дарики. Именно в этом некоторые исследователи видят причину перерыва в середине VI в. до н. э. в электровой чеканке малоазийских городов⁴. Возобновление выпуска монет из электра происходит только во время Ионийского восстания. Подавление восстания персами и расправа с городами приводит к замиранию их монетного дела и к прекращению использования для чеканки электра. Однако этот металл не исчез совсем из обращения. Кизик, добровольно подчинившийся Дарию и не пострадавший во время персидских карательных экспедиций, продолжает выпуск электровых монет. Вскоре вслед за Кизиком возобновляют чеканку Фокея и Митилена. Позже к ним присоединяется Лампсак, однако, его электровая чеканка продолжается недолго⁵.

Если для древнейших малоазийских монет естественное происхождение электрового сплава не вызывает сомнений, труднее определить характер металла поздних электровых выпусков. Широкое распространение кизикинов в качестве международного средства денежного обращения предполагает, во-первых, устойчивость состава их металла, во-вторых, высокое содержание в нем золота. Между тем, уже первые анализы металла кизикинов показали колебания содержания золота в каждом экземпляре. Большая часть этих анализов производилась гидростатическим методом. Значительно более точный химический анализ в массовых масштабах невозможен, т. к. необходимость брать пробы металла неизбежно привела бы к разрушению монеты. Поэтому число химических анализов кизикинов невелико. Несмотря на неточность гидростатического метода, такие исследования позволили все же установить неравномерность содержания золота в отдельных экземплярах.

Первым к изучению состава малоазийского электра обратился в середине 80-х гг. прошлого века Гофман. Одновременно появилась работа Гульча. В 1887 г. результаты анализов кизикинов были опубликованы Хэдом и Гарднером. Свободная таблица содержания золота в малоазийском электре представлена в работе Гаммера⁶. Помимо этих данных мы располагаем лабораторными анализами монет клада кизикинов, найденного в 1967 г. в Одесской области, с. Ор-

довка. На основе всех имеющихся в нашем распоряжении результатов лабораторных исследований составлена таблица (№ 1) золотого содержания, которая дает представление о составе металла кизикнинов.

Таблица № 1

% золота	Количество монет		
	статеры	гекты	статеры и гекты
5—10	1 (6,8)	—	1
10—15	1	—	1
15—20	2	1	3
20—25	8	—	8
25—30	15	1	16
30—35	17	3	20
35—40	28	9	37
40—45	21	13	34
45—50	20	13	33
50—55	10	17	27
55—60	2	—	2
60—65	—	—	—
65—70	—	1 (69.05)	1
Средний	125	58	183
%	37,3		40,6

Таким образом, минимальное содержание золота в кизикнивах составляет 6,8%, максимальное — 69,05%. Неустойчивость и большие колебания содержания золота в кизикнивах специально подчеркивали многие исследователи. Однако приведенные крайние цифры не характеризуют состав металла кизикнинов в целом, т. к. монеты со столь низким или, напротив, высоким процентом золота являются, как видно из таблицы № 1, единичными. Нормальным следует признать содержание золота в пределах между 35 и 40%.

Исследователи отмечали несколько более высокое содержание золота в гектах⁷. Это заметно и на приводимой выше таблице № 1. Однако, вряд ли такая разница в составе металла статеров и более мелких фракций была преднамеренной. Сознательное увеличение золотого содержания в мелких номиналах совершенно необъяснимо с точки зрения той роли, которую выполняли кизикнивы на рынке: мелкие

номиналы предназначались главным образом для нужд городского рынка, а за его пределами обращались наравне со статерами. Поэтому не было необходимости проявлять специальную заботу о качестве металла гект, гемигект и еще более мелких фракций. Видимо, объяснение отмеченному факту надо искать в недостаточном количестве исследованных монет.

Следующим моментом, на котором хотелось бы остановиться, является широко распространенное представление о зависимости качества металла кизикинов от времени их выпуска — о постепенном уменьшении золота в сплаве в более поздних сериях⁸. Такому выводу противоречат данные нижеприводимой таблицы № 2, составленной на основании данных, использованных для предыдущей шкалы.

Таблица № 2

Содержание золота в кизикинах по хронологическим группам

% золота	Группы (по Фритце) ⁹				
	I	IIa	IIIвс	III	
5—10	—	—	—	—	1
10—15	—	—	—	—	1
15—20	—	—	1	—	2
20—25	—	—	2	5	1
25—30	—	1	6	5	4
30—35	1	2	4	5	8
35—40	—	5	10	8	12
40—45	—	14	10	6	10
45—50	3	5	9	7	17
50—55	—	—	15	3	2
55—60	—	1	—	—	1
60—65	—	—	—	—	—
65—70	1	—	—	—	—
Всего экз.	5	28	57	39	54

Представляется целесообразным привлечь для сравнения результаты лабораторных анализов электра Фокии и Митилены, а также арханчских монет других малоазийских греческих городов, поданные в таблице № 3.

% золота	Количество монет		монеты других городов
	гекты		
	Фокея	Митилена	
5—10	1	1	1
10—15	1	—	4
15—20	2	2	—
20—25	9	4	3
25—30	4	20	6
30—35	28	81	11
35—40	5	31	12
40—45	3	7	8
45—50	4	5	12
50—55	3	1	10
55—60	—	1	8
60—65	—	1	7
65—70	—	1	9
70—75	—	—	4
Всего экз.	70	155	95

Относительно арханческих монет Милета, Эфеса и др. городов можно отметить заметное колебание состава металла. Однако арханчность этих монет не позволяет сомневаться в природном происхождении сплава. Значительно больший интерес представляют результаты анализа гект Фокеи и Митилены, выпуск которых продолжался в V — начале IV вв. до н. э. Электр этих эмиссий обнаруживает несколько более устойчивый состав, чем металла кизикинов — на ряд 30—35% золота приходится безусловное большинство монет. В то же время среди гект Фокеи и Митилены, как и среди статеров Кизика, есть экземпляры, содержащие золото от 7,5 до 69,19%. Поэтому противопоставление состава металла этих монет и кизикинов¹⁰. Приходится либо вообще отказаться от определения кизикского электра как сплава с чрезвычайно высоким колебанием содержания в нем золота, либо отнести это определение также к гектам Фокеи и Митилены. Эпиграфический памятник — договор между этими двумя городами о совместной чеканке электровых монет¹¹ не оставляет сомнений в искусственном характере сплава (договор относит-

ся к концу V — началу IV в. до н. э.). В связи с этим интересно отметить, что никакой разницы между металлом монет времени союза и более ранними не обнаружено. Напротив, создается впечатление о «некоторой степени контроля» содержания золота во всех сериях этих монет независимо от времени выпуска¹². Эти наблюдения приводят к выводу о применении искусственного сплава для чеканки монет Фокеи и Митилены V—IV вв. до н. э. Сходство состава указанных гект с характером металла кизикинов (по данным гидростатического анализа) дает косвенное доказательство в пользу искусственного происхождения сплава кизикских монет.

Следует отметить, что окончательное решение вопроса о происхождении металла кизикинов затрудняется тем, что в природе встречаются руды, содержащие золото от 20 до 80%¹³. Так что практически отличить искусственный сплав от естественного только по количеству содержания в каждом экземпляре золота пока невозможно. Тем не менее, общие соображения заставляют нас склоняться к мнению об искусственном происхождении сплава кизикинов, по крайней мере, выпущенных в V—IV вв. до н. э. Лишь в отношении самых ранних монет (первой половины VI в. до н. э.) можно допустить естественный сплав. Источником получения Кизиком природного электра могли быть малоазийские месторождения — электр добывали в горах Тмол и Сицил, а также в золотоносных песках рек Герма и Пактола. Сторонники искусственного характера кизикского металла предполагают, что золото для него получали из Фракии, а серебро — из афинских «сов»¹⁴.

При определении стоимости кизикинов крайне важной исходной точкой является вопрос о характере и составе сплава. Если бы электр кизикинов всегда рассматривали в древности как естественный металл — «белое» или «бледное» золото времен Геродота, на рынке эти монеты принимали бы как состоящие из 7 частей золота и трех частей серебра. Именно так рассматривают металл кизикинов сторонники его природного происхождения. Но, как видно из таблицы, золотое содержание кизикинов не только не достигало 75%, но крайне редко превышало 53%. В ряд монет, содержащих золото в пределах между 50 и 55% входят экземпляры со следующим золотым содержанием: 50% (4 экз.); 50.2; 50.3; 50.7; 50.9; 51.0; 51.23; 51.3; 51.5; 51.6;

51.7; 51.8; 52.0; 52.1; 52.2 (2); 52.6 (2); 53.2 (2); 53.3; 54.5; 54.75.

Гидростатический анализ не является достаточно точным, т. к. при этом не учитываются возможные примеси в сплаве, кроме золота и серебра. Между тем, присутствие меди, например, снимает удельный вес и соответственно уменьшает величину золотого содержания. Химический анализ показывает несколько более высокий процент золота в кизикинах. Приводя сравнительные данные анализов гидростатическим и химическим методами, Гаммер, например, считает, что в среднем процент неучтенного первым методом золота должен составлять от 5 до 10%. При этом отмечается, что наибольшее расхождение в показаниях наблюдается именно при анализе монет Кизика¹⁵. Но даже делая поправку на присутствие меди, мы видим, что количество золота в кизикинах никогда не достигает трех четвертей сплава. Встает вопрос о том, каким образом сплав, содержащий фактически только половину золота, мог обращаться в течение почти двух столетий, как содержащий 75% этого металла. Хотя определение золотого содержания гидростатическим методом грекам не было известно, они знали и применяли другие способы проверки качества металла¹⁶. Разумеется, не каждая монета подвергалась проверке. Однако, трудно представить, что настоящий состав электра кизикинов не был известен. Тем более маловероятно это в IV в. до н. э., когда низкое качество искусственного сплава гект Фокеи и Митилены вошло в поговорку.

Среднее содержание золота в кизикинах составляет 40,6%. Сомнительно, однако, чтобы отношение греков к этим монетам основывалось на подобных цифрах. Прежде всего, греки не умели определить состав металла с такой же точностью, как современными методами. Вероятно, известные им способы проверки качества металла не позволяли обнаружить ту разницу в золотом содержании каждого экземпляра, которую показывают лабораторные анализы. В противном случае кизикины не могли столь длительное время пользоваться популярностью.

Интересную иллюстрацию сказанному дает исследование монет Орловского клада. Анализ этих монет был сделан сначала в пробирном надзоре и показал удивительное для кизикинов постоянство состава металла. Основная масса монет (57 из 71) содержала 53% золота, при этом не было ни одной монеты с содержанием золота ниже 50%.

Согласно этим данным норма золотого содержания оказалась выше среднего арифметического по данным лабораторных анализов. И только гидростатический метод продемонстрировал обычные для кизикинов колебания — от 6.8 до 57.9%. Наибольшее количество монет приходится на ряд между 35 и 40% золота.

Таблица 5

Таблица 6

Состав металла Орловского клада по данным пробирного анализа		Состав монет Орловского клада по данным гидростатического анализа*	
% золота	количество монет	% золота	количество монет
50.	1	5—10	1
53	57	10—15	1
		15—20	1
54	1	20—25	6
55	8	25—30	6
		30—35	12
56	3	35—40	17
		40—45	15
58	1	45—50	10
		50—55	1

*) Анализы выполнены в лаборатории общей химии Одесского государственного университета.

Характеристика металла кизикинов по данным пробирного анализа, как нам кажется, более приближается к представлению о нем греков, и вот почему. С одной стороны, сравнительная однородность сплава и содержание в большинстве монет более 50% золота хорошо согласуется с популярностью кизикинов на внешних рынках, с другой — содержание в них не менее половины золота, как мы увидим ниже, соответствует курсу, указанному Демосфеном¹⁷. Что касается обнаруженных лабораторными исследованиями колебаний содержания золота даже внутри одновременных серий (напр., семь экземпляров монет Орловского клада с изображением коровы, кормящей теленка, дают колебания золотого содержания в пределах между 43.9 и 6.8), то это могло быть результатом несовершенства технологии получения сплава¹⁸, что при отсутствии у греков точных методов

определения состава металла не могло быть замечено. Во всяком случае, лидитом узнать состав с точностью современных лабораторных исследований было невозможно.

Сравнивая содержание золота в кизикнишах и гектах Фокеи и Митилены (по данным лабораторного анализа), легко заметить более высокий процент золота в кизикском электре. На шкале золотого содержания видно, что если в фокейско-митиленских гектах резкое падение количества монет приходится на ряд с 30—35% золота, то для кизикнишов это характерно в ряду 50—55%. Видимо, более высокое качество электра в кизикнишах сыграло не последнюю роль в утверждении этих монет на внешних рынках.

Обратимся к такому важному источнику, как приписываемая Демосфену речь против Формиона (XXXIV,23). Демосфен прямо указывает на стоимость кизикнишов в Северном Причерноморье, а из показаний ответчика можно вывести курс кизикских монет в Афинах. Свои обвинения оратор строит на том, что сумма, якобы уплаченная Формионом на Боспоре (120 кизикнишов, т. е. из расчета 21 и 2/3 драхмы за кизикниш), не соответствует величине долга, т. к. кизикниш стоит 28 драхм (имеются в виду аттические драхмы)¹⁹. Большинство исследователей предполагает, что на Боспоре в это время был более высокий курс, чем в Афинах. Кажется естественным, что заняв деньги в Афинах, Формион собирается вернуть долг хотя и другими монетами, но по афинскому курсу. На Боспоре, видимо, курс кизикнишов был более высоким, а ratio драгоценных металлов могло отличаться от материковой Греции²⁰. Как показывают находки кизикских статеров, в третьей четверти IV в. до н. э. кизикниши все еще остаются распространенными и преобладающими золотыми монетами на Боспоре. В Грецию в это время проникают все большие массы золота — сначала дарки, затем появляются золотые монеты Афин и городов Фракийского побережья Эгейского моря, Лампсака и Родоса. Много храмового золота пошло на рынок после ограбления Олимпии в 365 г. до н. э. и Дельф в 354 г. Наконец, в 350-х гг. начался выпуск золотых статеров Филиппом, который использовал золото Пангейских рудников. Увеличение количества поступавшего в обращение золота вызывает постепенное падение его стоимости, так что ко времени Александра Македонского ratio золота и серебра падает до отношения 1 : 10²¹. В Афинах в течение первой половины IV в. до н. э. относительная стоимость золота постепенно понижалась, но только ко времени

Александра достигла названной величины. Еще более медленно происходило понижение стоимости золота в Северном Причерноморье, где не было столь интенсивного выбрасывания на рынок массы золота. Правда, Пантикапей во второй четверти IV в. до н. э. начинает выпуск золотых статеров. Но эта единственная тогда в Северном Причерноморье золотая чеканка не могла существенно изменить количество обращавшегося на рынке драгоценного металла. Простой подсчет радио золота и серебра по данным Демосфена показывает различие стоимости его в Афинах и на Боспоре:

$$\text{На Боспоре} = \frac{4,24 \times 28}{16} = 7,4$$

$$\text{в Афинах} = \frac{4,24 \times 21,3}{16} = 5,6$$

В нашу задачу не входит определение радио золота и серебра на Боспоре в IV в. до н. э. Посмотрим лишь, как согласуются данные пробирного анализа о преобладании среди монет Орловского клада экземпляров с содержанием золота 53% с показаниями Демосфена. Зная курс кизикинов в Афинах (21 и 2/3 аттических драхмы) и предполагая, что радио золота и серебра здесь было 1:10 (или близкое к этому), получаем выраженную в серебре стоимость кизикинов:

21 2/3 × 4,24 = 91,84 г серебра;

при 50% золота кизикин = 80 + 8 = 88 г серебра;

при 53% золота кизикин = 92,3 г серебра;

при 75% золота кизикин = 120 + 4 = 124 г серебра.

Таким образом, из предложенных вычислений выраженная в серебре стоимость кизикинов оказывается наиболее соответствующей афинскому курсу при 53-процентном содержании золота в последних²². Некоторая разница (0,46 г серебра) не может нас смущать по следующим причинам. Радио золота и серебра в Афинах могло быть в интересующее нас время несколько больше или меньше. Кроме того, для расчетов берем округленный вес кизикского статера (16 г), поскольку вычислить с точностью нормальный вес не представляется возможным. Разумеется, приведенные расчеты также не претендуют на точность. Они лишь показывают, что в древности кизикины рассматривались как содержащие не менее половины золота, но никак не три четверти. При 75% золота и радио 1:10 металлическое содержание кизикина близко не афинскому, а боспорскому курсу (28 × 4,24 =

= 118 г серебра). Этот расчет не был бы случайным при определенных условиях, а именно, если бы курс, прямо засвидетельствованный оратором (28 драхм), относился не только к Боспору, но и к Афинам, а курс 21 и 2/3 драхмы вообще не существовал, и если бы рацно золота на Боспоре составляло 1 : 10. Последнее возможно, но ничем не доказывается. Труднее представить другое, — что в третьей четверти IV в. до н. э. курс кизикинов был равен 28 драхмам. Тогда в V в. до н. э. при рацно 1 : 13 и 1/3 кизикин стоил бы 160 г серебра или около 37 драхм, что не кажется вероятным. Чтобы убедиться в этом, достаточно сравнить стоимость кизикина и дарика. Последний в середине V в. стоил 26 драхм, а во времена Александра — 20²³.

Существуют разные точки зрения на отношение между кизикином и дариком. Одни считают их эквивалентными, для других (а их большинство) цена кизикина превышала стоимость дарика²⁴. Последнее более вероятно, хотя разница вряд ли была значительной. Из «Анабасиса» Ксенофонта узнаем, что Кир платит наемникам полтора дарика в месяц, при расплате кизикинами речь идет об одном статере. Впрочем, полтора дарика Кир платит лишь ввиду особых условий похода. Другое упоминание этих видов монет у Ксенофонта не дает основания считать превышение цены кизикина над дариком значительным (Ксен. VII, VI, 1; VII, VI, 2). Сравнение курса кизикинов по Демосфену и дарика (21 2/3 драхм за кизикин и 20 драхм за дарик)²⁵, разница действительно не слишком велика. Но такое могло быть лишь в том случае, если металл кизикинов принимался как состоящий не меньше, чем на половину из золота. В пользу такого соотношения свидетельствует и вес пантикапейских статеров. А. Н. Зограф предполагает зависимость весовой нормы их от металлического содержания кизикских монет. Гипотеза А. Н. Зографа особенно выигрывает, если рассматривать металл кизикинов как состоящий на 53% из золота, и если принять рацно золота и серебра на Боспоре в начале пантикапейской чеканки как 1 : 13. Тогда кизикин должен был стоить $/8,48 + 6,2 = /9,10$ г золота, что соответствует весовой норме пантикапейского статера. В сравнении с другими видами золотой монеты, на которую могло бы ориентироваться пантикапейское монетное дело, разница в весовой норме слишком велика (вес дарика определяют 8,4 г, статера Филиппа II — 8,6 г).

Все вышесказанное позволяет высказать предположение

об искусственном происхождении сплава кизикинов и довольно высокоом (не менее половины) содержания золота, что обеспечивало устойчивость позиции этих монет и длительное обращение их на греческом рынке.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Gardner P. The Exchange-value of Cyzicene staters//NC., 1877. — P. 185—190; Bogart R. Le cours du statere de Cyzique au Ve et IVe siecles avant J-C.//L'Antiquite Classique., 1963. XXXII. — P. 85—118.

2. Healy J. F. The composition of Mytilenean electrum//Actes du Congres International de Numismatique. Paris, II, 1953. — P. 530.

3. Плиний. Естественная история. XXXIII, 23.

4. Burns A. R. Money and Monetary Policy in early times. — L., 1927. — P. 84 ff.

5. Baldwin A. The electrum coinage of Lampakos. — New-York, 1914.

6. Hofmann K. B. Zur Geschichte der antiken Lejrungen//NZ., 1885. — XVII. — P. 7; Hultsch F. Annahernde Bestimmungen der Munzverhältnisse einiger Electronmunzen.//ZfN. — 1884. — P. 161 ff; Head B. V. Electrum coins and their specific gravity//NC. — 1887. — P. 277 ff; Gardner P. The Exchange-value of Cyzicene staters. — NC. — 1887. — P. 185 ff; Hamer J. Der Feingehalt der griechischen und romischen Munzen//ZfN. 1907. XXVI. — P. 26 ff.

7. Hammer J. Op. cit. — P. 32.

8. Burns A. R. Op. cit. — P. 158—160; Giesecke W. Antikes Geldwesen. Leipzig, 1938. — P. 36—37, 53—54; Schulz E. J. Kyzikos a jeho razby//Numismaticke listy. 1950. 6.6 — P. 120—126.

9. Fritze H. Die Elektronprägung von Kyzikos.//Nomisma. 1912. VII.

10. Штейнванд Г. Кизикский гект Одесского историко-археологического музея в зв'язку з електровим карбуванням м. Кизика взагалі//Вісник Одеської Комісії Краєзнавства. — Одеса, 1930. — Ч. 4—5. — С. 12.

11. Tod M. N. A selection of greek historical inscriptions. — Oxford, 1948. — P. 34—36, n 563.

12. Healy J. F. Op. cit. — P. 532.

13. Hammer J. Op. cit. — P. 48.

14. Gardner P. A history of ancient coinage 700—300 B. C. — Oxford, 1918.

15. Hammer J. Op. cit. — P. 18, 21.

16. Head B. Historia Numorum. — Oxford, 1911; Blumner T. Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern. IV. Lpz., 1887. — S. 136—139; Rjdgeyway W. How far could the Greeks determine the finess of gold and silver coins//NS. — 1895. — P. 104—105.

17. Демосфен. Речи. «Против Формиона о займе»//ВДИ. 1947. — 3. XXXIV, 23.

18. Raven E. J. P. Problems of the earliest owls of Athens//Essays in greek coinage presented to Stanley Robinson. — Oxford, 1968. — P. 57.

19. Карышковский П. О. Стоимость монетных металлов в Ольвии и в Боспорском государстве в IV в. до н. э.//ВДИ. — 1958. — 3. — С. 132.

20. Heichelheim F. Wirtschaftsgeschichte des Altertums. I—II. Leiden, 1938. — S. 309—310;

Бертье-Делагард А. Л. Относительная стоимость монетных металлов на Боспоре и Борисфене в пол. IV в. до

и. э.//НС. — 1911. — 1. — С. 18; Зограф А. Н. Античные монеты//МИА.— 1951. — 16. — С. 175; Шелов Д. Б. Монетное дело Боспора VI—III вв. до н. э. — М., 1956. — С. 136; Карышковский П. О. Стоимость монетных металлов... — С. 136.

21. Burns A. R. *Op. cit.* — P. 346 ff; Seltman C. *Op. cit.* — P. 199 ff; Heichelheim F. *Op. cit.* — S. 307 ff; Lewis D. M. New evidence for the gold-silver ratio//*Essays in Greek coinage presented to Stanley Robinson.* — P. 107 ff.

22. Ср. Bogaert R. *Op. cit.* — P. 113; Giesecke W. *Op. cit.* — P. 54 ff.

23. Bogaert R. *Op. cit.* — P. 95.

24. Giesecke W. *Antikes Geldwesen.* — S. 55; Regling K. *Kyzikener//Worterbuch der Munzkunde.* — Berlin, 1930. — S. 227; Hammer J. *Op. cit.* — S. 53.

25. Bogaert R. *Op. cit.* — P. 95.

**ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ НИКОНИЯ
В ПОСЛЕДНЕЙ ТРЕТИ IV в. до н. э.
ПО ДАННЫМ КЛЕИМ ФАСОСА**

В историческом развитии Никония выделяют ряд периодов, характеризующих его существование в различные промежутки времени. Первые два периода: 1) вторая половина VI — первая половина V вв. до н. э. и 2) вторая половина V — первая половина IV вв. до н. э., связанные со временем возникновения и расцвета полиса¹. Археологические материалы этого времени свидетельствуют об оживленных торговых связях Никония с Атикой, Хиосом, Фасосом, Самосом, Гераклеей Понтийской, Синопой др. центрами древнего мира. В середине V в. до н. э. в Никонии возводятся оборонительные укрепления и начинается широкомасштабное сырцово-каменное домостроительство². В конце первой или в начале второй четверти V в. до н. э. Никоний находился под скифским протекторатом, на что указывает выпуск в Никонии литых монет, имеющих в легенде имя царя Скила³. Первая половина — третья четверть IV вв. до н. э., по мнению большинства исследователей, являются временем наивысшего расцвета полиса. Но уже во второй половине IV в. до н. э. поступательное развитие Никония прекращается.

Первый исследователь памятника М. С. Спицын связывал такой поворот в судьбе полиса с продвижением Атея в Добруджу. Эти же события стали, по его мнению, и причиной разрушения оборонительных сооружений Никония⁴. Дальнейшее изучение оборонительной системы Никония привело к выводу о ее существовании до конца третьей четверти IV в. до н. э. Изучение исторической ситуации в стенах Северного Причерноморья второй половины IV в. до н. э. позволили сделать вывод о разрушении Никония и его оборонительной системы во время похода военачальника Александра Македонского Зоппиона на Ольвию в 331 г. до н. э.⁵ Преобладает мнение, что с последствиями данной катастрофы нико-

нийцы справиться не смогли и жизнь на городище «еле теплилась до середины III в. до н. э.»⁶.

Другие исследователи причиной экономического упадка Никоноя считают не его завоевание и разрушение Зоширином, а постепенное заиливание Восточного русла Днестра и, как следствие этого, утерю им судоходности⁷.

Вне зависимости от причины запустения Никоноя, все исследователи отмечают приблизительно одинаковые их последствия: замена сырцово-каменного домостроения полуземляночными сооружениями, потеря торговых партнеров⁸.

На наш взгляд анализ фасосских поздних клейм позволяет более конкретно рассмотреть историческое развитие и торгово-экономическое состояние Никоноя в последней четверти IV — первой половине III в. до н. э. Тем более, что данная группа клейм из Никоноя в этом контексте еще не рассматривалась.

«Поздние» фасосские клейма сочетают в себе имя эпонима и этникон. Надписи расположены по двум противоположным долгим сторонам клейма и имеют эмблему находящуюся в центре образуемого поля. Начало их выпуска по определению В. Грейс приходится на 340 г. до н. э.⁹. В настоящее время известно несколько уточняющих одна другую разработок по хронологии «поздних» клейм Фасоса¹⁰. В данной работе мы опираемся на хронологию М. Дебидура, как на наиболее приемлемую¹¹.

Из всех «поздних» фасосских клейм наиболее раннюю группу может представить клеймо: $\Theta\alpha\lambda\sigma\omega\nu\lambda\ \Gamma\ \text{A}\rho\epsilon\tau\omega\nu$. — эмблема багор (ОАМ 74875). Группа датируется 345—335 гг. до н. э. Примером второй группы с хронологическими рамками 335—325 гг. до н. э, могут быть клейма:

$\Gamma\Theta\alpha\lambda\sigma\omega\nu\ \Gamma\ \text{N}\lambda\omega\sigma\omega\nu$. — эмблема кратер (ОАМ 74877);

$\Gamma\Theta\alpha\lambda\sigma\omega\nu\ \Gamma\ \text{A}\rho\iota\sigma\tau\omicron\varphi\alpha\nu(\eta\varsigma)$. — эмблема плод (гранат?), (ОАМ 84907);

$\Theta\alpha\sigma\iota\omega\nu\lambda\ \Gamma\ \text{P}\omicron\nu\lambda\upsilon\zeta\iota\gamma\iota$. — эмблема птица (ОАМ 84508). Следующую хронологическую группу представляют

клейма датирующиеся 325—310 гг. до н. э. (третья группа):

$\Gamma\Theta\alpha\lambda\sigma\omega\nu\ \Gamma\ \Gamma\text{P}\omicron\delta\iota\kappa\omicron\zeta\iota$. — эмблема змея (ОАМ 83452);

$\Theta\alpha\sigma\iota\omega\nu\lambda\ \Gamma\ \text{K}\lambda\alpha\lambda\kappa\omicron\varsigma$. — эмблема колонна (ОАМ 82813);

$\Theta\alpha\sigma\iota\omega\nu\lambda\ \Gamma\ \text{A}\rho\iota\chi\eta\lambda\omega\zeta$. — эмблема кваф (ОАМ 80326). Клейма

принадлежащие к IV хронологической группе 310—300 гг. до н. э.:

$\Theta\alpha\sigma\iota\omega\nu\lambda\ \Gamma\ \text{K}\rho\alpha\tau\upsilon\omega\gamma\iota$. — эмблема стилизованная колонна;

$\Theta\alpha\sigma\iota\omega\nu\lambda\ \Gamma\ \Sigma\kappa\upsilon\pi\iota\upsilon\omega\gamma\iota$. — эмблема щит (?), (ОАМ 74826).

Имя написано ретроградно. Следует отметить, что в коллекции Никоноя не обнаружено подобного клейма с нормаль-

ным расположением имени и этникона. В данном случае имеем дело со Скимном I. К началу III в. до н. э. относятся клейма: $\Theta\alpha\sigma\iota\omega\nu\{|\Pi\rho\eta\epsilon\iota\pi\omicron\lambda\iota(\zeta)\}$ — эмблема стригль (ОАМ 83475); $\Theta\alpha\sigma\iota\omega\nu\{|\Pi\rho\eta\epsilon\iota\pi\omicron\lambda\iota(\xi)\}$ — эмблема амфора (ОАМ 80340). В обоих клеймах присутствует лунарная сигма. Интересным является факт наличия на клеймах одного и того же эпонима разных эмблем, что дает возможность предполагать о выходе клейм из различных мастерских или не в один и тот же год. Учитывая, что на клейме (ОАМ 83475) находится характерное углубление «съевшее» буквы, можно предположить о хронологической близости эпонима Прексиполса, осуществляющего свою чиновническую деятельность в начале III в. до н. э., с одной стороны и эпонимов Кихриса и Хайра с другой, отмеченных в клеймах первой половины III в. до н. э. Все они имеют характерный «след», что, по мнению М. Дебидура, может быть результатом клеймения одним человеком фасосских амфор¹².

К первой половине III в. до н. э. относятся клейма: $\Theta\alpha\sigma\iota\omega\nu\{|\text{Κυχρ}\iota\zeta\}$ — эмблема анст (ОАМ 86506); $\Theta\alpha\sigma\iota\omega\{|\nu\}|\Sigma\kappa\omicron\mu\iota\{\nu\omicron\zeta\}$ — эмблема лекиф (ОАМ 84846). В клейме имя расположено в верхней строке, ретроградно, сигма лунарная, поперечная гаста буквы А ломаная. Наше клеймо принадлежит Скимну II. В данном случае эмблема лекиф в смысловом значении близка к пифосу, изображения которого объединило несколько эпонимов, в том числе и Скимна II, в одну группу «пифос». В нашей работе представлено 13 экземпляров клейм, всего же в никонийской коллекции известно больше 50 экземпляров фасосских «поздних» клейм, которые по разным причинам на этих страницах не могут быть опубликованы. М. Дебидур «поздние» фасосские клейма разбил на несколько хронологических групп с четкой датировкой, начиная с 345 г. до н. э. по начало III в. до н. э. (в данном случае речь не идет о клеймах III в. до н. э.). Хронологическая протяженность вышеуказанных групп соответствует в среднем десяти годам. Ни одна из них не выпала из никонийской коллекции. Возможно, это говорит не просто о поступлении фасосской продукции на никонийский рынок, а также о непрерывности торговых отношений, их стабильности.

Необходимо отметить, что А. Г. Загнайло считает, что оборонительная стена Никония, исходя из общей стратиграфии участка и данных планиграфии, не была уничтожена в результате боевых действий, а намеренно разобрана вплоть до цокольной части¹³. Сам факт разборки стены, а также не-

прерывное стабильное поступление фасосской продукции, позволяет предположить, что, возможно, ни сам город, ни его жители не были уничтожены физически, но лишены возможности распоряжаться собой и хозяйством по своему усмотрению. Из античной истории известны примеры подобных требований победителей, если они ставили перед собой задачу не уничтожить государство, а полностью подчинить его. Лишенное оборонительных сооружений и, тем самым, возможности защищаться, такое государство уже не могло проводить самостоятельную политику. Например, после поражения самосцев в войне против Милета и Афин в 439 г. до н. э., одним из условий капитуляции было снятие оборонительных сооружений Самоса¹⁴. В этом случае экономический потенциал государства, входившего в Архе, использовался Афинами максимально, не говоря уже о политической несамостоятельности. Фукидид ярко описывает страх афинян перед спартацами во время постоянных требований последних не только не строить оборонительные укрепления вокруг Афин, но и предоставить им (спартацам) помощь в снесении укреплений других городов¹⁵.

Если принять во внимание все вышесказанное, становится понятным почему Зопирион не разорил Нижнеднепровские поселения и заставил снять оборонительные сооружения вокруг Никония. Дело не в боязни распыления сил, а в обычном желании полководца сохранить экономический потенциал региона с целью его дальнейшего использования в любой момент и по своему усмотрению. Никоний и его округа должны были стать экономической базой, плацдармом Зопирионовской армии во время похода на Ольвию в окружении враждебно настроенного населения Добруджи и Северного Причерноморья. В этом случае завоеватели были заинтересованы не в уничтожении, а в сохранении как хозяйства, так и торговых связей никонийцев и их сельскохозяйственной округи.

На Северо-Западном участке Никония в 1985—1990 гг. раскопаны строительные комплексы датируемые концом IV в. до н. э. в виде различного рода остатков каменных строений, водостока, фрагментов глиняных полов наземных помещений. Отмечается также, возможно, более раннее чем конец IV в. до н. э., строительство водостока¹⁶. Существование целой водоотводной системы предполагает наличие каких-то построек, требующих отвода воды с данного участка. Поэтому некоторые строительные комплексы могли существовать и в

последней четверти IV в. до н. э., а не только в самом конце столетия. По всей видимости, данный участок уже полностью был освоен в конце IV в. до н. э., что подтверждает наличие клейм Херсонеса и Синопы датирующихся в своей массе концом IV — первой половиной III в. до н. э. Начало же его освоения вероятно следует относить к несколько более раннему времени, на это указывают находки на этом участке клейм Синопы и Херсонеса, которые в настоящее время могут датироваться и последней четвертью IV в. до н. э. В Ольвии бурное строительство и экономический подъем начались сразу же в первые десятилетия после осады Зошириона¹⁷. Причем необходимо отметить, что Ольвийская хора, в отличие от Никонийской округи была разорена. В 1993 г. на Юго-Западном участке Никония раскопан каменный подвал наземного помещения. По комплексу материалов время прекращения его функционирования припадает на рубеж IV—III вв. до н. э. Сам же комплекс существовал и в последних двух четвертях IV в. до н. э. и следовательно «пережил» Зоширионовское владычество.

Мы не можем сейчас относить следы пожаров на городище хронологически непосредственно только к 331 г. до н. э. Наличие ярко выраженного слоя золы на некоторых участках могло быть вызвано также особенностями горевших материалов, из которых постройки были сооружены. На это указывает их характер: камень-сырец, солома, камыш, дерево, лоза. Большинство из них хорошо горят и оставляют после себя мощный слой золы. Хотя на памятнике присутствуют находки черепицы, исследователи отмечают, что крыша домов чаще всего покрывалась соломой или камышом¹⁸. Поэтому интенсивность пожаров на данном памятнике, не всегда может быть только следствием широкомасштабности и интенсивности боевых действий.

Помимо сохранившихся остатков строительных комплексов, непрерывных поступлений фасосской продукции виноделия, жизненную активность Никония подтверждает и наличие клейм Херсонеса и Синопы датирующихся второй половиной IV — первой половиной III в. до н. э. В середине IV в. до н. э. в Никонии был налажен выпуск собственных денег, обращение которых продолжается и во второй половине IV в. до н. э. Основная их задача была обеспечивать внутренние потребности существующего рынка. Известны в Никонии и монеты Тиры, выпуск которых приходится на вторую половину IV в. до н. э.¹⁹

В начале III в. до н. э. продукция фасосских виноделов по-прежнему пользуется широким спросом среди никонийцев. Это подтверждает наличие «поздних» фасосских клейм первой четверти — первой половины III в. до н. э. Активные торговые отношения поддерживает Никоний и с другими центрами древнего мира (Херсонес, Синоп). Но именно в первой четверти III в. до н. э. Никоний постигло какое-то очередное несчастье, отзвуки которого дошли до нас в виде фрагмента декрета в честь Автокла²⁰. В результате каких-то бедствий никонийцы «разбежались»²¹. Была снаряжена экспедиция за помощью в Истрию. Вероятно, Никоний был разорен, его разрушения носили более глобальный характер, чем в предыдущие времена и, таким образом, необходимо археологически различать несколько разрушений Никония с промежутком около 30 лет, что само по себе, без наличия яро выраженных комплексов, несколько затруднительно. Примером к этому же времени должно, возможно, относиться и исчезновение поселений на Восточном берегу Днестровского лимана, последний рубеж существования которых определен не совсем твердо²².

Таким образом, возможно, Никоний не постигло полное разрушение во время похода Зонириса, поскольку полису и его округе была отведена роль экономического оплота Зонорионовской армии среди враждебно настроенного населения Добруджи и Северного Причерноморья. Сохранение хозяйства и торговых связей дали возможность полису в короткий срок восстановить свои силы. Возможно, тщательный анализ всего комплекса керамических материалов позволит более четко в будущем отделить время разрушения Никония в пределах первой половины III в. до н. э., от периода теперь уже действительно постепенного «затухания жизни» на памятнике.

Многие положения данной работы требуют более масштабных дополнительных исследований, которые их подтвердят или же опровергнут. Развитие Никония не было простым, а недостаток источниковедческой базы рождает различные взгляды на его историю, а иногда, даже, как справедливо отмечают исследователи, оставляют только простор для научных построений, основываясь на логических умозаключениях²³. В данном же случае мы пытались посмотреть на развитие Никония в последней четверти IV в. до н. э. в несколько нетрадиционном ракурсе, основываясь на данных фасосских клейм и других видах источников.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Секерская Н. М. Античный Никокий и его округа в VI—IV вв. до н. э. — К., 1990. — С. 3—5.
2. Загинайло А. Г. Открытие оборонительной стены в Никокии//Новые археологические исследования на Одессине. — К., 1984. — С. 79; Секерская Н. М. Античный Никокий... — С. 55.
3. Загинайло А. Г. Литые монеты царя Скила из Никокии//Древнее Причерноморье: тезисы докл. — Одесса, 1989. — С. 27—29.
4. Синицын М. С. Раскопки городища возле села Роксоланы Беляевского района Одесской области в 1957—1961 гг.//МАСП. 1966. — Вып. 5. — С. 53—55.
5. Загинайло А. Г. Открытие оборонительной стены... — С. 78—79; Секерская Н. М. Античный Никокий... — С. 48.
6. Секерская Н. М. Античный Никокий... — С. 115.
7. Агбунов М. В. Давногреческий Никокий//Археология, 1979. — № 32. — С. 13—19.
8. Секерская Н. М. Античный Никокий... — С. 45—63; Агбунов М. В. Вказ. праця. — С. 13—19.
9. Grace V. Stamped Wine jar Fragments. Plix//Hesperia. 1956. Suppl. X, P. 123.
10. Виноградов Ю. Г. Керамические клейма острова Фасос//НЭ, 1972. — Т. X. — С. 39.
11. Debidour M. En classant les timbres Fhassiens//BSN. — 1986. — Suppl. XIII. — P. 311—334; Дебидур М. Эмблемы и варианты на фасосских клеймах «позднего» типа//Греческие амфоры. — Саратов, 1992. — С. 114.
12. Дебидур М. Эмблемы и варианты... — С. 133.
13. Загинайло А. Г. Открытие оборонительной... — С. 78—79.
14. Кондратюк М. В. Архэ и Афинская демократия//Античная Греция. — 1983. — Т. 2. — С. 335.
15. Аристотель. Афинская Полития. Приложение. — М., 1936. — С. 157—159.
16. Секерская Н. М. О стратиграфии Северо-Западной части Никокии//Древнее Причерноморье: тезисы докл. — Одесса, 1991. — С. 88—89; Секерская Н. М., Загинайло А. Г. Жилые постройки в Северо-Западной части Никокии//Древности Причерноморских степей. — К., 1993.
17. Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса. — М., 1989. — С. 177.
18. Секерская Н. М. Античный Никокий... — С. 60—62.
19. Загинайло А. Г. Монетные находки на Роксоланском городище//МАСП. — 1966. — С. 103—109; Апохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. — К., 1989. — С. 78.
20. Vinogradov Yu. G. Greek Epigraphy of the North Black Sea Coast, the Caucasus and Central Asia (1985—1990)//Ancient Civilization From Scythia to Siberia. S. J. Brill., 1994. — P. 72.
21. Секерская Н. М. Античный Никокий... — С. 48.
22. Мелюкова А. П. Поселение и могильник скифского времени у села Николаевка. — М., 1957. — С. 64.
23. Охотников С. Б. Территория и взаимоотношения полисов в Нижнем Поднестровье//Межполисные взаимоотношения в Причерноморье в доримскую эпоху: тезисы докл. — Севастополь, 1992. — С. 33—34.

ТРАДИЦІЙНІ ФОРМИ ДОШЛЮБНОГО СПІЛКУВАННЯ МОЛОДІ (за матеріалами етнографічних досліджень Одещини)

Упродовж історії існування український народ створив цілу систему прилучення молоді до громади, виховання в неї високих духовних і громадських якостей. Народна педагогіка виробила чимало форм гуртування молоді в товариства, братства, громади та ін. Подібно до того, як у місті влаштовувалися молодіжні клуби, звані бали тощо, в українському селі і містечку устанавлялися свої цікаві традиційні збирання молоді: вулиці, досвітки, вечоринці, вечірки, музики, кутки, колодки, село, вигін, стависько, поляна і т. ін. У своєму селі молодь зустрічалась ще й на святкуваннях, під час яких проводились танці, ігри, співи; наприклад, на Великдень збирался на «гойдалку»; у час співраці — на толоки. За межами села збирался для проведення базарів та ярмарок. Ці локальні назви походили здебільшого від місця (вигін, стависько, вулиця, поляна) та часу проведення розваг (досвітки, вечірки, вечоринці)¹. Відбувалися вони переважно у вільний від польових сільськогосподарських робіт час: пізно восени та взимку. Наприклад, починалися вони найчастіше на Покрову (14 жовтня) або на Семена-літопроводця (14 вересня), в деяких селах після Богородиці (28 серпня) починалися «вулиці» (вечеринки). Ці різноманітні форми розваг та співраці сприяли спілкуванню неодруженої молоді та були спрямовані на вибір шлюбного партнера, тому можливо їх об'єднати терміном «дошлюбне спілкування».

Народні форми дошлюбного спілкування молоді мають давнє походження. Їх збереження майже на всій території України до середини ХХ століття, а в деяких місцевостях — до наших часів свідчить про традиційну стійкість культури.

Дуже важливо те, що в основі народних форм розваг молоді передбачалося трудове виховання. Деякі спостережен-

ня з цього приводу були зроблені нами під час експедиційних етнографічних досліджень в Саратському, Білгород-Дністровському та Березівському районах Одеської області, зокрема, серед мешканців сел Михайлівка, Русько-Іванівка, Чистоводне, Демидове, Яковлівка (інформатори — жінки 1907—1930 рр. народження). Дівувати та парубкувати на Одещині починали з 18 років (Михайлівка, Русько-Іванівка, Чистоводне), в деяких селах — з 15—16 років (Демидове, Яковлівка). Головними осередками спілкування та підбору шлюбних пар в Україні були вечорниці, які можна вважати своєрідною школою підготовки молоді до сімейного життя². Для проведення вечорниць збиралися «по хатах» — по черзі у дівчат, тобто підшукували простору, зручну хату (але обов'язково питали дозволу у батьків дівчини на проведення вечорниць в їх оселі). Заборонялося збиратися в середу та п'ятницю (пістні дні). З собою дівчата приносили прядіння, вишивання, плетіння. Головною задачею кожної дівчини було показати свою майстерність. Робота завжди чергувалася з відпочинком: танцями, співами, жартами, іграми, оповіданнями. В селах Демидове та Яковлівка Березівського р-ну до наших часів пам'ятають деякі жартівливі пісні, які співали хлопці та дівчата. Наприклад:

Ой не ходи Грицю тай на вечорниці
Бо на вечорницях дівки-чарівниці.

Респонденти згадують, що грали в «кольцо», «жмурки». Танцювали «польку», «краковяк». Під час таких вечорів відбувалося ближче знайомство молоді. Якщо в селі було багато молоді, то збиралися «по кутах» — тобто кожний «кут» — окрема частина села мав свою хату для проведення вечорниць. Дівчата забезпечували все необхідне для проведення вечорниць: турбувалися про освітлення (керосинові лампи, каганці), опалення, їжу для спільної вечері. До задалегідь вибраної хати приходили дівчата, які мешкали в межах цього «кута», це не стосувалося хлопців, які на відміну від дівчат мали право відвідувати вечорниці не тільки влюбому куті свого села, а й в сусідніх селах — роздивлялися, де є гарні та моторні дівчата (с. Михайлівка Саратського р-ну Одеської області, с. Демидове, с. Яковлівка Березівського р-ну). Траплялося й так, що парубкам дозволялося відвідувати вечорниці, або інші молодіжні збори на «чужій стороні» тільки «за магарич» (с. Демидове, с. Яковлівка Березівського р-ну Одеської області).

У народному середовищі здавна неабияке значення для подружнього життя надавалося такому факторові, як виникнення симпатій та взаємних почуттів між парубком та дівчиною — майбутніми нареченими. Ці почуття зароджувалися, як правило, під час вечорниць та інших форм дошлюбного спілкування молоді в традиційному українському суспільстві. Цілком природньо, що спілкування на вечорницях відбувалося не по принципу розподілу хлопці—дівчата, а по принципу розподілу майбутніх подружніх пар. За своїм змістом українські вечорниці аналогічні «посиделкам» у росіяні, «вечеркам» у білорусів, болгарським «седянкам» т. ін.³

Можна погодитись з А. П. Пономарьовим, що вечорниці — багатофункціональне явище, яке спрямоване на розв'язання цілого комплексу молодіжних проблем: побутового, розважального, соціалізуючого плану. Спикретичність українських вечорниць проявляється в розмаїтті їх форм: досвітки, посиденькі, вулиці, музики, ігрища, оденьки, вечірки, кутки, колодки, забави тощо⁴.

Однією з найрозповсюдженіших розваг молоді в Україні і зокрема на Одещині були так звані «вулиці» (вечерінки) — своєрідні вечорниці дівчат і хлопців на свіжому повітрі «під хатою на скамейках» (с. Михайлівка Саратського р-ну, с. Демидове, с. Яковлівка Березівського р-ну). Під час проведення «вулиць» грали в різноманітні ігри, співали пісень. На «вулиці» збиралися по «своїм кутам» щовечора до початку польових робіт, а потім, коли починалася робота в полі — в неділю та святкові дні⁵. Кожний вечір, коли відбувалася «вулиця» (вечерінки), над селом лунали пісні. Дівчата намагалися дотримуватися «свого кута», а хлопці ходили по селу та роздивлялися де є гарні дівчата, але іноді траплялося так, що між парубками виникали бійки за дівчат, або ж з хлопців, які відвідували «вулиці» не на своєму «куті» вимагали «магарич» (це явище притамане майже всім селам Одещини).

Дуже цікавою формою святкового молодіжного дозвілля, а також однією з форм дошлюбного спілкування була «качеля» (гойдалка). Як згадують інформатори, починали «ставити» качелю (гойдалку) за тиждень до Великодня. Робили це заможні селяни, але іноді, її просто збиралися парубки та її будували гойдалку «при вогнищах» (с. Демидове, с. Яковлівка Березівського р-ну). Цікавим на наш погляд є той факт, що на Одещині «качелі» (гойдалки) бу-

ли досить різноманітними навіть в межах одного села. Наприклад, мешканці с. Демидове та с. Яковлівка Березівського р-ну згадують, що в цих селах на Великдень «загородами будували качелю», на якій каталися «по четверо на доске» — «як розгайдають, аж підлітаєш». Качелі були досить різноманітні: «кручені» та «доскові». На вулиці біля колодця була «карусель». У деяких заможних селян навіть була своя качеля, щоб «ногойдатися» сплачували хозятину крашанками, пасочками, або грошима.

Як відмічає О. Воропай, — звичай гойдатися на гойдалці був поширений на Херсонщині, південній Київщині, Таврії, Лівобережжі та Слобожанщині⁶. Гойдалка являла собою досить просту споруду: закопували в землю два стовпи, вгорі з'єднували їх перекладиною, з допомогою залізних кілець чіпляли дві голоблі, до яких внизу прикріплювали дошку.

Гойдалка (на Одещині її називали — качеля) на селі під час Великодня — це був центр розваги всього села: від самого ранку до пізнього вечора на перший, другий, третій (а іноді протягом тижня) день свят біля гойдалки (качелі) ройлися дівчата, нарубки, діти, літні люди. За можливість погойдатися треба було сплатити — робили це тільки парубки — сплачували крашанками або грошима. Біля качелі також грали в крашанки, танцювали, співали пісень. Стояла качеля приблизно місяць. Великодня гойдалка була не тільки в селах, а і в містах. В Одесі, аж до 30-х років нашого століття на Великдень була гойдалка разом з каруселею на Куликовому полі, біля головного двірця. Сюди збиралася маса людей, а найбільше молоді.

Дослідники вважають, що звичай гойдатися на гойдалці походить з сходу, де гойдалка була відома ще в старовинні часи. До слов'янських країн цей звичай міг прийти з Туреччини, бо саме в південних слов'ян, що були під турецьким впливом, гойдалка найулюбленіша весняна розвага. Тепер це тільки розвага, але в основі цього звичаю була мета очищатися повітрям від усього злого, що накопичилося за зиму. Хто очиститься — буде здоровий, хто не очиститься — буде хворіти⁷.

Різноманітні форми дошлюбного спілкування молоді були засобами дозвілля, спрямованими на вибір шлюбного партнера. У зв'язку з цим важко переоцінити їх значення в дошлюбному спілкуванні української молоді. В наш час, коли історичні та соціально-економічні умови зазнали ко-

різних змін, традиційні форми дозвілля та колективної праці, які зберігали стійкість морально-етичних норм традиційного українського суспільства протягом тривалого часу в значній мірі втратили своє первісне призначення, але їх естетичний, етичний потенціал та народознавчу пізнавальність варто активно використовувати при вивченні культурно-історичних процесів будь-якого регіону України.

ПРИМІТКИ

1. Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні (Історико-етнографічне дослідження). — К., 1988. — С. 18.
2. Пономарьов А. П. Українська етнографія (Курс лекцій). — К., 1994. — С. 230.
3. Він же. Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине (Этносоциальные проблемы). — К., 1989. — С. 98.
4. Пономарьов А. П. Українська етнографія. — С. 231.
5. Олекса Воропай. Звичай нашого народу (Етнографічний нарис). — К., 1993. — С. 330.
6. Там само. — С. 282.
7. Там само. — С. 283.

РИТУАЛЬНЕ ОСВОЄННЯ НОВОГО ЖИТЛА В ТРАДИЦІЙНІЙ КУЛЬТУРІ БОЛГАР БЕСАРАБІЇ (перша половина ХХ ст.)

Згідно з традиційним уявленням слов'янських народів новий будинок характеризувався як простір з подвійним семіотичним статусом. З одного боку він уже був відокремлений від природного середовища, а з іншого, ще не повністю отримав якість «культурної» одиниці Світу. Крім того, те ж саме характеризує його у часовому векторі: по-перше, він вже виступає як результат людської діяльності, а по-друге, як передумова та потенція для наступної реальності. Таке ставлення обумовило необхідність остаточного відтчуждження нового житла від природи і включення його до системи діючих соціально-екологічних та світоглядних стереотипів. Цю функцію виконує комплекс обрядів та звичаїв освоєння.

Варто підкреслити, що ця функція виявляється в обрядовості ще з початку будівництва. Але в будівельній обрядовій практиці головне падається створенню нового житлового простору. Після того як це зроблено, на першій план виступає освоєння наслідків праці. В межах цього виконується випробування відповідності окремої споруди та її якостей ритуальною моделлю, яка складається у суспільному досвіді (свідомості та діяльності), який, у свою чергу, обумовлений певними етнокультурними умовами. У зв'язку із запропонованими Ю. В. Лотманом термінами (1965) ми схильні вважати таку модель планом-змістом (на мові уявлень), а житло — планом-виразом (на мові матеріального світу) етнічної традиції. Поруч з тим, в обрядах освоєння виявляється остаточно втілення цієї моделі в дійсність, але значно більшу роль відіграють не технологічно-конструктивні боки, а світоглядно-ритуальні. Після відтчуждження нового житла від природи та майстрів, воно стає новим витоком для формування досвіду у подальшому, тобто

змінюється місцями зі своєю моделлю (отримує статус плану — зміста). При цьому остаточно формується функціональна структура (утілітарна та символічна) нового простору.

Визначаючи семіотичні якості споруди після завершення її будівництва та перед заселенням у східнослов'янських народів, А. К. Байбурін вважав, що вона «стає окремим (обмеженим від іншого простору) об'єктом, який однаковий ще не зайняв свого визначеного місця в позитивному або негативному ряді універсальної класифікації, за допомогою якого людина орієнтується у навколишньому світі»¹. Цей феномен в культурах інших слов'ян, й болгар у тому числі, також мав місце. Він й став об'єктом нашого дослідження.

У зв'язку з цим ми спробуємо виявити семантичне навантаження та етнічну виразність обрядовості болгар Бессарабії, спрямованої на освоєння нового житла. Варто підкреслити, що незважаючи на значну кількість робіт, присвячених етнічній культурі болгарського населення Півдня України, ці питання залишаються одними з малодосліджених. Поруч з тим, спостереження даного комплексу духовної культури можуть допомогти в поглибленні наших знань про механізм зберегання традицій у своєрідних умовах.

Окремі елементи обрядів новосілля болгар Бессарабії знайшли своє відображення у етнографічних джерелах попереднього часу², які надають можливість розглянути розвиток даного комплексу у ХХ столітті.

Простежити спадкоємність обрядових традицій певного регіону з відповідними їм у попередніх ареалах мешкання на Балканах стає можливим завдяки розв'язанню цих питань у сучасній болгарській етнології³. Що правда, в цих роботах використовуються джерела, перш за всім, кінця ХІХ—ХХ ст., що складає умови для діахронного, а не синхронного порівняння. Але це все ж таки дозволяє визначати субетнічні та локальні риси у вищевказаних елементах народної культури болгар.

Основним джерелом для даної роботи були польові матеріали, які зібрані автором під час польових обстежень, проведених Одеським держуніверситетом у 1994—95 рр. в селах: Зоря (1) Саратського, Главани (2) Арцизького, Новоселівка (3) Кілійського, Червоноармійське (4), Городище (5), Н. Трояни (6), Владічень (7) Болгарського районів Одеської області. Відомості, які отримані від респондентів дозволяють характеризувати обряди та звичаї першої поло-

вишн ХХ ст. та основні зміни, що мали місце у подальшому.

Обрядовий комплекс освоєння житла у болгар Бесарабії взагалі характеризується різноманітністю за походженням й семантичним навантаженням елементів. Цей стап відображає зберігання ареально-етнографічних особливостей, які були перенесені ними з Балкан. З іншого боку — це наслідок своєрідного розвитку болгарських колоній в умовах Буджаку в ХІХ—ХХ сторіччях.

Усі обрядодії даного комплексу, що були зафіксовані, можливо розподілити на три групи:

- обряди переходу;
- церковний обряд освоєння житла;
- святково-ритуальна трапеза.

У деяких випадках дві останні в практиці збігаються в одну подію, перша ж може зберігатися дуже фрагментарно.

Ми надаємо їх у такій послідовності, в якій вони вживаються на практиці в час, який розглядається. Але це не зовсім відповідає їх стадіальному розвитку. На це спробуємо звернути увагу у подальшому.

Обряди переходу у нове житло. Як ми вже відзначали, обрядодії цієї групи зберігалися лише в декількох з обстежених сел (1, 2, 4, 8, 9). В інших вони увійшли як складові частини до новосілля.

До того часу як житло не освячено входити до нього, згідно уявленням, необхідно було обов'язково з «повними» руками. Порухення цієї норми могло негативно вплинути на подальше життя у цій хаті (кеште). Взагалі до цього часу уникати заходити в дім без необхідності.

Але ще до освячення у болгар, як й у інших слов'ян, були зафіксовані обрядові традиції, які мали архаїчні витoki й зберігали багато давніх компонентів. С підстави вважати, що саме освячення сформувалося на базі цього архаїчного комплексу ритуального переходу до нової споруди. Звернемося до окремих прикладів.

«Коли побудована кешта, вибирають час, щоб був повний місяць, щоб життя у новій кешті було повним. У вечорі старі (деякі з інформаторів вказують також обов'язково, що не хворі) йдуть до нової споруди з іконою, рушником, хлібом-сіллю та кружкою води. Все це вони ставили у парадну кімнату у східний кут (на сонце). Зранку запускали кошеня. Якщо з речами щось траплялось, то місце було нечистим й треба його освятити» (4).

«Після того, як дім готов, в ніч з неділі на понеділок (дехто з респондентів повідомляв, що з понеділка на вівторок) на новий місяць господар та старша жінка з його родичів (в деяких випадках — батьки господаря) брали ікону, рушник, хліб-сіть та посуд з водою або вином, та переходили до нової кешти (іноді вказували, що в цьому брали участь або усі, або родичі чотирьох пар близьких з них). Після того як зайшли в новий дім хрестилися, батьки передавали принесені речі господарям:

«Від нас менше — від бога більше».

Батько господаря повинен був покласти на стіл гроши, щоб життя було багатим. Вважалось необхідним переїхати до сходу сонця» (1). Весь вказаний комплекс мав у цьому селі назву: «Утівата в новата кешта поживей».

Респонденти з іншого села також вказували на понеділок та повний місяць, як на гарний час: «Новий день — нова вдача» («Нов ден — нов кесмет»). Згідно з нашими матеріалами, а також результатами польового дослідження Стрезневої Н.⁴ в цьому селі існувала традиція, згідно якої до нової хати дитня жінка переносила посуд з водою та хліб-сіть.

Необхідно вказати, що такі звичаї зберігаються лише до середини ХХ сторіччя (випадок — 1, де це вживається в обрядовій практиці до сучасності, але не в повній мірі).

Варто визначити, що у вищезазначених прикладах виявляється схожість та генетична спорідненість з відповідними обрядодіями у болгар на Балканах⁵. Але підкреслимо й бессарабські своєрідні риси. Принциповим моментом є те, що у болгар Бессарабії невідомий доки комплекс зацалювання першого вогню, який був поширений у балканських варіантах «переходу». Крім того у деяких районах Болгарії першим у дім прийнято було заходити дитині (не бідної й обов'язково не сироті). Якщо останнє можна пояснити суб'єктивним різноманіттям, то перше свідчить у деякій мірі про спрощення ритуалу у Буджаку. Але все ж таки в обрядодіях цієї групи можна простежити дуже сталу обрядову традицію.

Сакральний характер обрядів переходу виявляється на підставі фактів дуже чіткої регламентації часу, статі та якості учасників ритуалу, обмеженого кола перших речей. Усе це було спрямовано на зняття якісної опозиції з суперечних відносно: пове-старе, чуже-своє, природа-культура, демонічне-людське, тощо. Через це новий житловий простір

залучався до соціально-екологічного та світоглядного середовища. До цього процесу залучалися на рівні символів основні давньоєвропейські елементи космосу (місяць, сонце) (одним з знакових виразів якого є хліб), земля (сіль), вода; представники кола тварин (кошеня), речей (рушник) та суспільства. Безумовно, проникнення в цей ритуал ікопи можна вважати пізнішим.

Воно частково пояснюється побутовим рівнем сприйняття християнського культу та його пристосуванням до більш архаїчних явлень та дій.

В зафіксованих у болгар Бессарабії обрядах переходу у нове житло ми зустрічаємося з наслідками архаїчного ритуалу. За його допомогою новий простір отримував статус культурної, освоєної одиниці, згідно з основними світоглядними уявленнями, в яких простежуються давньоєвропейські, загальнослов'янські витoki. Поруч з тим в обрядовій традиції виявляється етнічна виразність на рівні загальноболгарських та субетнічних компонентів.

Освячення будинку (светені, святива — 5; святават — 1; аязма — 4). Ця традиція більш пізнього походження та пов'язана зі своєрідним компромісом між церковним та народним рівнем обрядової практики. У генетичному плані її слід розглядати після мірського колективного свята-трапези. Але в обстежених болгарських селах у першій половині ХХ ст. освячення проводилось перед цією трапезою. Тому ми розглядаємо в такому порядку.

Згідно з відомостями, які отримані від респондентів, в деяких селах (4, 5, 6, 9), «якщо не освячувати кешту, то до неї не бажано заходити, та більш того — жити». В такому будинку, згідно з повір'ям може завестися нечиста сила (дяул, лушавини, частіш за все — тилісім (талсім, таласім; талесем), яка буде лякати та душити людей». В цьому плані варто звернути увагу на те, що у більш архаїчних варіантах цього демона треба було «зробити» та отримати його прихильність ще під час закладки⁶. В наведеному ж повір'ї — навпаки. Можна припустити, що в уявленнях болгар Бессарабії змінилися місцями причина та наслідок.

Освячення проводили частіше за все восени у вихідний день (крім постних). Респонденти старшого віку з деяких сіл вказували на бажаність, щоб це було в день будь-якого святого, який ставав особистим заступником кешти. Цей звичай широко розповсюджений у капанців, пловдивських, родопських та інших болгар⁷.

Для виконання цього обряду у більшості випадків запрошували священника, який повинен був прочитати молитву (зі слов респондентів — поминальній молебні померлим членам родини) у кожній (варіант — парадній) кімнаті, намалювати олією або випалити свічкою хрестики у чотирьох кутах (стінах). Іноді, як свідчили респонденти, лише в одному куті (східному). В основу або посередній цих хрестиків забивали цвяхи, на які кріпилися свічки. Після цього він повинен був обійти з кандялкою та бузиліком весь двір та господарські споруди й окропити їх святою водою. Крім того, у ряді випадків (5), він давав господарям чотири освячених камінця, які господар заковував по кутам кенги з зовнішнього боку. Потім священника обов'язково годували та дарювали. Ці дари склалися з вже знайомих нам речей — рушник, хліб та курка.

Крім того, в Главанах зафіксован звичай виготовлення спеціального обрядового хліба для освячення (пітка — прісна лепешка), яку священник повинен був освятити, а господарі слідуючого ранку давали цей хліб вівцям, «щоб вони добре плодилися». Ці магичні обрядодії можливо мають свої архаїчні витoki у скотарському минулому. Подібні їм широко відомі у великій кількості народів скотарського господарсько-культурного типу.

Взагалі в обрядодіях освячення кенги виявляються операції та символи з семантичним навантаженням, близьким до вже розглянутого комплексу «переходу»: ритуальне структурування житлового простору, закляття його гарної якості (але вже більш з допомогою християнського культу та його елементів) тощо.

В факті присутності поминального молебня (млебен) простежується прагнення залучити той світ (предків) до процесу санкціонування нового житла. Але можливо й те, що це виникає з уявлень архаїчних часів, коли кожна споруда повинна була мати свою живу будівельну жертву⁸. В цьому випадку цей ритуал присвячувався цій жертві.

У такому вигляді освячення житла існує і до сучасності у болгарських поселеннях Одещини, де є церква. Але багато сел її не мали на протязі декількох десятиріч другої половини ХХ ст. Мешканці їх (серед обстежуваних — 3, 4, 6—8, 10) для виконання цього обряду зверталися до священників сусідніх населених пунктів. Що виявляє та підкреслює народну прихильність до цієї традиції.

Це ж саме підтверджується ще одним звичаєм, який є своєрідним результатом народного пристосування православної культури у специфічних умовах. Через нього актуалізується можливо давня форма та зміст подібних обрядодій. Наведемо його зі слів одного з респондентів (4):

«Для освячення кешти відправляли вдову (або іншу чужу жінку) у Болград з олією, камінцями та цвяхами (всього по чотири). Там вона це все освячувала в церкві. Після повернення це віддавалося господарям нової кешти, які закапували камінці по кутах, цвяхами робили хрестики у східних кутах кімнат та кріпили цвяхи в основі цих хрестиків. На них ставили свічки. Такий дім вважався освяченим».

В плані зберігання обрядодіями цієї групи своєї етнічної виразності визначимо, що вони мало чим відрізняються від відповідних їм у балканських болгар. Взагалі освячення може розглядатися не стільки як обряд церковний, скільки як церковна форма народного за своїм змістом ритуалу. Але поступово воно отримує даний статус та ці моменти не відрізняються на практиці та у свідомості людей.

Колективна святкова трапеза. (новоселе 1—3, 7, 9, 10, на нов дом — 5; гуляй — 4, 6, 8). Ця група обрядодій, які спрямовані на ритуальне освоєння житлового простору, в першій половині ХХ сторіччя складалась з різностадіальних за походженням елементів. Але в основі цього комплексу залишався архаїчний ритуал колективної трапези, витоком якого можливо є «жертва — спілкування», походження якої С. О. Токарев пов'язував з мисливським образом життя⁹. Жертвоприношення такого роду, яке в основі своєї мало шанування предків та відправлення культу померлих, в зв'язку з розвитком господарсько-культурних типів з виробничою економікою отримує складне семантичне навантаження. Наслідки цієї жертви-трапези, що має підкреслений суспільний характер, зустрічаються в широкому колі обрядодій слов'ян взагалі, й болгар у тому числі.

Те, що ця трапеза на новосіллі мала сакральну-ритуальний характер, побічно підтверджується відомостями, які отримані від респондентів старшого віку про обов'язкову наявність курбану (відомої обрядової їжі) на новосіллі. Але для бессарабських болгар це менш поширено у першій половині ХХ сторіччя, ніж у ряда груп балканських того ж часу¹⁰. У кананців зберіглася традиція робити курбан не лише на новосіллі (трояска), а й кожний рік відзначати

цей день курбаном. Крім того, уникали збігати з подібним шем близьких родичів¹¹.

Крім власно трапези, до якої ми ще звернемося, до комплексу новосілля у час, який розглядається, у болгар Бессарабії входили звичаї та обрядодії запрошення-повідомлення, зустрічі гостей, першого заходу у будинок, дарування тощо. Ці операції мають свої локальні та субетнічні риси, але зміст їх залишається однаковим — соціалізація нового житлового простору: включення його до соціально-екологічної дійсності.

Частіше за все новосілля назначалося зразу за освяченням або через невеликий час після нього. На нього запрошувалися родичі, сусіди й, в деяких випадках майстри, що приймали участь у будівництві.

Варто підкреслити, що запрошення було важливою дією з точки зору загальної обрядової структури комплексу. Але це зберігалось лише в деяких з обслідуваних сіл. Наприклад в деяких селах (5, 8) існував до 1960-х рр. звичай — «колесо на нов дом». Згідно з ним господар посилав свого близького родича (або йшов сам) з невеликим бочонок вина (бікляца). Він повинен обійти усіх, починаючи з батьків та хресних, й розповісти про час, на який запрошував господар нового житла, щоб отсвяткувати його. Свою згоду виказували тим, що випивали чарку вина. В іншому селі (1), господар нового житла поруч з ним кріпив на дереві рушник (білий — стає; вишитий — пещір) або сорочку, пояс, гитани (ганті) або хустку з гріними (зерна з парі) та бочонок вина (бікляца). Це була відзнака того, що наступного дня у цьому будинку буде святкуватись повний дім. Зранку (ще до освячення) збиралися хлопці та чоловіки з конями для гри-змагання. Господар або його родич вказував де буде початок (добре відоме місце за селом або в селі), а кінець завжди був біля воріт нового будинку. Ті, хто перемогли у цих змаганнях брали собі відповідно: перший — сорочку або пояс, другий — рушник або хустку, третій — бікляцу.

Цей звичай (кушія) був поширений серед болгар Балкан та інших сел Бессарабії. Але він був пов'язаний зі святкуванням Тодорова дня (тиждень після Масляної)¹². Його архаїчні витoki безумовні (кінь — один з добре знайомих давньоєвропейських символів), але пропикнення цього звичаю у комплекс освоєння житла можна вважати наслідком трансформації у культурі болгар окремого села.

Поруч з тим, важливим для нас є два моменти. По-перше, векторне спрямування шляху — від природного селища до нової культурної одиниці. По-друге, нагородидари переможцям. Обидва моменти лише підсилюють загальне семантичне навантаження комплексу взагалі — остаточне отримання статусу «свого» простору новим житлом та відчуждіння його від іншої дійсності.

Як і в інших обрядах у комплексі новосілля простежується магія Перших дій та осіб. Це зумовлено, з одного боку, вірою у перехід на житло якостей людини, яка перш пересягне поріг, з іншого — з окремим етапом у соціалізації родини — з появою свого житла вона стає повноправною одиницею суспільства. Новий соціальний статус господарі могли отримати лише від осіб, які його вже мали. Це знайшло своє відображення у різноманітних виразах болгарської обрядовості, яка спрямована на освоєння нового житла.

Згідно з цим існувала традиція відзначати першого гостя. Господар, коли його бачив, випускав трьох голубів, «щоб життя у новому домі було легким, як польот голуба» (4).

Першими в хату заходили батьки або хресні господаря. Після того, як чоловік з цієї пари відчиняв двері, ключі він віддавав господарні й кидав через поріг гроші, а жінка віддавала хліб-сіль господарю та кріпила на двері матеріал (покривало, рушник, тощо). Крім того, в одному з сел (7) батько був повинен покласти під димар печі (кумін) курку або півня. Особливо цінними вважалися птахи чорного кольору. Після середини ХХ сторіччя ця ж сама операція виконувалась з грошима.

Господарі ж після цього залишалися на порозі та зустрічали гостей, які мусли повторювати дії батьків або хресних. Це простежується в усіх обслідуваних селах.

Гості приходили обов'язково з подарунками (прінос): «не можна було прийти у новий дім з пустими руками». Склад цього пріноса ідентичен в усіх селах та практично не змінюється протягом останнього сторіччя. До нього входить посуд (обов'язково повний зерном, вином), який приносили чоловіки та дарували господарю, й матеріал, який жінки вішали на двері. Раніше елементом пріноса була також домашня худоба та птахи. Це залишилося лише в деяких з сіл (1, 6, 7) та знайшло своє відображення у джерелах¹³. Гроші побічно теж можливо включити до складу пріносу:

їх або перекидали через поріг («щоб у домі було стільки грошей, скільки сміття» — це перше «сміття» господня прибирання наступного ранку), або клали на спеціальну тарілку чоловіки, заходячи до нового житла.

Варто підкреслити, що, збігання різновидів цих подарунків з окремими видами будівельної жертви на заклад-чшах¹⁴, на нашу думку, не випадкове. В ньому виявляється генетична спорідненість та походження з одного ритуального комплексу, метою якого було створення та освоєння окремого мікрокосму. Але поступово ці функції відокремлюються в обрядовій практиці й жертва-дар поступово змінюється на подарунок.

Це так саме характерно й для святкової трапези на новосілля, в якій в архаїчний зміст витискується святковим пригостенням. Але й в цьому поруч з тим виявляється колісь сакральне навантаження цих дій, яке мало місце раніш.

Звернемось з цього приводу до одного з обрядів (4—6, 8, 9), який в одному з сел мав окрему назву — «Піф» (5). Згідно з ним, після того, як господар випивав першу чарку та виражав подяку, він ставив на тарілку хліб-сіль та чарку. Він, або хтось за його дорученням, повинен був наповнювати її вином та передавати гостям. Той з них, кому передали тарілку з чаркою, бажав доброго життя родині у новому житлі, випивав та клав гроші на тарілку. Незважаючи на трансформацію цього, у останній час формула тоста-побажання залишає традиційну формулу (наприклад, «да бейш бугат, да варві напред, да не ідиш назад, да няма прости разговорі») (4).

В цьому простежується відзнака суспільством (через його представників) нового простору як свого. А також, залишки вірувань в можливість вербальної магічної допомоги у майбутньому житті. Але в час, який досліджується, ритуальний зміст цього витискується святково-ігровим.

На цьому ритуальне освоєння нового житлового простору закінчується. Житло включене до соціально-екологічного середовища, але потребує постійної взаємодії зі своєю моделлю та підтримки відповідності. Ці питання потребують окремої уваги й сподіваємося повернутися до них у подальшому.

Таким чином, обрядодії болгар Бессарабії першої половини ХХ ст., що спрямовані на освоєння нового житла зберегли етнічну виразність. Це підкреслюється фактом того,

що в них можна простежити метаєтнічні (загальнослов'янські, а в деяких випадках — індоєвропейські), загальноєтнічні (болгарські) та субєтнічні (бессарабські) риси. Усе це свідчить про інваріантність болгарської народної культури як по вертикалі (в історичному розвитку), так й по горизонталі (в окремих етнокультурних умовах).

ПРИМІТКИ

1. Байбурич А. К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. — Л., 1983. — С. 104.
2. Демиденко Л. А. Культура и быт болгарского населения в УССР. — К., 1970; Державин Н. С. Болгарские колонии в России//СБНУ. — 1914, кн. XXIX.
3. Генчев С. Обичаи и обреди, свързани със строеж//Добруджа: етнографски, фолклорни и езикови проучвания. — София, 1974. — С. 355—357; Генчев С. Обичаи и обреди, свързани със строеж//Капаони: бит и култура на старото българско население в североизточна България. — София, 1985. — С. 253—255; Дражева Р. Обичаи и обреди свързани със строежа на къщата и влезането в новие дом//Пловдивски край: етнографски и езикови проучвания. — София, 1986. — С. 289—290; Дражева Р. Трудови и професионални празници и обичаи//Родопи: традиционна народна духовна и социално-нормативна култура. — София, 1994. — С. 209—229; Колев Н. Празнично-обредната система на населението от село Главан, Старозагорско//Българите в Северното Причерноморие. — 1995. — Т. IV. — С. 349—362; Моллов С. Традиционен бит, обичаи и вървания в Габровско. — София, 1988.
4. Стрезева Н. Празнично-обредната система на населението от село Главан, Бессарабско//Българите в Северното Причерноморие. — 1995. — Т. IV. — С. 363—375.
5. Генчев С. Обичаи и обреди... — 1974. — С. 290—291; Він же. Обичаи и обреди... — 1985. — С. 255; Дражева Р. Обичаи и обреди свързани със строежа на къщата и влезането в новие дом. — С. 226; Колев Н. Празнично-обредната система на населението от село Главан, Старозагорско. — С. 360.
6. Арнаудов М. Вградена невеста//СБНУ. — 1914, кн. XXXIV. — С. 245—258.
7. Генчев С. Обичаи и обреди... — 1974. — С. 291; Він же. Обичаи и обреди свързани със строеж. — 1985. — С. 255.
8. Пригарин А. А. Разновидности строительной жертвы у болгар Бессарабии//Етнографічні дослідження населення України. — Одеса, 1996. — С. 59—62.
9. Токарев С. А. Ранние формы религии. — М., 1989. — С. 591.
10. Генчев С. Обичаи и обреди... — 1974. — С. 291; Дражева Р. Трудови и професионални празници и обичаи//Родопи: традиционна народна духовна и социално-нормативна култура. — София, 1994. — С. 227.
11. Генчев С. Обичаи и обреди... — 1985. — С. 255—256.
12. Попов Р. Кратък празничен народен календар. — София, 1993. — С. 24.
13. Демиденко Л. А. Культура и быт болгарского населения в УССР.— К., 1970. — С. 83.
14. Пригарин А. А. Разновидности строительной жертвы у болгар Бессарабии. — С. 59—62.

В. П. ВАЩЕНКО

МОРСЬКИЙ ТРАНСПОРТ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В ДОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД

Приморське місцезнаходження краю диктувало необхідність забезпечення зростаючого обсягу морських перевезень. Історія функціонування водного транспорту, в тому числі морського, в дореформений період ще не знайшла належного висвітлення в роботах дослідників. Окремі відомості про водний транспорт в регіоні є в роботах А. Скальковського, А. Шмідта, В. Павловича, О. Афанасьєва-Чужбинського та інших, хто звертався до історії краю в XIX ст. В радянській історіографії розрізнені відомості про річковий і морський транспорт у зв'язку з розглядом інших питань наводяться в роботах І. Гуржія, О. Дружиніної, Л. Мельника, В. Золотова та інших. Окремі питання розвитку пароплавства розглядалися в монографіях С. Іловайського і М. Залесського¹.

Спеціальних досліджень розвитку морського транспорту в Південній Україні немає. Складовою частиною такого дослідження має стати вивчення питань про розвиток торговельно-морського пароплавства і суднобудування в Південній Україні, про власників суден і суднобудівників.

Неухильно зростали перевезення товарів між річковими і морськими портами, а також між останніми. За свідченням Рішельє в 1812 р. перевезення по Дніпру, а потім морем між Херсоном та іншими портами здійснювали 200 суден². В 1839 р. в Одесу, за відомостями А. О. Скальковського, прибуло з Херсона, Ялти, Євпаторії та інших портів 808 каботажних вітрильників і пароплавів з вантажем на суму понад 6 млн. крб. Лише з одного Нікополя товарів було відправлено в Одесу на 2 млн. крб. асигнаціями³. Від Херсона до чорноморсько-азовських портів в 1841 р. вантажі перевозили 250 каботажних суден⁴. В 1858 р. в Одесу прибуло

1825, в Миколаїв — 324 і в Херсон — 692 каботажних судна⁵.

Відомості про загальну кількість парусних торгових суден, які плавали в той чи інший період в басейнах Чорного і Азовського морів, розрізнені, а інколи й суперечливі. В 1839 р. «Одесский вестник» повідомляв, що в Азовському і Чорному морях плавало 545 вітрильних суден, а в 1842 р. ця ж газета писала, що таких суден було близько 600⁶. Російський дослідник історії суднобудування І. І. Яковлев підрахував, що в торговому флоті країни в 1858 р. було близько 1500 вітрильних дерев'яних суден, загальною вантажопідйомністю близько 150 тис. тонн. За його підрахунками в Азовському морі плавало понад 300, а в Чорному — 125 вітрильних дерев'яних суден⁷. При оцінці цього показника необхідно врахувати, що в роки Кримської війни загинула велика кількість торгових суден. Спираючись на наявні в літературі розрізнені дані можна припустити, що загалом на Чорному і Азовському морях в роки Кримської війни загинула майже половина вітрильних суден торгового флоту³.

Паровий торговий флот в чорноморсько-азовському басейні в передреформений період лише зароджувався. Нечисленні державні пароплави в 30—50-ті роки переважно перевозили пошту і пасажирів, їх роль у перевезеннях вантажів була незначною. Приватні пароплави, які також були представлені одиницями, використовувалися для буксирування барж і плотів, перевезення вантажів і пасажирів. В 1825 р. через пороги Дніпра провели збудований на Київщині у маєтку М. С. Воронцова пароплав, який розпочав здійснювати рейси між Херсоном і Миколаєвом. З 1847 р. по Дністру плавав буксирний пароплав «Луба», який належав поміщику і носив його ім'я.

Влітку 1827 р. здійснив перший рейс з Одеси до Херсона пароплав «Надежда». З 1828 р. зв'язки між Одесою і портами Криму підтримував пароплав «Одесса». Влітку 1830 р. до Одеси прибув збудований у Петербурзі пароплав «Нева», який з 1831 р. обслуговував лінію до Константинополя. Письменник і етнограф О. С. Афанасьєв-Чужбинський подорожував в 1856 р. по Південній Україні і засвідчив наявність пароплава, який здійснював рейси з Херсона до Одеси⁹.

Швидко почала наростати кількість пароплавів в чорноморсько-азовському басейні після поразки царизму у Кримській війні. Помітну роль у зростанні кількості паро-

плавів в цьому басейні відіграло Російське Товариство пароплавання і торгівлі (РТПіТ). В 1857 р., на час утворення РТПіТ на Чорному і Азовському морях нараховувалось до 10 пароплавів, а в літку 1859 р. лише товариству належало 17 пароплавів. В 1859 р. на його суднах було перевезено 6117 тис. пудів вантажів¹⁰.

Велика маса товарів перевозилась між чорноморсько-азовськими і закордонними портами. З 1802 по 1804 рр. в південні порти прийшло з далекого плавання 600 суден. В 1856—1861 рр. в Одесу з-за кордону прийшло 7434 судна. Але суден, які належали підданім Росії, було ще дуже мало¹¹.

При підрахунках кількості одиниць водного транспорту в Південній Україні потрібно враховувати, що часто не попадали до узагальнюючих даних у багатьох статистиків, до опису міст і сіл, тощо численні шаланди, баркаси, дубки, човни і т. ін. Вони у великій кількості були у містах і селах на берегах річок і морів. Використовували їх у рибальстві, а також для перевезення товарів і пасажирів, в тому числі між річковими й морськими портами.

В одному описі південних губерній в 1841 р. відзначалось, що на Дніпрі у Збурівці, Олешках і Голій Пристані нараховувалось кілька десятків човнів, які ходили з вантажами в Одесу, Севастополь і Миколаїв. Крім того, відзначив автор опису, в Олешках і Голій Пристані було ще до 30 дубків, частка яких перевозила хліб між Нікополем і Херсоном, а інші здійснювали перевезення різних товарів і пасажирів між Херсоном і Миколаєвом¹².

В деяких портах регіону використовувалися так звані перевозні човни. На них перевозилися товари між суднами і причалами. В кінці 50-х років в Одеському порту було близько 120 великих перевозних човнів та кілька десятків дрібних¹³.

Попит на засоби водного транспорту задовольнявся перш за все за рахунок суднобудування в регіоні. На розгортання будівництва суден різного класу і човнів позитивно впливали широкі торговельно-економічні зв'язки краю з багатьма районами країни. В Південну Україну довозились ліс, залізо, смола, парусина і деякі інші товари, які були необхідні для будівництва і оснащення суден.

В деяких містах, містечках і селах суднобудування займало видне місце в промислах населення. Сучасники відзначали, зокрема, будівництво різних суден в Херсоні, Мн-

колаєві, Олешках, Голій Пристані, Козачих Лагерях, Кавовці і Нікополі.

З кінця XVIII ст. зростало будівництво військових кораблів на державних мануфактурах в Херсоні і Миколаєві. В XIX ст. Миколаїв перетворився в головний центр військового суднобудування на Чорному морі. Одночасно на Півдні України успішно розвивається будівництво порівняно великих купецьких суден. На початку XIX ст. було дозволено будувати судна дворянам, купцям і посадським незалежно від стану та асигновано 100 тис. карбованців для надання бажаним будувати судна позик. Херсонський купець Б. Уразов писав, що багато людей залишили інші заняття і почали будувати судна, використовуючи не лише свої капітали, але роблячи й борги приватні і у державі¹⁴.

За офіційними відомостями на херсонській мануфактурній верфі в 1789—1810 рр. (відомості за 1799 і 1808 рр. відсутні — В. В.) було збудовано 124 судна і човни. Але багато суден і човнів будувалось і поза цим підприємством. В 1821 р. для заохочення суднобудування на Чорному і Азовському морях було асигновано ще 150 тис. крб. для надання позичок. А в 1831 р. офіційно було відкрито у місці купецьку верф¹⁵. Після Кримської війни в 1857—1860 рр. в Херсоні було збудовано не менше 35 суден вантаженидйомністю близько 2800 т.

Будівництво суден проводилось і в інших містах. Торговельні і промислові судна будувались в Миколаєві і Одесі. В останній за відомостями Одеського комерційного суду в 1860 р. було збудовано 27 підвізних човнів¹⁶.

Будувались човни і невеликі судна також в Олешках і Бериславі, Севастополі, Феодосії, Місхорі, Ялті, Кучукамбіте і Портеніте. В придунайській частині краю центром суднобудування був Ізмаїл¹⁷.

Продукція суднобудівних мануфактур краю включала і порівняно великі для того часу судна. Вже на початку століття в Херсоні будувались судна вантаженидйомністю до 560 т¹⁸.

В дореформений період на Півдні України розпочалося будівництво пароплавів. Воно проводилось перш за все в Миколаєві, в якому урядовими органами дозволялося використовувати слінги адміралтейства для будівництва цивільних парових суден. Перше таке судно з машиною в 60 к. с. було спущено на воду в 1828 р. Побудоване воно було за підрядом Одеського будівельного комітету купцем

М. Варшавським і назване «Одесса»¹⁹. В 1831 р. в Миколаєві також за підрядом Одеського будівельного комітету було збудовано судно «Наследник» з двома паровими машинами по 35 к. с.²⁰. В цей же час, також за підрядами, купці Бухтеев і Кунарєв будували в Миколаєві ще два парових судна. Тоді ж Бухтеевим за замовленням купця Серебряного було побудовано пароплав «Лнман» для буксування плотів з Херсона в Миколаїв²¹.

Епізодично будівництво цивільних парових суден здійснювалось в Одесі. В місті було збудовано в 1837 р. пароплав «Митридат». Дещо пізніше в Одесі було збудовано буксир з паровою машиною в 40 к. с. для купця Луба. В 1860 р. РТНТ було збудовано пароплав з залізними корпусом і машиною в 15 к. с. «Чайка»²².

Серед власників суден були представники різних соціальних груп: дворяни, купці, міщани, державні селяни. Інколи власниками переважно дубів та різних інших невеликих плаводнищ були і члени громад вільних матросів. Найбільшу за числом і найбільш впливову групу серед власників суден складали купці. Підрахунки показують, що вантаженідійомність суден, які належали купцям Миколаєва на початку 60-х років становила 57,4% вантаженідійомності суден жителів міста²³. Окремі купці були і судовласниками. Херсонському купцеві Єгору Неміту належало 4 судна, в тому числі одне вантаженідійомністю 250 т²⁴.

Прагнення купецтва і уряду налагодити постійні зв'язки між чорноморсько-азовськими портами, а також між ними і закордонними портами привело до утворення перших акціонерних компаній. В 1833 р. цар затвердив положення про морське транспортне підприємство в Одесі. Утвореному Чорноморському товариству було передано пароплав «Нева» і пароплави, які будувалися — «Імператор Николай» та «Імператрица Александра». В 1834 р. товариство отримало ще один пароплав від уряду. Він же надав товариству деякі пільги у платежах митних зборів. Капітал компанії було визнано в 250 тис. крб. (500 акцій по 1 тис. крб.). Товариство зробило внесок в середині 30-х років в організацію регулярних рейсів між Одесою та іншими чорноморсько-азовськими портами, а також Константинополем. В силу різних причин Чорноморське пароплавне товариство працювало збитково і в 1843 р. після завершення строку, на який воно було засноване, самоліквідувалось. В травні того ж року було відкрито казенну експедицію постійних па-

роплавних сполучень -Одеси з Константинополем, яка в 1843 р. була реорганізована в Новоросійську пароплавну експедицію (її називали також Одеською експедицією). В 1843 р. уряд для нового підприємства замовив пароплави «Аидил», «Дарго», «Бердянск» і «Таганрог». Для перевезення пасажирів і вантажів експедиція використала до 1855 р. 11 суден. Пароплави її забезпечували перевезення пасажирів по 8-ми лініях, хоча перевезення по більшості ліній приносили збитки»²⁵.

Значні успіхи у розвитку торгового флоту в Чорноморському басейні було досягнуто в результаті заснування РТПіТ, статут якого цар затвердив 3 серпня 1856 р. Основними акціонерами РТПіТ були місцеві купці, зацікавлені у розвитку суднобудування і, зокрема, у впровадженні сполучення для подальшого розгортання торгівлі. Але у зв'язку з тим, що це співпадало з інтересами дворянства, перш за все місцевого, його представники вступали до цієї акціонерної компанії і гаряче вітали її організацію. Зростання зв'язків регіонального ринку з всеросійським, зацікавленість купецтва різних районів країни у розвитку зовнішньої торгівлі через чорноморсько-азовські порти обумовили участь купців інших міст Росії у діяльності товариства. На зборах міських голів, які прибули до Москви на коронацію Олександра II, в один день, 12 вересня 1856 р., було розкуплено акції товариства на суму 250 тис. карбованців²⁶.

Активно діяли вже в передреформенний період акціонерні компанії, які здійснювали страхування морських перевезень. Не пізніше 1807 р. розпочала свою діяльність «Компанія Одесской страхової конторы». В 1817 р. у місті було не менше 4 страхових компаній, а в 1836 р. їх було 6²⁷. Неухильно зростає капітал компанії і загальна сума страхових полісів.

Робота морського транспорту вимагала неухильно зростаючого числа суднобудівників і вантажників. Матросами на судна наймаліся міщани, різночинці, державні і відпущені поміщицькі селяни, колишні козаки тощо. На початку 40-х років за підрахунками сучасників лише для суден каботажного плавання, які базувалися на чорноморсько-азовські порти, треба було до 5 тис. судноробітників. Суднам, які здійснювали перевезення між портами Новоросійського краю та іноземними, потрібно було до 5 тис. судноробітників. Переважна кількість суден далекого плавання належала іноземцям, які комплектували екіпажі за кордоном.

Для плавання на суднах далекого плавання місцеве купецтво залучало також багато іноземців, оскільки знайти кваліфікованих матросів було надзвичайно важко. Департамент зовнішньої торгівлі у звіті за 1824 р. зазначав, що після заключення Сардинією договору з Туреччиною, один з пунктів якого забороняв сардинським підданам плавати під іноземними прапорами, в Генуї через відсутність матросів було продано 15 російських суден²⁸.

Царизм притаманними йому методами зробив спробу забезпечити купецькі судна найманими матросами. В 1830 р. було дозволено засновувати в портах Чорного і Азовського морів цехи, а в 1834 р. — поселення вільних матросів. За відомостями за 1861 р. в губерніях Південної України і Бессарабії в громадах вільних матросів і дніпровських лоцманів (існувала і така — В. В.) було 25 тис. чоловіків і жінок²⁹. Сучасники вважали, що резерв для торгового флоту складали 30% від числа чоловіків в таких громадах. Таким чином, ці поселення, до яких не дозволялося записуватися кріпосним поміщицьким селянам, не могли пом'якшати нестачу судноробітників. Частково їх лави поповнювалися за рахунок тих, хто приходив на заробітки з інших губерній.

Значна кількість товарів, які перевозилися морським транспортом, обумовила зайнятість на вантажо-розвантажувальних роботах великого числа вантажників. Дослідники вважають, що в середині 30-х років в найбільшому морському порту Південної України — Одесі працювало від 2-х до 3-х тисяч робітників. В кінці 50-х років в час найвищої торгової активності в порту працювали, напевно, до 4—6 тис. вантажників. Між ними поступово складалася спеціалізація. В порту працювала група вантажників, яка спеціалізувалася на перевезеннях в човнах або буксирувала від судна до причалу в діжках (бочках) імпортовані товари (вино, ром, масло тощо), що не підлягали очистці в карантині. В середині 40-х років таких вантажників називали «водолазами» або «бочарами». Вантажники наймалися власниками суден або підрядчиками, частина вантажників об'єднувалася в артілі по 25 чоловік. Правила цих артілей були затверджені генерал-губернатором О. Г. Строгановим.

Впливову групу в Одеському порту становили стівідори, які розміщували вантажі на судні. В 1837—1838 рр. в Одесі було зареєстровано 35 стівідорів і 12 стівідорів-підмайстрів³⁰.

Розвиток морського транспорту в Південній Україні від-

бувався під впливом формування регіонального і українського національного ринку — складової частини всеросійського ринку. Великий вплив на розвиток морського транспорту здійснювало встановлення і розширення торгових зв'язків з багатьма зарубіжними країнами. Морський транспорт регіону не лише перевозив товари і пасажирів між чорноморсько-азовськими портами, але й включався до обслуговування експортної та імпоротної торгівлі.

ПРИМІТКИ

1. Иловайский С. И. Исторический очерк пятидесятилетия Русского общества пароходства и торговли. — Одесса, 1907; Залесский Н. А. «Одесса» выходит в море. Возникновение парового мореплавания на Черном море. 1827—1855 гг. — Ленинград, 1967.
2. Російський державний історичний архів (далі РДІА). — Ф. 1152. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 10.
3. Скальковский А. Сравнительный взгляд на Очаковскую область 1790 и 1840 гг.//Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1844. — Т. 1. — С. 16.
4. Журнал мануфактур и торговли. — 1841. — Ч. 1. — С. 27.
5. Скальковский А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы. — СПб., 1865. — С. 59—60; Його ж. Торговля, заводская, фабричная и ремесленная промышленность в Одессе.//Труды Одесского статистического комитета. — Вып. 1. — Одесса, 1865. — С. 247; Мордвинов С. А. Общее обозрение внешней торговли по Одесскому таможенному округу за 1865 г.//Там само. — Вып. 11. — Одесса, 1867. — С. 232.
6. Одесский вестник. — 1839. — № 24; 1842. — № 91.
7. Яковлев И. И. Корабли и верфи. — Ленинград, 1973. — С. 99.
8. Вестник финансов, промышленности и торговли. — 1886. — № 50. — С. 712; Ильин И. Об основании коммерческой верфи в Николаеве.//Морской сборник. — 1887. — № 8. — С. 33.
9. Материалы для географии и статистики России. — Т. 24. — Херсонская губерния. — СПб., 1861. — Ч. 1. — С. 346, 349; Афанасьев-Чужбинский А. С. Поездка в Южную Россию. — СПб. 1861. — Ч. 1. — С. 311; Новороссийский календарь на 1845 год. — Одесса, 1844. — С. 91; Яковлев И. И. Корабли и верфи... — С. 121; Залесский Н. А. «Одесса» выходит в море... — С. 28—33.
10. Яковлев И. И. Корабли и верфи. — С. 124; Материалы для географии и статистики России... — Т. 24. Херсонская губерния. — Ч. 1. — С. 351.
11. Одесский вестник. — 1841. — № 50; Скальковский А. Торговля, заводская, фабричная и ремесленная промышленность в Одессе. — С. 363.
12. Заблоцкий А. О некоторых губерниях южного края России.//Журнал министерства государственных имуществ. — 1841. — Ч. 1. — С. 37—38.
13. Скальковский А. Одесское градоначальство в начале 1846 года. — С. 421; Його ж. Записки о торговых и промышленных силах Одессы. — С. 31.
14. Державний архів Одеської області (далі ДАОО). — Ф. 1. — Оп. 220. — Спр. 24. — Ч. 11. — Арк. 2.

15. Полное собрание законов Российской империи (Собрание 1-е). — Т. XXVIII. — № 21908; Т. 5. — № 3776; Городские поселения в Российской империи. — Т. V. — Ч. 11. — СПб. — С. 15—16; Одесский вестник. — 1835. — № 18; ДАОО. — Ф. 1. — Оп. 220. — Спр. 21—31. — Арк. 11—14.

16. ДАОО. — Ф. 1. — Оп. 221. — Спр. 9. — Арк. 44—46; Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 558. — Арк. 20—21, 28.

17. Яковлев Ф. К. О купеческом судостроении в России, решено в прибрежном. — СПб. — 1869. — С. 3; Секеринский С. А. Из истории развития промышленности в Крыму в первой половине XIX века. — С. 181; Філіал Державного архіву Одеської області в Ізмаїлі. — Ф. 56. — Оп. 1. — Спр. 224; Спр. 134. — Арк. 71, 77; РДІА. — Ф. 18. — Спр. 490. — Арк. 1—3, 14.

18. Там само. — Ф. 13. — Оп. 2. — Спр. 1691. — Арк. 1—2; Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1770—1823. — Одесса, 1823. — С. 23, 341.

19. ДАОО. — Ф. 1. — Оп. 191. — Спр. 91. — Арк. 29, 314, 366.

20. Там само. — Арк. 224, 258, 287.

21. ДАОО. — Ф. 1. — Оп. 191. — Спр. 51. — Арк. 33; Материалы для географии и статистики России. — Т. 24. Херсонская губерния. — Ч. 1. — С. 346.

22. Новороссийский календарь на 1838 год. — Одесса, 1837. — С. 68; Материалы для географии и статистики России. — Т. 24. Херсонская губерния. — Ч. 11. — С. 346.

23. Морской сборник. — 1861. — № 3. — С. 6.

24. ДАОО. — Ф. 1. — Оп. 181. — Спр. 49. — Арк. 43.

25. Залесский Н. А. «Одесса» выходит в море. — С. 43, 53, 54, 65, 78.

26. Пловайский С. И. Исторический очерк пятидесятилетия Русского общества пароходства и торговли. — С. 25.

27. РДІА. — Ф. 13. — Оп. 2. — Спр. 1310. — Арк. 15—17; Вестник Европы. — 1870. — № 7. — С. 204—205; Скальковский А. Первое тридцатилетие истории Одессы. — Одесса. — 1837. — С. 268.

28. РДІА. — Ф. 560. — Оп. 38. — Спр. 211. — Арк. 2.

29. Материалы для географии и статистики России. — Т. 4. Екатеринославская губерния. — С. 272; Т. 24. Херсонская губерния. — Ч. 11. — С. 377.

30. Скальковский А. Одесское градоначальство в начале 1816 года. — С. 421; Пого ж. Записки о торговых и промышленных силах Одессы. — С. 31; Пого ж. Историко-статистический опыт о торговых и промышленных силах Одессы. — С. 4; РДІА. — Ф. 13. — Оп. 2. — Спр. 511. — Арк. 26—29.

ІСТОРІЯ ПЕРШИХ ПРАВОСЛАВНИХ ХРАМІВ В ОДЕСІ

Досліджуючи історію Одеси, не можна залишити без уваги духовне життя її жителів, яке нерозривно було пов'язане з релігією. Переважну більшість у місті складали православні росіяни, українці та греки, тож основними центрами духовності стали християнські православні храми. Про них згадують у своїх роботах цілий ряд дослідників. Зокрема: А. Скальковський, К. Смолянинов, О. Орлов, В. Надлер та інші. Слід зазначити, що вони висловлюють різні точки зору стосовно дати заснування перших храмів в Одесі. Так, А. Скальковський гадає, що перші з них — Миколаївський та Катерининський були закладені 22.08.1794 р. особисто Катеринославським митрополитом Гавріїлом¹. О. Орлов² і К. Смолянинов³ вважають, що це сталося пізніше — в 1795 році. Цієї ж думки притримується і В. Надлер⁴.

В радянський період, історії будівництва храмів не приділялось уваги, поскільки самі вони знищувались. В наш час до цього питання звертаються історики і служителі церкви, які в своїх роботах використовують і ті матеріали, які раніше не були доступними для дослідників. Тож історія виникнення та розбудови храмів більш глибоко відображена в роботах церковнослужителів.

Протоіерей С. Петровський звертає увагу на те, що першим одеським храмом можна вважати похідний храм Нижньогородського полку, який прибув до Хаджибею в травні 1794 року. Богослужіння там вів священник Євдоким Сергеев⁵.

Згодом, за планом де-Волана, затвердженням 27.05.1794 р. Катериною II, в місті були закладені 4 храми: Миколаївський собор на головній площі, Троїцький собор для грецької частини населення, Катерининська церква для військовослужбовців та Олександрівська — у фортеці.

Беручи до уваги той факт, що уже в січні 1795 року Дубосарським духовним правлінням Миколаївській церкві була видана приходська книга, Петровський робить висновок, що будівництво її почалось в 1794 році.

На його думку, 22 серпня 1794 року Одеса отримала архієрейське благословіння на будівництво першого «тимчасового» храму в ім'я Святого Миколи. А так як він був дерев'яним і тісним, то 14 листопада 1795 року особисто митрополитом Гавріїлом був закладений кам'яний Миколаївський собор, який мав стати головним у місті⁶. Наступного дня митрополит заклав Олександрівську, в ім'я Олександра Невського церкву у фортеці. Проте вона так і не будувалась.

В тому ж 1795 р. був закладений і храм Святої Трійці у грецькому форштаті — на розі сучасних Катерининської і Троїцької вулиць. На її будівництво Катерина II Указом від 19.06.1795 року виділила 2 тис. карбованців з державних коштів. Крім цього, архімандрит Діонісій з дозволу митрополита зібрав серед знатних греків та інших іноземців в різних містах Російської імперії ще 2250 карбованців⁷. Та не дивлячись на досить сприятливі умови, будівництво не вдалось завершити за три роки, як планувалось. Більш того, в 1803 році на прохання прихожан воно було перенесено на середину кварталу, на те місце, де й зараз знаходиться Грецька церква. Лише в лютому 1808 р. священник Петро Куніцький доповів Катеринославській Консисторії про готовність до освячення новобудованого грецького храму Святої Трійці, яке й відбулося навесні 1808 року⁸.

Напочатку XIX ст. кількість грецького населення в Одесі значно збільшується. І якщо купецтво, яке проживало в південній частині міста, де і знаходилась церква, було нею цілком задоволене, то більші заможніша частина греків, яка мешкала у північній, мріяла про свій окремий храм. У відповідь на їх прохання 31.03.1803 року архієпископ Афанасій дозволив будівництво другої Грецької церкви в ім'я Стретіння Господнього в північному районі Одеси, на місці Грецького ринку за рахунок прихожан. Протягом подальших 20 років серед греків велись дебати щодо доцільності побудови двох церков. В 1803 р. були зібрані дані про кількість прихожан в обох приходах, щоб довести необхідність нової церкви. Троїцький приход нараховував тоді 185 осіб чоловічої та жіночої статі, в той час як Стретінський відповідно 237 і 138⁹. Проте друга церква так і не була побу-

дована і в 1832 році її фундамент та огорожа були розібрані та продані з торгів, а виручені гроші повернуті Грецькій общині.

Троїцька церква, завдяки щедрій підтримці своїх прихожан, швидко розбудувалась і розросталась, про що свідчить і збільшення її пастви¹⁰.

У вересні 1873 року, напередодні приїзду до Одеси грецької королеви, церква отримала дозвіл на побудову на своїй території Грецького жіночого училища. Воно було закладене самою королевою на розі сучасних Катерининської і Успенської вулиць.

Слід зазначити, що Троїцька церква відігравала роль у духовному житті міста. Це єдиний з перших одеських храмів, який пройшовши всі випробування не лише зберігся, але і залишався одним із центрів духовної культури. Його нинішній настоятель-протоієрей Олександр Кравченко зробив вагомий внесок в духовну скарбницю християнства.

Зовсім по іншому склалася доля церкви Святої Катерини. Так як в перші роки свого існування Одеса була в однаковій мірі і військовим і торговим містом, то ця церква була призначена для військовослужбовців¹¹. Проте за часів Рішельє починається швидкий торгово-економічний розвиток міста і нагальна потреба у церкві для військових відпала. Будівництво її поступово загальмувалось і припинилось.

Питання про його завершення підняли купець Семен Мясников і таврійський поміщик Кузіковський, які 1.12.1817 року звернулись до Одеського градоначальника графа Ланжерона з проханням на дозвіл побудови церкви. Вони пообіцяли значні кошти: першочерговий внесок по 5 тис. карбованців, а потім щорічно по 1 тис. карбованців¹². Ця пропозиція була радо зустрінута місцевою адміністрацією і отримала благословіння митрополита Гавріїла. Проте її ініціатори так і не реалізували своїх благочестивих намірів. А в 1821 р. з дозволу духовного відомства градоначальник Одеси Трегубов наказав розібрати недобудовану церкву і старі будови навколо неї, що й було зроблено у вересні того ж року. Так церкві не судилося стати прикрасою міста.

Цікаво склалась доля і Миколаївського собору. До завершення будівництва кам'яного храму богослужіння велось в «тимчасовому» — дерев'яному, який відігравав значну роль в духовному і громадському житті міста. Так на по-

чатку січня 1796 р. протоієрей Євдоким Сергєєв там привів до присяги 150 виборців міського голови і членів магістрату, а 17.09.1798 року там же відбулася церемонія освячення пожалуваного Одесі гербу¹³.

Багато зусиль для розвитку духовно-релігійного життя в Одесі доклав її градоначальник Рішельє. Він сприяв розбудові православних храмів, в яких вбачав центри духовності. За його проханням¹⁴ архієпископ Платон 25.05.1808 року освятив добудований Миколаївський собор в честь Преображення Господнього, а тому новий собор називатися став не Миколаївським, а Преображенським¹⁵. Проект внутрішнього обладнання собору зміг реалізуватися лише при Ланжероні, який перейнявся турботами храму.

В 1837 р. сталася важлива подія в духовному житті християн — Одеса стала єпархіальним містом Херсоно-Таврійської губернії, тож сюди перемістилась і кафедра єпископа. Першим керівником Херсонської єпархії Синод призначив архієпископа Гавріїла (Розанова). За свідченням церковслужителів це була надзвичайно освічена людина, професор богослів'я, дослідник історії краю, невтомний і мудрий організатор, який очолив плеяду знаменитих архієпископів Херсоно-Таврійських, серед яких знаходимо яскраві імена Інокентія (Борисова), Дмитрія (Муретова), Платона (Городенького), Сергія Ляпидевського та інших¹⁶. Він — автор багаточисельних праць з історії краю таких як: «Очерк повествования о Новоросийском крае», «Хронологическое и историческое описание церквей Херсонской епархии», «Историческая записка об Одесском женском Архангело-Михайловском монастыре с училищем девиц духовного звания», «Остатки христианских древностей в Крыму» та інших.

Великий вклад у розвиток духовного життя Одеси вніс і архієпископ Інокентій, який отримав призначення на Херсонську кафедру 24.11.1848 року. Під його керівництвом був здійснений капітальний ремонт церкви, побудовано немало храмів, в тому числі і знаменитий Миколаївський приморський храм у підніжжя Потьомкінських сходів.

Він став опорою віруючих в період Кримської війни. За їх проханням 6.08.1854 року в Одеській кафедральній собор була доставлена Касперовська ікона Богоматері — як символ небесного покровительства і захисту міста¹⁷. Саме їй прихожани завдячували спасінням Одеси у вересні 1855 р.

З собором тісно спілкувалась одеська інтелігенція, в тому числі і викладачі університету. Проповіді архієпископів

Інокентія і Дмитрія завжди збирали місцевих інтелектуалів. У великі свята в богослужіннях приймали участь делегації від учбових закладів. Священники собору викладали богослівські дисципліни практично у всіх учбових закладах міста¹⁸.

Трагічно змінилась доля Преображенського собору за часів радянської влади. В 1922 р. він був повністю пограбований державою, в березні 1932 р. — закритий, а згодом і знищений.

Лише пам'ятний знак, установлений у 1993 р. на місці розрушеного собору свідчить про те, що в недалекому минулому тут знаходився християнський храм — ровесник Одеси. Він нагадує про те, що в XIX ст. адміністрація міста, церковні діячі, громадськість піклувались про свої храми, бо вбачали в них важливий осередок духовного життя людини, де стверджуються справжні моральні цінності.

ПРИМІТКИ

1. Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы. 1793—1823. — Одесса, 1837. — С. 37.
2. Орлов А. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 год. — Одесса, 1885. — С. 76.
3. Смоляников К. История Одессы. — Одесса, 1853. — С. 59—60.
4. Надлер В. Одесса в первую эпоху ее существования. — Одесса, 1893. — С. 22.
5. Петровский С., протоиерей. Одесский кафедральный Преображенский собор. — Одесса, 1894. — С. 16.
6. Вказ. праця. — С. 18, 20.
7. Греческая церковь Святой Троицы в Одессе. — Одесса, 1908. — С. 8.
8. Вказ. праця. — С. 12—14.
9. Вказ. праця. — С. 16.
10. Вказ. праця. — С. 14, 16.
11. Херсонские Епархиальные Ведомости. — 1860. — № 3. — С. 129.
12. Лебединцев А., протоиерей. Церковь Святой Екатерины в Одессе. Прибавление к Херсонским Епархиальным Ведомостям. — 1860. — № 8. — С. 509.
13. Серафима, монахиня. Одесский Спасо-Преображенский собор. — Одесса. — С. 16—17.
14. Херсонские Епархиальные Ведомости. — 1860. — № 3. — С. 133.
15. Гавриил, архимандрит. Хронологико-историческое описание церквей Епархии Херсонской и Таврической.//ЗООИД. — Т. 2. — Ч. 1. — С. 177.
16. Серафима, монахиня. Одесский Спасо-Преображенский собор. — С. 37.
17. Петровский С., протоиерей. Касперовский чудотворный образ Богоматери. — Одесса, 1995. — С. 33.
18. Серафима, монахиня. Одесский Спасо-Преображенский собор. — С. 146.

З. В. ПЕРШИНА, Л. С. ПОХИЛА

ДО ІСТОРІЇ ВИДАННЯ РОМАНУ П. КУЛІША «ЧОРНА РАДА» В ОДЕСІ

Цікаву сторінку в історії української культури вписали події, що були пов'язані з виданням в Одесі в 1900—1901 роках першого історичного роману українською мовою «Чорна рада» П. Куліша. З цим сюжетом пов'язані прізвища відомого українського бібліографа, етнографа, літературознавця, громадського діяча М. Комарова і художника А. Ждахи, які працювали в той час в Одесі, та чорні сторінки імперської цензури, що відбивали репресивну політику царизму до української культури.

Відомо, що вперше окремі розділи свого роману П. Куліш опублікував в журналах «Современник» та «Москвитянин» російською мовою у 1845—1846 рр.¹ Повний текст роману українською мовою з'явився друком лише у 1857 р.² Того ж року роман було опубліковано російською мовою у журналі «Русская беседа» та окремим виданням, до якого Куліш додав епілог «Об отношении малоросейской словесности к общерусской», де відстоював самобутність і окремішність української мови, що було одним із головних аспектів боротьби українців за своє національне буття³. Друге видання «Чорної ради» українською мовою вийшло у Львові в 1890 р. з ініціативи редакції галицької народовської газети «Діло» в її літературному додатку «Бібліотека найзнаменітніших повістей»⁴. Це — останнє прижиттєве видання «Чорної ради» П. Куліша, на жаль, не здобуло помітного поширення на підвладній Російській імперії Наддніпрянській Україні.

На рубежі XIX—XX ст. назріла необхідність нового видання «Чорної ради», яка стала на той час бібліографічною рідкістю. В умовах активізації українського національного руху важливим було знайомство широкої громадськості України з цим твором видатного діяча українського національного відродження.

За справу цього першого посмертного видання «Чорної ради» українською мовою взявся в Одесі ініціатор української видавничої справи М. Комаров. Саме йому довірила жінка П. Куліша, відома українська письменниця О. Куліш-Білозерська (Ганна Барвінок) видання «Чорної ради». Після смерті свого чоловіка вона доклала багато зусиль для того, щоб увічнити пам'ять про нього в українській культурі і робила все можливе, щоб зберегти та донести до нащадків його творчий доробок. Живучи на хуторі Мотропівка поблизу містечка Борзни Чернігівської губернії, О. Куліш опублікував у журналах «Современник» та «Москвитя-тримував її як матеріально, так і духовно, був порадником для неї у справі видання творів її чоловіка. У Відділі рукописів Одеської державної бібліотеки імені М. Горького зберігаються машинописні копії листування О. Куліш та інших громадських та культурних діячів з М. Комаровим⁵. Вони містять цінні відомості про життя та творчість П. Куліша і зокрема про підготовку в Одесі М. Комаровим видання «Чорної ради».

Дозволу на видання «Чорної ради» О. Куліш домоглася від цензури майже два роки. В листі до М. Комарова вона писала: «Уже скоро два роки як рукописи лежать у цензурі. Що за пещасна Україна, цілий світ має право на просвіту, на любов своєї рідної мови — горнутися до своїх пісень — упиватися їми — а у нас усе з осторогою — мов із жижою»⁶. Тільки у 1898 р. Московський цензурний комітет дав дозвіл на видання «Чорної ради»⁷.

З листування О. Куліш з М. Комаровим ми дізнаємось про те, як виникла ідея видання «Чорної ради» в Одесі, про умови договору на це видання між ними у 1899 р. О. Куліш продала право друку роману М. Комарову на чотири роки у чотирьох тисячах примірників за 300 крб. «Мені гроші не про насиченіє мене треба, а для друкування»⁸, — зазначала вона у листі до М. Комарова, маючи на увазі забезпечити таким чином видання інших творів свого чоловіка. Головна умова, яку висувала О. Куліш і про що неодноразово писала М. Комарову, було: «щоб у «Чорній раді» ні одного слова і мислі не переробляли. Дорого то, що і як Куліш думав (підкреслено О. Куліш — З. П. та Л. П.), а не той, хто друкує (хай хоч і помиляється)»⁹. Тобто вона дуже турбувалася про те, щоб донести до читачів недоторканими думки П. Куліша, запобігти їх перекручень при підготовці публікації видавцями на догоду цензурі. Про те, щоб «Чор-

на рада» попала в руки принципового, чесного і доброзичливого видавця піклувалася і друзі П. Куліша.

Підготовка М. Комаровим «Чорної ради» до видання була в полі зору не тільки української громадськості Одеси, але й всієї України. Про це яскраво свідчить листування з М. Комаровим таких відомих українських діячів, як С. Єфремов, Є. Чикаленко, М. Лободовський, О. Лотоцький, М. Лисенко, В. Леонтович, П. Стебницький, М. Чернявський, І. Шраг. Вони постійно запитували М. Комарова про стан справ з підготовкою цього видання¹⁰. Відомий український композитор і учасник громадського руху М. Лисенко, який був своєрідним посередником між О. Куліш та М. Комаровим у справі видання «Чорної ради», радив М. Комарову гарно оздобити «Чорну раду» малюнками, а може й видати «метеликами» — дешевими книжечками для народу¹¹. Побажання ілюструвати роман неодноразово висловлювала і О. Куліш.

М. Комаров підготував два варіанти видання «Чорної ради». Перший варіант вийшов в Одесі в 1900 р. з портретом П. Куліша, мав тираж три з половиною тисячі примірників і коштував 50 коп.¹². На титульному листі було зазначено, що це друге видання роману. Хоча фактично після львівського воно було третім виданням українською мовою. В кінці книги містилася об'ява про те, що незабаром має вийти у світ «Чорна рада» на кращому папері, з портретом автора і з малюнками художника А. Ждахи по ціні до двох рублів за книжку.

Таким чином, другий варіант цього видання М. Комаров замислив як ілюстрований. До художнього оформлення книги він залучив талановитого самобутнього художника А. Ждаху — визначного майстра акварельної мініатюри та малюнка. А. Ждаха після навчання у Школі малювання та креслення Одеського товариства красних мистецтв працював кресляром у Земельному банку в Херсонській губернії, приймав участь у роботі Одеської громади, мав тісні стосунки з багатьма українськими громадськими та культурними діячами. Головним напрямом його творчості була історико-етнографічна тематика. Він докладав багато творчих зусиль до створення ілюстрацій до українських народних пісень, першим з українських графіків розпочав працю над художнім оформленням «Кобзаря» Т. Шевченка.

До «Чорної ради» А. Ждаха виконав сімнадцять малюнків. Особливо цікаво був вирішений художником малюнок

до заголовного листка «Чорної ради», який розкривав увесь задум роману та відношення П. Куліша до подій, в ньому зображених. Як писала О. Куліш, «весь текст цього роману поданий в одній картинці»¹³.

В центрі малюнку стоїть, піднявши догори шапку і скликаючи на Раду, молодий козак у диравій свитині та постолах. Він спирається на щит із зображенням герба І. Брюховецького, який на так званій Чорній раді під Ніжепом у 1663 р. здобув гетьманську булаву, стратив своїх супротивників полковника В. Золотаренка, наказного гетьмана Лівобережжя Я. Сомка та інших, а далі віддав усю Україну під безпосередню владу царя і його воевод, пожертвувавши таким чином українською автономією. Герб Брюховецького на малюнку спирається на скривавлену плаху, в яку загнано сокиру. З плахи стікають струмки крові, які складають прізвиська Сомка і Золотаренка. На землі валяються їхні відрублені голови. Увесь малюнок обрамляють булави та бунчуки — символи гетьманської влади.

Підготовча робота по виданню ілюстрованої «Чорної ради» була завершена. Роман почали готувати до випуску у світ. «Чорна рада» друкувалася в друкарні демократично орієнтованого відомого одеського друкаря, власника друкарні та хромолітографії в Одесі Ю. Фесенка. М. Комаров був одним із його постійних клієнтів, друкуючи у нього твори, які видавав. В той час підготовка ілюстрованого видання «Чорної ради», яка викликала широку зацікавленість серед українства, стурбувала цензуру та царську адміністрацію. Особливо занепокоїв Одеського градоначальника заголовний малюнок А. Ждахи до «Чорної ради». В своєму «Донесенні» у Департамент поліції він писав, що цей малюнок несе в собі «опасную политическую тенденцию» і «появление «Черной рады» именно с этим, очевидно символическим рисунком, ожидается в среде известной части общества с нетерпением, как сенсационная повника...»¹⁴. Вважаючи, що 1663 рік був «годом окончательного закрепления Малоросси Московскому государству» Одеський градоначальник вбачав у заголовному малюнку «символ печалования о потере Украиной своей самостоятельности»¹⁵.

Справу з малюнком А. Ждахи для заголовного листка «Чорної ради» було досить швидко вирішено. За розпорядженням міністра внутрішніх справ його вихід у світ було заборонено. Звістка про ці дії імперської влади стала відома багатьом громадським діячам України, схвилювала їх та

викликала обурення. «Це незвичайно прикра і сумна історія»¹⁶, — писав М. Комарову український громадський діяч П. Стеблицький. Він навіть наївно радив М. Комарову подати скаргу до суду на цензуру, щоб повернути кошти, затрачені на підготовку до видання заголовного малюнку до роману¹⁷.

Врешті-решт ілюстроване видання «Чорної ради» вийшло в світ з 16 малюнками А. Ждахи в Одесі у 1901 році. Обидва варіанти — не ілюстроване і ілюстроване були гаряче сиринняті українською громадськістю. Вони зайняли почесне місце серед видань української класики, в яких проголошувались ідеї українського національного відродження.

Заголовний малюнок А. Ждахи до роману, вилучений цензорами з друкарні та надісланий до Петербургу до Головного управління по справам друку, назавжди був похований в архіві¹⁸. Він залишився до наших часів невідомим громадськості, знавцям та шанувальникам творчості П. Куліша та А. Ждахи. В цьому повідомленні про нього мова йде вперше.

ПРИМІТКИ

1. Куліш П. Пять глав из нового романа «Черная рада» // Современник. — СПб., 1845. — Т. 37. — С. 332—376; Т. 38. — С. 5—37, 135—196; Погю ж. Киевские богомольцы в XVII ст. // Там само. — 1846. — Т. 41. — С. 62—121, 177—225, 297—343; Погю ж. Казацкие пань. Отрывок из незаданного романа «Черная рада» // Москвитянин. — 1846. — Ч. 1. — № 1. — С. 81—122; Погю ж. Один день из жизни запорожца Кирила Тура. // Там само. — Ч. 3. — № 5. — С. 3—32.

2. Куліш П. Чорна рада, хроніка 1663 року. — СПб., 1857.

3. Куліш П. Черная рада, хроника 1663 года. // Русская беседа. — М., 1857. — Т. 2. — Кн. 6. — С. 1—108; Т. 3. — Кн. 7. — С. 3—32; Погю ж. Черная рада, хроника 1663 года. — М., 1857.

4. Куліш П. Чорна рада: Хроніка 1663 року. — Львів, 1890.

5. Відділ рукописів Одеської державної бібліотеки ім. М. Горького. — Ф. 28 (Комаров М. Ф.). — Спр. 480—489.

6. Там само. — Спр. 483. — Арк. 18.

7. Російський державний історичний архів (РДІА). — Ф. 776 (Главное управление по делам печати). — Оп. 21. — Спр. 453. — Арк. 3.

8. Відділ рукописів Одеської державної бібліотеки ім. М. Горького. — Ф. 28. — Спр. 483. — Арк. 41.

9. Там само. — Арк. 44.

10. Там само. — Спр. 484. — Арк. 79, 83, 86; Спр. 486. — Арк. 16, 19, 20—21, 41, 55; Спр. 488. — Арк. 16.

11. Там само. — Спр. 484. — Арк. 33.

12. Куліш П. Чорна рада. Хроніка 1663 року. — Одеса, 1900. — 252 с.

13. РДІА. — Ф. 776. — Оп. 21. — Спр. 452. — Арк. 14, 26.

14. Там само. — Арк. 3—3зв.

15. Там само. — Арк. 3зв.

16. Відділ рукописів Одеської державної бібліотеки ім. М. Горького. — Ф. 28. — Спр. 486. — Арк. 21.
17. Там само. — Арк. 25.

Ю. І. СУРАЙ

СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА ГАЗЕТА «ЛУЧ» ПРО РОБІТНИЧИЙ РУХ В УКРАЇНІ (1912—1913 рр.)

В справі неупередженого формування широкої джерелознавчої бази історичної науки, об'єктивного відтворення минулого, важливе значення має всебічне дослідження періодичної преси, що розповсюджувалась в Україні в дореволюційний період.

Значення соціал-демократичної преси, що діяла напередодні революції 1917 року, дозволяє заповнити існуючу прогалину в вітчизняній історії, допомагає дослідити проблему формування суб'єктивного фактору революції. Дослідження показує, що відновлення повнокровної картини політичної боротьби неможливе без паралельного аналізу діяльності як української, так і загальноросійської преси, що поширювалась в Україні.

З огляду на це, ми ставимо завдання зробити короткий огляд соціал-демократичної газети «Луч», що видавалась в Петербурзі з 16 вересня 1912 р. по 5 липня 1913 р. (Датується за старим стилем).

Редакторами газети були в різний час М. М. Диранов, Є. К. Межит, П. В. Зуєв, Н. Є. Єгоров, Ф. М. Петров та інші. Видавцем газети була М. В. Журавльова, а з грудня 1912 р. — Є. Н. Максимова. В списку постійних співробітників, опублікованому в газеті, значаться лідери II Інтернаціоналу Макс Адлер (Відень), Отто Бауер (Відень), члени IV Державної Думи О. Бадаєв, Г. Петровський, Ф. Самойлов, М. Шагов, а також провідні діячі російської соціал-демократії Ф. Дан, Д. Мартов, Л. Троцький та інші.

Склад співробітників свідчить про достатньо високий професійний рівень друкованого органу та впливовість серед широкого загалу робітництва. Архівні документи Центрального державного історичного архіву України демонструють широке розповсюдження газети «Луч» в Україні. Нами виявлені документи про надходження газети в Київ,

Харків, Одесу, Катеринослав, Полтаву та інші міста України. Серед них чимало матеріалів про збір грошей серед робітників України на газету «Луч»¹. Все це дає змогу говорити про значний вплив загальноросійської преси на робітничий рух в Україні.

В 1910—1912 рр. в Росії визріла нова економічна і політична ситуація. Після періоду промислового застою почалося швидке пожвавлення виробництва. Промислове піднесення сприяло росту чисельності робітничого класу і, в першу чергу, промислових робітників. Кількість цієї категорії робітничого класу збільшилась на Україні з 465 тис. в 1910 році до 533 тис. в 1912 році. В цей період почав різко зростати робітничий рух. На Україні в цей час відбулося 349 страйків, у яких взяли участь 132 тис. чоловік².

В умовах розгортання революційного руху робітничого класу, інших верств населення надзвичайного значення набувала агітаційно-пропагандистська та організаційна робота соціал-демократії по мобілізації мас. В серпні 1912 року в Відні відбулася конференція меншовиків, де була зроблена спроба згуртувати всі соціал-демократичні групи реформістського напрямку³. Після конференції меншовики приступили до створення свого органу, яким і стала газета «Луч».

В серпні 1912 р. закінчився термін повноважень III Державної Думи. По царському указу були назначені вибори в IV Думу. Всі політичні партії почали активну кампанію по підготовці до виборів в російський парламент. Газета «Луч» активно включилася у виборчу кампанію. З другої половини вересня до 15 листопада (день відкриття IV Державної Думи) газета опублікувала біля тридцяти (по нашим підрахункам) матеріалів, присвячених підготовці і проведенню виборів в Думу. Ці матеріали являються цінним джерелом до вивчення процесу виборчої кампанії, позиції меншовиків та їх тактики. Поряд з постійними рубриками газети, такими, як: «Робітниче життя», «По Росії», «Голова преси», «За кордоном», «Телеграми», «Хроніка», були створені тимчасові рубрики на період виборчої кампанії «Вибори» та «Кругом Думи». В них систематично давалася інформація про хід виборів, публікувалися біографії кандидатів від соціал-демократії, викривалися антидемократичні методи правих партій. Але на відміну від більшовницької преси, «Луч» висвітлював і деякі аспекти виборчої боротьби в таборі ліберальної буржуазії.

Так, 23 вересня він давав інформацію про справи кандидатів в IV Думу від буржуазних партій, зокрема, повідомляв про арешт в Житомирі кандидатів в Думу від прогресивців⁴. Але все-таки в газеті переважали матеріали, присвячені соціал-демократії та її завданням у виборчій кампанії. Однією із найпоширеніших тем була тема єдності РСДРП. Порівняльний аналіз матеріалів «Правди» і «Луча» показує, що заяви про єдність зусиль соціал-демократії були характерні для обох газет, але і більшовики і меншовики часто звинувачували один одного в «щирості» цих заяв. 25 вересня в статті «Хіба це єдність?» газета «Луч» в різкій формі звинувачувала «Правду» в розколі соціал-демократії, аргументуючи свої звинувачення призовами «Правди» голосувати за кандидатів в IV Думу по платформах. «Хіба не розуміє вона, що виступ двома платформами — це і є санкціонування розколу», — запитує «Луч»⁵. Хоча в цілому, восени 1912 року у відносинах «Правди» і «Луча» були моменти зближення позицій, деякого примирення і координації зусиль.

Аналіз матеріалів газети «Луч» показує, що і лідерів II Інтернаціоналу хвилювала проблема єдності російської соціал-демократії в умовах виборчої кампанії. Значний інтерес викликає стаття К. Каутського, опублікована в 14 номері газети. Даючи деякі поради російським колегам в питаннях участі у виборах, К. Каутський пише, що відносини в середній соціал-демократії Росії «невпорядковані і заплутані» і це заважає ефективній участі у виборчій кампанії. Він призвав діяти в дусі партійної єдності⁶.

В цьому ж номері редакція опублікувала матеріал під назвою «Завдання виборщиків на губерніяльних зборах». Це своєрідний юридичний коментар до законодавства про вибори. В ньому газета роз'яснювала робітникам в популярній та доступній формі їх права і обов'язки в процесі виборів.

Велика кількість газетних матеріалів присвячена висвітленню ходу виборів в IV Державну Думу на Україні. Так, під рубрикою «Вибори в Одесі» газета на протязі декількох номерів опублікувала статті «Робітники перед вибором» (№ 14), «По поводу одеських виборів» (№ 15), «Одеса перед виборами» (№ 25). В цих статтях «Луч» піддав критиці кандидатури кадетів і октябристів. Так, в статті «Друг робітників» кандидат від одеських кадетів А. І. Нікольський був названий «бесцветной карикатурой Милюкова»⁷, а

в 16 номері газета попереджувала робітників, що в Катеринославі октябристи виступили під прапором безпартійності. Так публікації викривали методи виборчої політики правих партій.

Газета писала про хід виборів в Харкові (№№ 14, 17), в Херсоні (№№ 16, 30), Єлизаветграді (п. 59) та ін. 23 жовтня газета опублікувала бесіду з кандидатом в депутати від Катеринославщини Г. І. Петровським⁸.

Наполеглива діяльність соціал-демократичної преси в період предвиборчої і виборчої кампаній стала важливою запорукою успіхів лівих сил. В IV Державну Думу було обрано 20 депутатів від лівих партій (6 — більшовиків, 7 — меншовиків, 7 — трудовиків). 15 листопада в газеті «Луч» була надрукована передова стаття «Завіса піднімається», в якій повідомлялось про відкриття роботи IV Думи. Слід відзначити, що з другої половини листопада 1912 року «Луч» систематично публікує репортажі з засідань Державної Думи, бесіди з депутатами. Ці матеріали мають значну джерелознавчу цінність. Так, в № 52, в матеріалі під назвою «Українці і соціал-демократія» розповідається про зустріч групи робітників-українців з депутатом від робітничої курії Катеринославської губернії Г. І. Петровським. В бесіді з робітниками Петровський заявив, що «вважає своїм святим обов'язком захищати українську мову і її законні права на території України». Українські робітники, — інформувала газета, — передали Г. І. Петровському наказ, в якому зобов'язували його добиватися допуску української мови в школи, суд, адміністративні установи на території України, а також боротися з всіма репресивними заходами, направленими проти українства⁹. Матеріали про діяльність соціал-демократичної фракції в Думі, публікація виступів робітничих депутатів на засіданнях російського парламенту та коментарі до них були важливою формою агітаційно-пропагандистської діяльності газети «Луч».

В робітничому русі цього періоду важливе місце посідала боротьба за покращення свого становища під час страхової кампанії. В царській Росії фактично не було фабричного законодавства, яке б реально захищало інтереси робітничого класу.

За таких умов роль соціал-демократичної преси була дуже велика. Необхідно було роз'яснювати робітникам суть повних законів, сприяти неухильному зростанню політичної свідомості робітничого класу. Аналіз газетних матеріалів

«Луча» показує, що з середини листопада 1912 р. питання страхування постійно розглядался на сторінках газети. Викриваючи лицемірну суть урядових страхових законів, газета писала: «Страховання робітників, на думку наших маленьких Бісмарків, повинно вирвати жало у соціалізму... робітники педвизначно висловили своє відношення до страхових законів, до цього створеного диявіти 3-ї Думи, не хочуть миритися з тими методами, якими уряд хоче провести ці закони в життя — методом полюбовної згоди з підприємцями за спиною робітників¹⁰».

Під пильною увагою «Луча» були практично всі аспекти процесу страхування. В спеціальній рубриці «Страховання» друкувалися списки членів рад по справах страхування, інструкції для уповноважених від робітників з цих питань, репортажі із засідань Рад по справах страхування та ін.

Близько третини матеріалів по страхуванню присвячені проблемам страхування робітників на Україні. З них можна довідатись, як було організовано страхування робітників на цукрових заводах України (№ 57); про незадоволення процесом страхування робітників Катеринослава (№№ 79, 121); про хід страхової кампанії в Донбасі (№№ 131, 141); про критику страхових законів робітниками Києва (№ 171) та ін. Так, у статті «Страхова кампанія в Донецькому басейні», автором якої був донецький робітник Петров, розповідається, що на всіх крупних металургійних заводах: Брянському, Запорізько-Каменському, Донецько-Юр'ївському, Петровському, Таганрозькому та ін. були проведені збори робітників з питань страхування, на яких була вироблена тактика робітників на період страхової кампанії¹¹. Такі газетні матеріали були своєрідним орієнтиром для робітничого класу. До цього слід додати, що газета «Луч» давала об'язу на відкриття підписки на журнал «Страхованіе рабочих», оголошувала час лекцій для робітників з питань фабричного законодавства, давала юридичні довідки, публікувала проєкт порядку денного до Всеросійського з'їзду з питань страхування¹².

Газета «Луч» являється цінним джерелом для вивчення внутрішніх протиріч між лідерами меншовизму, які не знайшли достатнього відображення в історичній літературі. Зокрема, матеріали «Луча» та їх співставлення з матеріалами «Правди» проливає світло на взаємовідносини Г. В. Плеханова, В. І. Засулич, О. М. Потресова та їх політичні погля-

ди в роки нового революційного піднесення. Так, причини розходження Г. В. Плеханова з меншовіками-ліквідаторами можна глибше зрозуміти, співставляючи статті Г. В. Плеханова «Під градом куль», опубліковану в «Правді», В. І. Засулич «Г. В. Плеханов і «ліквідатори», надруковану в «Лучі» та статтю О. М. Потресова «Я звинувачую Плеханова», теж опубліковану в газеті «Луч». Не ставлячи собі за мету розкривати суть їх непорозумінь, відсилаємо дослідників до цих матеріалів¹³. На початку 1913 р. загострилась протиріччя між редакцією «Луча» і Л. Д. Троцьким.

Поміркований напрям діяльності «Луча» визивав нарікання з боку Троцького та його однодумців. В квітні 1913 р. в Петербурзі відбулося засідання створеного на Віденській конференції (серпень 1912 р.) Оргкомітету, на якому було прийнято рішення про реорганізацію газети «Луч». Однак, із-за нестачі сил у «неліквідаторів», а також значного опору з боку ліквідаторів ці плани реорганізації здійснені не були. Але це не спинило Л. Д. Троцького, він продовжував свою боротьбу з редакцією «Луча»¹⁴.

В 1913 р. газета «Луч» продовжувала приділяти багато уваги робітничому руху в Україні. Редакція одержувала багато листів від робітників України про утиски робітничої преси. В № 89 було опубліковано рішення зборів робітників заводів і порта міста Маріуполя, в якому спеціально розглянуто питання робітничої преси. Там, зокрема, сказано, що маріупольський поліцеймейстер заборонив підписку та продаж газети «Луч», «Правда», «Звезда»¹⁵. Про заборону і переслідування газети «Луч» приходили повідомлення з Катеринослава та інших міст. Вони друкувалися на сторінку газети¹⁶. По даним, опублікованих редакцією, за 1912 р. у «Луча» із 86 номерів було конфісковано 29, оштрафовано 5 — тобто 2/5 номерів було покарано (Див. № 87). Такі репресивні заходи не були випадковими. Наприклад, повідомляючи про страйк друкарів у Харкові в січні 1913 р., редакція газети супроводжувала повідомлення аналізом причин поразки цього страйку, відкривала робітникам очі на слабкі місця робітничого руху¹⁷.

В цьому плані викликає значний інтерес стаття «Робітниче питання на рудниках Донецького басейну в міністерській нараді». В ньому критично оцінюється нарада в міністерстві торгівлі і промисловості, на якій обговорювались питання підвищення продуктивності праці гірників Донбасу. При цьому «Луч» засуджує тяжку експлуатацію гірників,

неуважне ставлення до них з боку підприємців¹⁸. Енергійно підтримувала газета виступи робітників Слав'янська Харківської губернії, їх бойкот так званих лікарських кас та ін.¹⁹.

Позиція газети «Луч» викликала роздратування урядових кіл Росії. В доповідній записці міністра внутрішніх справ Маклакова, яку він вніс в Раду Міністрів, однією з причин росту робітничого руху було названо «вплив друкованих органів соціал-демократичної преси»²⁰.

Таким чином, короткий огляд газети «Луч» як джерела до вивчення історії робітничого руху на Україні, показує, що ця газета була дуже популярною серед робітників України. Про це свідчать грошові внески на газету, листи українських робітників, які опублікувала редакція, а також питома вага матеріалів про становище робітничого класу України. По нашим певним підрахункам, в газеті «Луч» було опубліковано більше 100 матеріалів (включаючи телеграми) про робітничий рух на Україні. Ці матеріали практично не використовувались в історичній літературі. Саме їх включення до джерелознавчої бази наукових досліджень допоможе відтворити правильну ретроспективу робітничого руху в Україні. Ми повинні запобігти пам'ятившомуся перекосу в історичних дослідженнях, в результаті якого припиняється вивчення впливу загальноросійських соціал-демократичних партій та їх преси на українські маси. В результаті цього можуть повстися нові «білі плями», які заважатимуть зрозуміти, чому на виборах в Установчі збори 1917 року переважна більшість українського люду віддала свої голоси за соціалістів небільшовицького напрямку. Тільки комплексне дослідження всього спектра багатопартійної преси, в тому числі соціал-демократичної, дасть змогу об'єктивно відтворити історію України в період її перебування в складі Російської імперії.

ПРИМІТКИ

1. Центральний державний архів України (ЦДА України).—Ф. 268.— Оп. 1. — Спр. 776. — Арк. 73—75; — Ф. 313. — Оп. 2. — Спр. 2658. — Арк. 587 та ін.

2. Історія робітничого класу Української РСР в 2-х томах. — Т. 1. — К., 1967. — С. 399.

3. Большевики. Документы по истории большевизма с 1903 по 1916 год бывшего Московского Охранного отделения. — М., 1990. — С. 185, 193.

4. Луч. 1912. 23 вересня.

5. Луч. 1912. 25 вересня.

6. Луч. 1912. 2 жовтня.

7. Луч. 1912. 14 жовтня.
8. Луч. 1912. 23 жовтня.
9. Луч. 1912. 16 листопада.
10. Луч. 1912. 15 листопада.
11. Луч. 1912. 7 березня.
12. Див.: Луч. 1912. 28 листопада; 1913. 5 лютого; 1913. 23 березня; 1913. 2 липня та ін.
13. Див.: Правда 1913. 10 квітня; Луч. 1913. 11 квітня; Луч. 1913. 14 квітня.
14. Див.: Социал-демократическое движение в России. Материалы. Под редакцией А. П. Потрессова и Б. И. Николаевского. — Т. 1. — М.-Л., 1928. — С. 391.
15. Луч. 1913. 4 січня.
16. Луч. 1913. 9 лютого та ін.
17. Луч. 1913. 27 січня.
18. Луч. 1913. 23 лютого.
19. Луч. 1913. 6 квітня.
20. Балабанов М. От 1905 к 1917 году. Массовое рабочее движение. — М.-Л., 1927. — С. 224.

Т. С. ВІНЦОВСЬКИЙ

**НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ
В БОРОТЬБІ ЗА УТВЕРДЖЕННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ
(лютий 1917 р. — січень 1918 р.)**

Український національний рух в Одесі напередодні Лютнської революції організувався товариством «Українська хата». Воно зробилося на перших порах осередком українського руху й після революції. В Одесі, в якій проживали представники багатьох національностей, українцям не вдалося зайняти твердих позицій в нових післяреволюційних установах. Передували тут представники російських та єврейських політичних сил, які, до того ж, досить неприхильно ставились до українського руху та українських домагань.

Тут слід зазначити, що на цей час більшовицька організація Одеси була малочисельною (близько 50 членів)¹. Це значною мірою посприяло утвердженню влади меншовиків та есерів під час виборів до Одеської Ради робітничих депутатів, які відбулися на початку березня 1917 р.

Такий хід подій допоміг швидкому згуртуванню української громади м. Одеси, яка на своїх зборах в середині квітня ухвалила резолюції, які подала до загальної відому, такого змісту: громада домагалася — 1) територіальної автономії України в межах етнографічної більшості українського населення з цілковитим забезпеченням прав інших націй, населених поміж нас; 2) вважаючи Херсонщину краєм предковічно українським — включення її в межі майбутньої автономної України; 3) щоб Тимчасовий Уряд, не відтягуючи до Установчих зборів проголосив декларацію признання територіальної автономії України, іменування для України окремого міністра².

Невдовзі після цього відбувся в Одесі селянський з'їзд, в якому брали участь делегати Херсонської, Бессарабської, Подільської губерній, який ухвалив домагання автономії Ук-

раїни з перебудовою Росії в федеративну республіку, а в земельній справі постановив, що її має вирішити лише Український сойм³. В селах діяли земельні комітети, на чолі з есерами, які підтримували Тимчасовий уряд.

В квітні також була створена «Одеська Українська Військова Рада», установчі збори якої відбулися 26 квітня. На цих зборах був затверджений статут ОУВК (Одеського Українського Військового Коша) — так тепер називалась організація. Районом діяльності Коша визначено Одеський військовий округ, Чорноморський флот та Румунський фронт. Центральним органом Чорноморського флоту та Румунського фронту являлася Одеська Військова Рада, яка складалася з делегатів окремих військових частин армії і флоту. Головою ради обрано військового лікаря І. Луценка⁴.

Вже в травні був скликаний перший з'їзд Рад солдатських і матроських депутатів Румунського фронту та Чорноморського флоту⁵. З'їзд обрав ЦВК Румчероду, де, знову ж таки, переважали меншовики та есери. Перший з'їзд Румчероду, в якому брали участь військовий міністр Тимчасового Уряду Керенський та головнокомандуючий Румунським фронтом генерал Щербачов виступив за продовження війни. Цю позицію підтримала і Одеська міська Рада робітничих депутатів.

Паралельно з цими подіями йшов процес українізації війська. Українська військова організація поступово набирала силу і вже в липні 1917 р. почала диктувати свою волю місцевій військовій владі: 7 липня до будинку штабу військової округи підійшли зі своїми прапорами солдати і офіцери українці й рішуче заявили, що вони не дозволять вислати на фронт ні одного українця, доки не сформується не тільки дозволені вже роти, але й полки, дивізії й батареї, і доки ці частини не будуть підлягати українському начальству⁶. Цікаво, що з українцями об'єдналися молдаван, домагаючись виділення всіх молдаван в окремі національні частини.

Важливим моментом в розвитку подій на Півдні України стали розбіжності, які виникли між Центральною Радою та Тимчасовим урядом після проголошення і Універсалу першою. Тут треба вказати, що разом з Радами в Одесі виник «Громадський комітет», який оголосив себе міською владою та виділив з свого складу міську управу та президію. Меншовики та есери підтримали «Громадський комітет» і добилися рішення виконкому Ради робітничих депутатів

виділити трьох своїх представників до президії «Громадського комітету». Останній, підтримуваний буржуазією, став місцевим органом Тимчасового Уряду, який мав в Одесі свого комісара-кадета Веліхова⁷. Від імені Центральної Ради діяла «Губерніальна Рада».

Тимчасовий уряд вважав за необхідне обмежити територію, яка підлягає до сфери діяльності Генерального Секретаріату, як уряду Центральної Ради. До цієї сфери не були включені такі землі, як Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія й Бесарабія⁸. Такий стан речей сприяв поляризації політичних сил, зокрема, в Одесі. Відчуваючи підтримку з боку Тимчасового уряду «Громадський комітет» намагався закріпити свої позиції. Але, з другої сторони, такі обмеження на шляху до соборної України гуртували український народ. Будучи віддаленими від центру національного руху, окраїни виявляли відносно малу національну активність. Тепер же, відчувши себе відрізаними від решти території України, вони стали тягнутися до неї.

Прийняття Центральною Радою II Універсалу допомогло в зростанні авторитету та значенні українського національного руху серед громадян Одеси (та інших міст). Дуже допомогла цьому українізація війська.

Влітку 1917 р. на Україні відбулися вибори до міського самоврядування (на основі безпосереднього і пропорціонального виборчого права). Для нас цікавими є результати на Півдні України. Так, в Одесі з загального числа мандатів 120, 5 дістались представникам українських партій. Для порівняння, в Херсоні з 101 — 15, Миколаєві — з 96 — 15 (блок українських та російських соціал-демократів)⁹.

Важливим моментом в розвитку подій на Україні є прийняття Центральною Радою 7 листопада 1917 року III Універсалу. В Одесі реакцією на цю подію було об'єднане засідання всіх соціалістичних груп міста за участю представників Військової Ради, Рад та інших військових організацій. Засідання визнало єдиною владою на Україні Центральну Раду, з її виконавчим органом Генеральним Секретаріатом. На цей час в Одесі налічувалося близько 10 000 солдат та офіцерів українського війська, сформованих в декілька гайдамацьких полків, кадетський корпус, артилерійську, піхотну та кавалерійську школи, технічні частини. Центральна Рада заключила угоду з головним командуючим Румунським фронтом генералом Щербачовим про спільні дії проти більшовиків¹⁰, які поступово перетворювалися в серйозного

супротивника. Так, чисельно Одеська організація більшовиків зроста за останні шість місяців в 70 раз, і налічувала 3400 членів¹¹. 19 листопада було переобрано Виконком Ради робітничих депутатів Одеси, в якому з 70 місць 28 отримали більшовики¹². А в кінці листопада більшовики Одеси на своїй міській конференції вирішили розпочати безпосередньо підготовку до збройного повстання, щоб встановити Радянську владу в Одесі.

Вже на другому з'їзді Румчероду, який відбувався в Одесі з 10 по 23 грудня, більшість делегатів опинилась на боці більшовиків. Головою з'їзду було обрано П. І. Старостіна. Другий з'їзд Румчероду висловився за передачу всієї влади Радам¹³. В цей час більшовики посилювали революційну пропаганду серед військових частин Центральної Ради.

Паралельно з другим з'їздом Румчероду, 17—18 грудня відбувся губерніяльний з'їзд Херсонської губернії з представників волосних управ, земельних комітетів, Рад робітничих, селянських та солдатських депутатів, земств і міст. Було ухвалено визнати Херсонську губернію за частину єдиної неподільної України, Центральну Раду — тимчасовим повноважним парламентом, а Генеральний Секретаріат — тимчасовим українським урядом. З'їзд вимагав, щоб Центральна Рада провела у життя обіцяні в III Універсалі соціальні реформи, найголовніша з яких — передача панської землі без викупу в розпорядження земельних комітетів¹⁴. Було утворено губерніяльний орган влади — «Губерніяльний Секретаріат» з 9 членів, з них 5 представників українських сил і 4 — представники неукраїнських¹⁵. Загальні збори урядовців губернських установ Херсонської губернії в Одесі ухвалили визнати Центральну Раду як єдину установу, що дбає за порядок, «хоча вона й узурпувала права, що належать лише Установчим зборам».

Торкаючись питання організації влади, не можна не звернутись до результатів виборів до Всеукраїнських Установчих зборів, які відбулися на Україні в кінці листопада і на початку грудня 1917 року. На Херсонщині найбільше голосів набрали українські та російські есери (204000), на другому місці — українські соціал-демократи (60000), на третьому — більшовики (15000)¹⁶. В Одесі українські соціал-демократи пройшли на третьому місці.

Немаловажне значення для подій на Півдні України в цей період відіграла ситуація і з організацією Українського флоту. Ще в жовтні 1917 р. Д. Антонович отримав від

Генерального Секретаріату доручення поїхати до Одеси, Херсона й Миколаєва, щоб на місці з'ясувати питання про українізацію Чорноморського флоту. Найбільш українською і найбільш впливовою була група на броненосці «Воля». На другому же броненосці «Три Святителі» переважали більшовицькі симпатії (всього на Чорному морі було 2 броненосці). Головним результатом подорожі Д. Антоновича була впевненість в тому, що без Севастополя ні про який український флот на Чорному морі не доводиться й думати¹⁷.

Початок 1918 року в Одесі ознаменувався збройним виступом робітників міста під керівництвом більшовиків для встановлення Радянської влади в Одесі. Першими виступили робітники заводу Ропіта. До них приєдналися робітники інших заводів Пересипу. Війська Центральної Ради спробували розформувати та вивести з Одеси прорадянські частини гарнізону, але зазнали невдачі.

14 січня військово-революційний комітет сповістив населення міста про перехід влади в руки Рад. ЦВК Румчероду вибрав крайову Раду Народних Комісарів, в руках якої була зосереджена виконавча влада в Одеській області та на Румунському фронті¹⁸. На чолі крайової РНК став В. Г. Юдовський.

ПРИМІТКИ

1. Одесса. Очерк истории города-героя. — Одесса, Одесское областное издательство, 1957. — С. 125.
2. Дорошенко Д. І. Історія України, 1917—1923. — Т. 1. Репричне відтворення вид. 1932 р., Ужгород Б. м., б. р. — С. 63.
3. История городов и сел Украинской ССР. Одесская область. — К., 1978. — С. 31.
4. Дорошенко Д. І. Вказ. праця. — С. 63.
5. Верстюк В. Ф. и др. История Украинской ССР: хронологический справочник. — К., 1990. — С. 187.
6. Дорошенко Д. І. Вказ. праця. — С. 63.
7. Одесса. Очерк истории города-героя. — С. 123.
8. Винниченко В. І. Відродження нації. — Ч. 1. Репричне відтворення видав 1920 р. — К., 1990. — С. 48.
9. Дорошенко Д. І. Вказ. праця. — С. 144.
10. Одесса. Очерк истории города-героя. — С. 138.
11. Там само. — С. 134.
12. Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине (февраль 1917 г. — февраль 1918 г.). — Ч. 2. — К., 1982. — С. 733.
13. Верстюк В. Ф. и др. Вказ. праця. — С. 196.
14. Дорошенко Д. І. Вказ. праця. — С. 195.
15. Там само. — С. 195.
16. Там само. — С. 212.

17. Там само. — С. 384.

18. Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине (февраль 1917 г. — февраль 1918 г.). — Ч. 2. — С. 280.

Ю. В. КОГЛЯР

НОВЕ ПРО НАПРЯМИ І ТИПОЛОГІЮ СЕЛЯНСЬКИХ ПОВСТАНЬ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (1919—1920 рр.)

Історію повстансько-партизанського руху зокрема ми розпочинаємо пізнавати в наш час заново, так як багато її сторінок було сфальсифіковано. Однією з таких «білих плям» є повстанський рух в Україні 1917—1920 років і його найвище піднесення в 1919—1920 роках на Півдні. Повстанський рух південноукраїнських селян мав глибокі історичні корені¹.

Причинами повстань 1919—1920 років проти більшовицької та денікінської влад послужили невирішеність аграрного та національного питань², реквізиції, примусова мобілізація³. Головна відмінність між більшовицьким (ліва диктатура) та білогвардійським (права диктатура) режимами полягала в земельному та релігійному питаннях. Більшовики на першому етапі дали селянам частину землі — близько 5—6 млн. десятин⁴, проте зразу ж почали насаджувати комуни, а денікінці намагалися реставрувати поміщицьке землеволодіння. Правда білогвардійці, на відміну від більшовиків, проголосили свободу віросповідання і торгівлі. Проте ці відмінності вплинули лише на інтенсивність повстансько-партизанського руху.

Проблема класифікації селянських повстань, особливо антибільшовицьких, не знайшла широкого відображення в працях радянських істориків. Повстання розглядалися в двох категоріях: позитивні — керовані більшовиками та негативні — куркульсько-націоналістичний бандитизм⁵. Тільки в наш час почали друкувати роботи, де з'являються спроби класифікувати селянські повстання⁶. Але вони не можуть в повній мірі задовольнити науковців та широкий загал.

Опираючись на джерельний матеріал, в основному архівний, ми вважаємо за потрібне в повстансько-партизанському русі селян Півдня України 1919—1920 рр. виділити чо-

тири напрями. Два головних — антибільшовицький і антиденікінський, та два перехідних — стихійний або суто селянський і «бандитський» (кримінальний). Початок повстань найчастіше був стихійним, головну роль відігравали традиції «селянської вольниці». Пізніше повстання отримувало політичне забарвлення антиденікінське чи антибільшовицьке або просто скочувалося до грабежу. Великий вплив на повстансько-партизанський рух селян Півдня України мали представники лівих партій: більшовики, боротьбисти, анархісти, які намагалися використати стихійний рух у власних цілях, політизували його. Проте повністю підпорядкувати «селянську вольницю» партійній дисципліні ніякій партії не вдалося, так само як і викоренити елементи «бандитизму». Кримінальний момент проявлявся у всіх типах повстанського руху і був характерною ознакою того часу.

Найбільш яскраво виявив себе повстансько-партизанський рух селян Півдня України в двох напрямках: антибільшовицькому і антиденікінському⁷. Виступи селян проти більшовицької влади не можна назвати «антирадянськими», хоча цей термін широко представлений в історичних працях⁸. На нашу думку більш точнішою є назва «антибільшовицькі» повстання, так як селяни позитивно сприймали систему рад, вважаючи її справедливою селянською владою. Головним гаслом повсталих весни — літа 1919 р. було: «Ради без комуністів і ЧК»⁹.

Антибільшовицькі повстання були в основному стихійними. Вплив партій, зокрема есерівських чи анархістів просліджувався на Півдні України дуже слабо, лише в діях їх окремих представників. Проте типи повстань були різноманітними: армійські (заколоти М. Григорьєва, Н. Махно та полковників Левашевського і Макарова у Вознесенську¹⁰), національні (повстання німецьких та болгарських колоністів на Одещині та Миколаївщині¹¹), селянські («куркульська республіка» біля Великої Врадіївки¹², виступи в Козлово-Нечаянному, Великій Коренисі¹³). Виникали ці повстання стихійно, жорстоко подавлялись і не змогли перерости в організований повстанський рух з певними цілями і завданнями. Незважаючи на це, окремі прояви антибільшовицького руху селян продовжувались до встановлення денікінської влади і під час її існування. Антибільшовицький рух «підготував» прихід А. Денікіна, знекровивши військові частини Червоної армії. Проте й нова — денікінська влада була зовсім не селянською і скоро проти неї піднявся ще біль-

ний повстанський рух, який змінив свій напрям з антибільшовицького на антиденікінський.

Антибільшовицькі повстання виникали теж стихійно, але під впливом лівих партій отримували певне політичне забарвлення. Проте окремі прошарки села — заможні селяни — підтримали денікінський режим і продовжили антибільшовицьку боротьбу. Тому серед повстань періоду денікінщини можна виділити: по-перше антиденікінський напрям — власне селянські загони (червоно-зелений партизанський рух в Криму¹⁴), більшовицькі (Львівський та Дніпровський повіти на Херсонщині¹⁵), боротьбистсько-боротьбистські (загони у катакомбах біля Одеси¹⁶), національні повстання (єврейські¹⁷ та болгарські¹⁸), махновщина — як вияв селянської ідеології. По-друге антибільшовицький напрям. Він був представлений загонами «куркульської самооборони», які створювалися білогвардійськими офіцерами при підтримці поміщиків та релігійними виступами (Безюківський монастир на Херсонщині)¹⁹. Діяли в цей період і просто бандитські формування.

Найвищим етапом розвитку повстансько-партизанського руху антиденікінського спрямування на Півдні України було створення формувань державного типу — Висунської та Баштанської республік. Причини їх утворення сягають в глибоке минуле — періоду заснування цих сіл козаками-бунтарями²⁰. У Висунську і Полтавці-Баштанці весь час трималися традиції непокірної «селянської вольниці», яка проявила себе в 1905, 1918, а особливо в 1919 роках. Поєднання волелюбних традицій із специфікою повстанського руху на Миколаївщині привело до створення цих повстанських формувань. Звичайно, не маючи ні економічних, ні фінансових, а також територіальних даних — окремими державами Висунськ і Полтавка-Баштанка бути не могли²¹. Основне завдання утворення «республік» — це об'єднання селяни для боротьби з денікінщиною. Проте ці формування не були вже чисто селянськими, як створені напочатку загони. Крім сільських активістів, які почали повстання, з'явилися представники лівих партій, що розходились в розумінні подальшої долі селянства, але перед лицем смертельної небезпеки змогли об'єднатися з «селянською вольницею» і створити життєвий організм, що зміг на протязі двох місяців протистояти денікінським військам. Проте така спілка не могла бути постійною, бо між партійною дисципліною та «селянською вольницею» постійно точилася боротьба за

сфери впливу, що і явилось основною причиною розгрому Віснупської та Бацтанської республік.

Антиденікі́нський повстанський рух селян був логічним продовженням антибільшовицького і на цьому етапі зіграв вирішальну роль у розгромі денікі́нщини. В цьому плані показовими є ряд виступів селян — Тернівське повстання на Миколаївщині та дії отамана Павловського на Херсонщині, які навесні 1919 року були антибільшовицькими, а восени — антиденікі́нськими²². Вони ще раз довели думку, що повстанський рух селян Південної України був єдиним. Селянство навесні та влітку 1919 року своїм ворогом бачило більшовицьку владу, а восени 1919 — взимку 1920 — денікі́нську.

Не менш складним питанням ніж типологія повстансько-партизанського руху є проблема кількості повстанських загонів. В період з весни до літа 1919 року повстань антибільшовицького напрямку на Півдні України було близько 238²³, а з осені 1919 до зими 1920 — 321²⁴ антиденікі́нських. Таким чином, південноукраїнські селяни в 1919—1920 роках підняли не менше 559 повстань різних типів.

Класифікація повстань селян Півдня України в 1919—1920 роках, подана нами в даній роботі носить умовний характер і не претендує на всеоб'ємність. Так як дуже важко ввести кожен прояв партизанства в схему типів і напрямів, бо чисті типи зустрічаються на практиці рідко. Найчастіше повстанський рух був повною мішаниною різних груп населення і партій, які ставили перед собою завдання боротися з денікі́нщиною чи більшовизмом, або задовольнити власні інтереси. Дана класифікація має на меті систематизувати прояви партизанства, встановити керівництво партій в повстаннях селян і показати різноманітність форм повстанського руху на Півдні України.

ПРИМІТКИ

1. Борьба. 1920. 10 марта.
2. Державний архів Одеської області (далі — ДАОО). — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 155. — Арк. 9.
3. Кін Д. Повстанський рух проти денікі́нщини на Україні. // Літопис революції. — 1926. — № 3—4. — С. 70.
4. Веретюк В. Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы. // Украина в 1917—1921 гг. — К., 1991. — С. 11.
5. Великий жовтень і громадянська війна на Україні. — К., 1987. — С. 47; Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине. — М., 1966. — С. 214, 219.

6. Котляр М., Кульчицький С. Шляхами віків: Довідник з історії України. — К., 1993. — С. 172.
7. Кни Д. Крестьянство и гражданская война. // На аграрном фронте. — 1925. — № 11—12. — С. 124.
8. Веретюк В. Ф. Вказ. праця. — С. 102.
9. Деникинское подполье в Николаеве (Введение). // Летопись революции. — 1926. — № 3—4. — С. 9.
10. Одеський комуніст. — 1919. — 19 серія.
11. Коган С., Межберг Н. Повстання куркулів у німецьких колоніях на Одещині (№ 919). // Летопись революции. — 1929. — № 2. — С. 138—157; Ряппо Я. Революционная борьба в Николаеве. // Летопись революции. — 1924. — № 4. — С. 29—30.
12. Боротьба за владу Рад на Миколаївщині. — Миколаїв, 1939. — С. 131.
13. Обласна комсомольська організація. Хроніка подій. // Ленінське цем'я. — 1978. 23 лютого.
14. Борьба за Советскую власть в Крыму. — Т. 2. — Симферополь, 1961. — С. 224—226.
15. Державний архів Херсонської області (далі ДАХО). — Ф. р. 614. — Оп. 1. — Спр. 278. — Арк. 35.
16. ДАОО. — Ф. п. 2. — Оп. 1. — Спр. 224. — Арк. 76.
17. Державний архів Миколаївської області (далі — ДАМО). — Ф. р. 940. — Оп. 2. — Спр. 293. — Арк. 1—7.
18. Ряппо Я. Вказ. праця. — С. 40—41.
19. ДАХО. — Ф. р. 3264. — Оп. 1. — Спр. 32. — Арк. 9—10.
20. Лобода В. В. Топонімія Дніпро-Бузького межиріччя. — К., 1979. — С. 45.
21. Раппорт Г. Висунська народна республіка. // Всесвіт. — 1927. — № 45. — С. 12—13.
22. ДАХО. — Ф. р. 1650. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 127, 389.
23. Підраховано за: Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). — Ф. 5. — Оп. 5—1. — Спр. 240, 265; Центральний державний архів вищих органів державної влади і управління України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 179, 382; — ДАМО. — Ф. р. 940. — Оп. 2. — Спр. 4; ДАОО. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 155, 161, 1198, 1218, 1271; Ф. 3. — Оп. 3. — Спр. 7; — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 14, 18; ДАХО. — Ф. 1565. — Оп. 1. — Спр. 35; Ф. 1570. — Оп. 1. — Спр. 127, 211; Ф. 1925. — Оп. 1. — Спр. 214, 267, 343, 471; Ф. 3264. — Оп. 2. — Спр. 3; Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. — К., 1971; Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область. — К., 1969; Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область. — К., 1972.
24. Підраховано за: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 26, 62; ДАМО. — Ф. 152. — Оп. 1. — Спр. 11; Ф. 940. — Оп. 2. — Спр. 1, 4, 62, 210, 216, 255, 266, 293; ДАОО. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 161, 208, 224, 363, 364, 571, 613, 1198; Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 6; Ф. 12233. — Спр. 1, 3; ДАХО. — Ф. 614. — Оп. 1. — Спр. 278; Ф. 885. — Оп. 1. — Спр. 5; Ф. 949. — Оп. 1. — Спр. 32; Ф. 1570. — Оп. 1. — Спр. 16, 68, 78, 95, 126; Ф. 1650. — Оп. 1. — Спр. 15; Ф. 1925. — Оп. 1. — Спр. 101, 146, 262, 471, 540, 553, 635, 665; Борьба за Советскую власть в Крыму; Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область. — К., 1974; Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. Одеська область. Херсонська область.

ПОЛІТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ ВЧЕНИХ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ 20—30-Х РОКІВ ХХ СТ.

У 20—30-х роках цього століття з'явилися яскраві постаті в українському політичному та культурному житті: Ю. І. Липа, С. А. Рудницький, С. С. Дністрянський, С. П. Шелухін та інші. Частина з них повернулася на терени України, а інші плідно працювали за кордоном. Доля деяких із них зв'язана з Одесою. Так, помітний слід в розвитку політичної думки, суспільно-політичному рухові залишив Юрій Іванович Липа — історіософ, публіцист, науковець, теоретик української державності, учасник національно-визвольної боротьби (див. про його діяльність в одеській «Просвіті»: «Чорноморські повини», 1996, 7 лютого). Народився він в Одесі 1900 року в родині Івана Липи — відомого борця за незалежність України, активного члена «Братства Тарасівців», українського комісара Одеси (1917 р.), члена ЦК партії соціалістів-самостійників, міністра віросповідань, а згодом — міністра охорони здоров'я УНР (1919 р.), активного борця за реалізацію ідей самостійності нації в еміграції (з 1920 р.). У Львівській бібліотеці знаходиться 27 праць Івана і Юрія Липи. У 1917—1918 рр. в Одесі були написані і надруковані брошури Юрія Липи «Союз визволення України (історія й діяльність)»¹, «Королівство Київське по проекту Бісмарка»², «Українські відзнаки», «Гетьман Іван Мазепа», назви яких свідчать про потяг автора до ідеї незалежної України. У Варшаві вийшли концептуальні праці «Українська доба», «Українська Раса», «Панування», «Труд і Лад»³ та інші.

Основні історіософічні та політологічні концепції були обґрунтовані Ю. Липою в трилогії «Призначення України», «Чорноморська доктрина» і «Розподіл Росії»⁴. Коротка бібліографія його праць наведена у довіднику «Українські лікарі»⁵.

Розробляючи українську національну ідею, автор «Призначення України» дає своє розуміння поняття «нація» і «раса». Він відходить від суто антропологічного, архаїчного розуміння раси, яке зводилося до вимірювання черенів, посів та ширини обличчя, тобто такого підходу, де раси ділялися на вищі і нижчі. «З боку історичного, — пише Ю. Липа, — це група населення, що в окресленій території, без особливої перерви в часі, переживала спільну долю. Врешті, з боку демографічного, раса — це наслідок змішування, що відбувалися в тій чи іншій території, причому не завжди існує одність тої території... Врешті, найважливіше — це психологічне окреслення. Бо раса — це велика духовна одність морального, чуттєвого. Ця духовна одність спричинює відрухи й поняття, спільні для тих, що складають расу»⁶. Отже, в розумінні вченого, раса — це психологія, дух, етнопсихологія, психіка. Антропологічний же тип, генетика — вторинне. Раси, відзначав Ю. Липа, відрізняються переважно своєю психологією, протореними дорогами в думанні й поведінці, навіть своїми духовними звичками більше, ніж будовою тіла. Важливіша є психологічна, а не фізична особливість, окремішність духовна, а не антропологічна⁷.

На думку автора, поняття «раса» більш глибоке, ніж «нації», «класи», «державність». Назву «українська нація» вперше вжив Богдан Хмельницький. На заваді процесу її формування стояла відсутність або слабкість української еліти.

Необхідно плекати любов до свого народу, нації, її святинь, глибини національної культури. «В серці кожного українця повинна бути його почуттєва Україна, заселена посталями і почуваннями», — стверджує автор. Дослідник спадщини Ю. Липи Олег Балан відзначає, що Ю. Липа був одним з найбільших ідеологів українського націоналізму, що піднімається перед нацією в усій своїй духовній величчї і кличе до боротьби за Україну⁸.

Звертаючись до минулого вітчизняної історії, Ю. Липа виявляє джерела духовного формування української нації з часів Трипілья, елітські і готські впливи. Цікава помітна еволюція елітського республіканізму в регіоні Причорномор'я до династичного монархізму. Здається, що автор перебільшує вплив готів на психологію трипільців і їх державотворчі прагнення. Адже, за його ж свідченням, «готи не були вищою культурою від еліто-трипільців, навпаки, як твер-

дять вчені, гоги попусти в Західну Європу культуру, перейняту на Україні»⁹.

Духовна спільність української нації базується на ідеалі роду, в центрі духовності стоїть жінка-мати (мати, пенька — край, Україна — мати). Моральний консерватизм українського життя веде до консолідації, а не розпорошення нації. Консерватизм — це не застій, а поступ вперед, стала увага до того, що збудовано, впровадження нового будівельного елемента на основі обережності, чуйності й доцільності.

Ю. Липа противник тиранства і стадності, сторонник вільної й сильної людської особливості, для якої разом з тим є природним потяг до суспільного життя доцільних форм асоціацій. Втеча від суспільного життя — це «пораженство», збіднення власного життя. Ідеалом українських органічних асоціацій майже до кінця ХІХ ст. була Запорозька Січ. Ю. Липа впевнений, що український народ віддає перевагу солідаризму, його суспільний ідеал — група, а не індивідуальність. Природне місце українця — перебування в групі, а майбутність українського суспільства буде базуватися на взаємовідносинах групи, договору між ними. Об'єднання асоціативних груп добровільним договірним шляхом стало традицією внутрішнього впорядкування.

В концепції державотворення Ю. Липа значну увагу приділяє моральності. Найвищі і найвеличніші провідники для українського народу — моральна справедливість, патріотизм, любов до рідного краю, спадкоємність поколінь. Ю. Липа твердо вірить в духовні і фізичні можливості українського народу до державного будівництва, доводить безпідставність тверджень М. І. Костомарова, П. Куліна та інших про упадок державних змагань українців.

У спеціальному розділі «українська державність» Ю. Липа веде пошук доцільних реальних шляхів державобудівництва, відкидаючи гасла жертвовності, авантюризм і кабінетні доктрини, фанатизм, які ведуть до катастрофи. Перш за все треба знати такі шляхи, які не приведуть до великої крові, людських жертв.

Ю. Липа в становленні державності велику роль відводив церкві. Відродженню релігійності допомагає висока моральність, толерантність українського народу, його прагнення до миру і спокою. «Толерантність українців, — пише він, — є в досить широких межах»¹⁰. Навіть греко-католицька церква зберегла багато традицій і обрядів минулого. Тільки сліпі поводитирі сіють серед людей ворожнечу. «До чисто-

го діла треба чисті руки», тобто бути морально зрілими, правдивими — з таким гаслом необхідно будувати нову державу. Треба цуратися самохвальства, манії великості, від чого упадають державні системи і велетенські культури. Віра людей у високу моральність, використання духовних традицій допоможуть виконати призначення України як самостійної держави в колі світового товариства.

Подальший розвиток українська національна ідея знаходить у другій книзі трилогії Ю. Липи — «Чорноморська доктрина». У ній автор обґрунтовує необхідність для творення української держави оволодіти Чорноморським простором, хоч на заваді цьому будуть стояти великі держави. Особлива роль відводилась Криму. Хто володіє Кримом, підкреслює Ю. Липа, той володіє Чорним морем. Україна може стати могутньою державою, якщо зуміє вести чесну і значиму політику відносно свого традиційного союзника — Білорусії. Її союзниками повинні стати Туреччина, країни Кавказу і Закавказзя, Болгарія. Майбутнє України може бути перенективним тільки в союзі з Болгарією і Туреччиною — причорноморськими країнами, які в прагненні до національної консолідації близькі до устремлінь України. «Союз Чорноморських держав, — вважає Ю. Липа, — це твір, що може започаткувати нову державну форму буття і повний зріст європейської культури в її чорноморській відмінні»¹¹. Вражає передбачливість Ю. Липи щодо Югославії, яка, на його думку, як цілість не буде відігравати значної ролі в Європі. Отже, «Чорноморська доктрина» має багато актуальних для сучасності ідей щодо процесу побудови української держави і її стосунків зі своїми безпосередніми сусідами.

Книга «Розподіл Росії» завершує трилогію Ю. Липи. У ній чітко викладено складність стосунків між Україною і Росією протягом майже 2,5 століть після Полтавської битви. Для провідної верстви Росії були характерні деспотизм, войовничість, бюрократизм і жорстокість у відношенні до України. У цьому не має вини російського народу — в своїй основі працювитуму, ріднинному і моральному. Відповідальність за пригнічення російського народу, народів Прибалтики, України, Білорусії, Молдови і Кавказу несуть керманічі, адміністративно-владний апарат від царської до радянської влади. «Лише повний зміст, повний здоровий світогляд зможе відродити Московію і побудити цей, уже нечувано злищений край, до фізичного і морального розвою»¹², пише Ю. Липа. Майбутнє російської імперії в її розчленуванні, а

її експансивні кроки приведуть до краху. Українська нація веде боротьбу не лише проти комунізму, а проти поневолення, імперської політики будь-яких режимів — царського, комуністичного, демократичного. На місці вимулених окраїн Росії вишкунуть самостійні національні держави, в тому числі Українська соборна держава, створивши співдружність вільних народів.

Ідея самостійної національної держави стала основою і в творчості ще одного вченого, життєвий шлях якого тісно пов'язаний з Одесою. Мова йде про С. П. Шелухіна, активного члена українського національного руху, члена Центральної Ради, Генерального судді УНР і пожиттєвого сенатора. Хоча його ім'я, як і ім'я Ю. Липи, ще не так відоме серед науковців та широкої громадськості, однак творчий доробок професора Шелухіна досить вагомий — це праці по юриспунденції, понад 60 статей з історії України. Теоретичними питаннями політичного розвитку він почав займатися вже в еміграції, працюючи на факультеті права і суспільних наук Українського вільного університету у Празі, одному із центрів емігрантського наукового життя.

Будуючи свою концепцію політичного майбутнього України, Шелухін велику увагу приділяє історичному та правовому обґрунтуванню її права на свою державність. Він виступає проти теорії триєдиної Русі, у ряді своїх робіт послідовно проводить думку щодо різного походження українців та росіян. Визнаючи, що є багато спільного між ними, бо «московська, українська... та інші народності — всі одного слов'янського походження»¹³, вчений наполягає на різниці між ними, що склалася внаслідок асиміляції з іншими впливами — української — з кельтами, великоруської — з фінами та монголами, та призвела до формування двох окремих народностей. А отже, український народ, як такий, що має свою історію, культуру, мову,... «є інтегральною частиною людства, як і інші народи», і боротьба України за незалежність — не сепаратизм, як наголошують на цьому реакційні політики Росії та Польщі, а «рух за право, а не проти чужого права». Як правник, Шелухін наголошує на тому, що існування права є основою державного, соціального ладу, культури й цивілізації, а отже, «той, хто визнає свободу для всіх, той мусить визнати за всіма і право на вільний рух...»¹⁴. Рух України до національного відродження є, на думку вченого, правним, природним, бо має в своїй основі «право на самовизначення великого самобутнього на-

роду, який саме через це не може бути виключкою з народів усього світу, що мають власну державу і власне національне життя»¹⁵.

Шелухін неодноразово підкреслював величезну роль правничої науки та правників у формуванні концепції державного будівництва в майбутній незалежній Україні. Сама наука про державний лад, на його погляд, в основі своїй має науку права, яка і організовує основні елементи держави — народ, верховну владу та територію. Хоча велике значення для існування держави має кожний з цих елементів, вирішальним, основобудуючим вчений вважає народ, який творить владу. Під народом Шелухін розуміє не пауючу народність, а всю державно-правну цілість громадян. Держава повинна дбати про свободу всіх громадян, незалежно від національності, без привілеїв одних і позбавлення прав інших.

Основою верховної влади майбутньої Української держави має стати верховенство народу через надання повноважень державним органам. Така політична організація, на думку вченого, є найкращою для України, що в основі своєї історичної традиції має ідею народоправства, тобто ідею демократичної республіки. Обґрунтовуючи це своє твердження, Шелухін звертається до теорії державного права, яка поділяє форми державного устрою на монархію та республіку, причому наголошує на характер влади в першому і в другому випадках. При монархії (особливо абсолютній) монарх не відповідальний ні перед народом, ні перед законом, і владу має по дідичному, спадкоємному праву, в той час, як президент — по дорученню народу. Україна, на думку вченого, «за весь час свого державного існування абсолютною монархією не була»¹⁶, і зазнала такого управління лише за часів царювання московських царів, ніколи не вважаючи таку владу своєю.

Полемізуючи з консерваторами, що вважали Київську Русь прикладом існування в Україні представницької монархії, Шелухін наголошує, що такий тип правління з домінуванням народоправства у формі народного віча скоріше є проявом республіканського правління. Стосовно Гетьманщини він відмічає, що не було ні єдиного випадку спадкової гетьманської влади, а лише обрання, «і навіть за московських часів проводилась формальна видимість виборів»¹⁷.

Таким чином, робить висновок автор, народоправство є національною формою державної влади для українського на-

роду. Монархізм ніколи не був і не буде основою майбутньої незалежної України. Більше того, монархізм нищив українську державність, свободу, культуру, нищив і національну аристократію, бо в своїй боротьбі за владу князі виступали і проти народу, і проти бояр. Шелухін, погоджуючись з консерваторами щодо великого значення суспільної еліти для національного життя, разом з тим відмічає їх руйнівну діяльність в процесі українського державотворення, оскільки вони «за часів чужого панування зрадили за превілеї свій народ»¹⁸. Тому українська аристократія не може стати тією силою, яка б зорганізувала всі елементи української нації в боротьбі за незалежність.

Нова українська державність, неодноразово підкреслює дослідник, повинна поєднати в собі історичний досвід демократії та республіканських традицій, притаманних українському народові, з новими реаліями політичного життя, надбаннями сучасності. Його ідеал — нова, незалежна республіка Україна, демократична країна, джерелом влади в якій є народ, вся цілісність громадян різних національностей.

Ця ідея є наскрізною ідеєю всіх наукових творів та публіцистичних виступів С. П. Шелухіна. І хоча світ побачили лише деякі з них і більшість його творів ми маємо тільки серед архівних матеріалів, не відомих широкому читачеві, вони, однак, становлять певід'ємну частку наукової спадщини української еміграції і ще чекають свого опрацювання сучасними науковцями. Особливе місце в історії української політичної думки займає Станіслав Дністряняський, 125-ліття якого ми нещодавно відмічали. На жаль, ця подія привернула увагу лише спеціалістів-правників і не дістала належної оцінки з боку вчених-політологів. Однак Станіслав Дністряняський, являючись, власне, одним із фундаторів української правничої науки, величезне місце в своїй науковій і суспільній діяльності приділяв розробці питань права та суспільного розвитку. Саме Дністряняський, як ніхто інший, може вважатися поряд з Липинським, одним із фундаторів української політичної науки в напрямку її розвитку в контексті світової політичної думки.

Дністряняський поєднав в собі риси вченого-теоретика і політичного діяча. Член Наукового Товариства імені Шевченка, професор права Львівського університету, він був вибраний до австрійського парламенту, де захищав інтереси галицьких українців. В. А. Потульницький, досліджуючи творчий спадок професора Дністряняського, підкреслює, що

саме йому належить першість в спробі поставити український націоналізм на науковий ґрунт¹⁹. Найбільш плідним етапом його наукової діяльності можна вважати празький період життя вченого, пов'язаний перш за все із заснуванням Українського вільного університету.

В 1921—1922 рр. Дністрянський був деканом факультету права і політичних наук. У 1922—1923 рр. та 1933—1934 рр. — ректором УВУ. Саме в цей період були написані основні політологічні твори вченого — «Загальна наука права і політики», «Погляд на теорії права та держави», «Самовизначення народів», «Нова держава»²⁰. У «Загальній науці права і політики» автор, розглядаючи питання співвідношення політики і права, називає політику методом, як правом керувати, підкреслюючи, що наука права є першою і головною основою науки політики. Однак, політична наука не обмежується потребою критичної оцінки правових норм, а являє собою дослідження техніки користування правовими нормами, створення нових та вплив їх на формування суспільства. Такий погляд на теорію права та політики відображає величезний вплив на формування його концепції досягнень європейської політологічної думки, зокрема, німецької соціологічної школи, з основними ідеями якої Дністрянський ознайомився, будучи студентом Берлінського та Лейпцигського університетів.

Неодноразово підкреслюючи залежність політики від норм суспільного життя, вчений намагається дослідити історико-правні підстави української державності. Розглядаючи історію українського права, Дністрянський звертає особливу увагу на державне право княжої доби. В цей період, на його думку, українське право справляє величезний вплив на формування польського та московського права, має європейський характер і є відмінним від орієнтального деспотизму Московії.

Появу нової української державності вчений пов'язує лише з ім'ям Б. Хмельницького. Нова держава, перейнявши традиції народоправства княжої доби, була створена як республіканська національна держава, що об'єднала всі українські елементи в єдину державну організацію.

За словами його учня, професора права В. Старосольського, «є великою заслугою проф. Дністрянського, що він перший підняв пробу наукового представлення українського державного права, зокрема, найновіших часів в злуді і по-

рівнянню з законами інших держав Європи та з точки зору модернових кличів в державному праві»²¹.

Правничі праці Дністрянського були, власне, спробами обґрунтування на науковому, теоретичному рівні питання української державності. Однак для вченого держава не є самометою, вона лише має служити цілям народу. Тому це має бути нова держава, концепцію якої він виклав у своїх працях «Самовизначення народів» та «Нова держава». В основу ідеї нової держави, на думку автора, має бути покладена, по-перше, теза про самовизначення народів, провідником якої виступав Вільсон, і по-друге, вироблене революцією в Росії положення про заборону анексії.

На жаль, рамки статті дозволяють зробити лише короткий огляд основних положень величезної спадщини вчених української діаспори. Основою їх наукової діяльності стала теоретична розробка питань національної державності. Політичні погляди Ю. Липи, С. Шелухіна, С. Дністрянського демонструють різні бачення майбутнього політичного устрою, форм державного життя України. Історичні дослідження цих вчених, їх висновки, досить спірні і не зовсім доведені, прислугували їм як аргумент на користь тієї чи іншої моделі державного будівництва. Ліберали Дністрянський і Шелухін, вважаючи провідною силою державотворення народ, наголошували на республіканських традиціях української історії, а тому бачили майбутню Україну у формі демократичної республіки. Навпаки, Ю. Липа, при досить уважному відношенні до всіх форм правління, наближався у своїх поглядах до ідеологів консерватизму, вважаючи рушійною силою державності суспільну еліту та вбачаючи в українській історії приклади династичної монархії. Однак такі різні підходи вчених до політичного минулого та майбутнього України об'єднував погляд на державу як реальне втілення української національної ідеї, як гарант всебічного розвитку і включення українського народу до світової співдружності народів.

ПРИМІТКИ

1. Липа Ю. Союз визволення України (історія і діяльність). — Київ — Одеса, 1918.

2. Його ж. Королівство Київське по проєкту Бісмарка. — Київ — Одеса, 1917.

3. Його ж. Українська доба. — Варшава, 1936; Його ж. Українська Раса. — Варшава, 1937; Його ж. Панування, Труд і Лад. — Варшава, 1940.

1. Пого ж. Призначення України. — Львів, 1938 (перевидання). Львів, 1992; Пого ж. Чорноморська доктрина. — Варшава, 1940; Пого ж. Розподіл Росії. — Варшава, 1941 (перевидання). — Львів, 1992.
5. Пундій П. Українські лікарі. — Чикаго — Львів, 1994. — С. 127—128.
6. Липа Ю. Призначення України. — С. 102.
7. Мороз В. Горіти надзвичайним світлом. Передмова до книги Ю. Липи «Призначення України». — С. 7, 37.
8. Балап О. Юрій Липа: людина і мислитель. — Київ, 1994. — С. 39.
9. Липа Ю. Призначення України. — С. 111.
10. Там само. — С. 245.
11. Балап О. Юрій Липа: людина і мислитель. — С. 36.
12. Липа Ю. Розподіл Росії. — С. 65.
13. Шелухін С. Дві народності.//Центральний державний архів України. — Ф. 3695. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 205.
14. Пого ж. Україна — назва нашої землі з найдавніших часів. — Прага, 1936 (перевидання). Дрогобич, 1993. — С. 7.
15. Пого ж. Права України на свою державність.//Центральний державний архів України. — Ф. 3695. — Оп. 1. — Спр. 37. — Арк. 16.
16. Пого ж. Монархія чи республіка.//Центральний державний архів України. — Ф. 3695. — Оп. 1. — Спр. 118. — Арк. 245.
17. Там само. — Арк. 268.
18. Там само. — Арк. 266, 267.
19. Потульницький В. А. Нариси з української політології. — К., 1991. — С. 226.
20. Дністрянський С. Загальна наука права і політики. — Прага, 1923; Пого ж. Погляд на теорії права та держави. — Львів, 1925; Пого ж. Самовизначення народів.//Воля. — 1919. — Т. 5. — Ч. 3, 4, 5; Пого ж. Нова держава. — Відень — Прага, 1923.
21. Старосольський В. Рецензія на працю Дністрянського «Загальна наука права і політики».//Центральний державний історичний архів України у м. Львові. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 1869. — Арк. 9.

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ХАРАКТЕРУ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ТОРГІВЛІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ. В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Проблема характеру українсько-російських торговельних взаємин, що, як піяка інша, пов'язана з проблемою місця українського господарства в економічному просторі Російської імперії, є однією з найбільш суперечливих в історіографії економічного розвитку України першої половини ХІХ ст. Вона, мабуть, вперше найбільш гостро постала перед вітчизняною наукою в 1920-ті роки, коли, за словами К. Г. Воблого, нарешті, «стало можливим вивчення українського господарства як єдиного цілого»¹. «Чи українське господарство, за часів капіталістичних супроти Росії і західно-європейського капіталу було самостійним господарчим організмом, колонією, звичайною й рівною частиною єдиного господарчого організму імперії, що при політичній підлеглості зберігала господарчу автономію?» — так формулював одне з головних методологічних питань вивчення історії українського господарства тогочасний дослідник Д. Бовашенко².

Погляд на українську економіку ХІХ століття, як на міцний господарський тереп, що мав певні протиріччя з економікою російською, почав вимальовуватись ще в дореволюційній літературі. Можна згадати хоча б славнозвісну «Україну — Ingredienta» Ю. Бачинського, де Україна розглядалася як об'єкт економічного визиску з боку Росії та Польщі («...виставлена на жир обом сусіднім націям...»). Однак міцна та «економічно відрубна» від інших земель імперії вона, на думку Ю. Бачинського, чинила цій експлуатації значний опір³. Теза про економічні суперечності між Україною та Росією не обминула й дореволюційної російської історіографії. За істориком А. Ляховим, російська та українська економіки з кінця ХVІІІ ст. являли собою двох «антагоністів». («Не в климате, не в почве, не в близости моря на-

до искать объяснения дуализма России, столь сказавшегося на последующей истории империи, по в антагонистических тенденциях экономического развития русских центров Севера и Юга»). Як Росія, так і Україна бачилися А. Ляхову господарськими метрополіями відносно колонізованих ними земель, відповідно, Заволжя та Північного Причорномор'я (хоч ці «колонії», на його думку, мало поступалися за рівнем економічного розвитку «метрополіям»)⁴. Як Ю. Бачинський, так і А. Ляхов фактично не досліджували вплив економічного протистояння на характер товарообміну між Україною та Росією.

О. Оглоблін підкреслював, що, вивчаючи вітчизняну економічну історію першої половини ХІХ ст., «можна виходити тільки з принципу господарської автономії України»⁵. З цим був цілком згоден і М. Слабченко, хоч і зауважував, що О. Оглоблін не достатньо показав її спадковість від самотньої української економіки ХІІ—ХVІІІ ст. («єдність української господарки в межах дніпровського водозбору, що природно зв'язується в кулак чорноморськими центрами»), чому сам М. Слабченко приділив достатньо уваги в своїх відомих працях⁶.

Українська «господарська автономія» за О. Оглобліним та М. Слабченко внаслідок політичної підлеглості була змушена мати нерівноправні й збиткові для себе торговельні зв'язки з політично пануючою Росією. Колоніальний випис здійснювався шляхом використання України як ринку збуту російських промислових виробів завдяки протекціоністській митній політиці (тут О. Оглоблін та М. Слабченко йшли за відомими українськими економістами-фрітредерами О. Бутковським, І. Вернадським, М. Бунге та іншими), несправедливому кредитуванню (О. Оглоблін тут спирався на працю М. Яснопольського «О географическом распределении государственных доходов России». — К., 1897, ч. 1—3), політиці у залізничному будівництві тощо.

Однак, як слушно вказував Д. Бованенко, М. Слабченко (це можна віднести й до О. Оглобліна) «...доводить безліч фактичного матеріалу, що свідчить про колоніальну політику Росії супроти України. В той же час ми не маємо у дослідника українського господарства прямої відповіді, чи можна вважати Україну часів капіталізму колонією супроти Росії...? Навпаки як антитеза російській колоніальній політиці висувається господарська міць, живучість українського господарчого терену, його зв'язки зі світовим господарством

і навіть імперіалістські нахили української буржуазії...»⁷.

Пріоритетною для України першої половини ХІХ ст. О. Оглобліна та М. Слабченка вважали зовнішню торгівлю. Це був не тільки й не на стільки вплив історичної концепції М. Покровського. Подібні оцінки випливали з необхідності, по-перше, показати природну вигідну торгівлю із Заходом, як альтернативу примусовим та збитковим зв'язкам з Росією, по-друге, підкреслити міць українського господарства, яке займало гідне місце в міжнародному розподілі праці.

Методологічні підходи М. Слабченка та О. Оглобліна знайшли відзеркалення у дослідженнях М. Бачинського, О. Варнеке, К. Воблія, П. Кляменка, Т. Слабченка, М. Яворського та ін. Вони ж стали підґрунтям для теорії про Україну дореволюційної доби, як «колонію європейського типу», що її висунув М. Волобуєв. (Як зазначав один з опонентів видатного економіста, М. Волобуєв «до своєї «нещасливої» долі України у Союзі... підходить зі своєї історичної довідки... себто з купи цитат з проф. Оглобліна та проф. Слабченка»⁸. Це було недалеко від істини, адже М. Волобуєв в своїй програмній статті 18 разів наводив престорі цитати з праць вищезгаданих істориків). Як відомо, концепція М. Волобуєва, по-перше, передбачала широкий розвиток капіталістичних відносин в Україні. (В першій половині ХІХ ст. мова йшла про так званій «торговельний капіталізм»). По-друге, збереження певної господарської єдності («...помилково було б гадати, що єдність українського господарчого терену остаточно було знищено»). Це, на думку М. Волобуєва, мало вплив на характер економічних зв'язків між Росією та Україною. («Безперечно форми зв'язку між метрополією та колоніями європейського типу відмінні від зв'язків метрополії з колоніями типу азійського»). Тут експлуатація полягала не стільки у прямому визиску, скільки у «відхиленні розвитку продуктивних сил на користь економіки метрополії», що й обумовило характер російсько-українського товарообміну⁹.

Опоненти М. Волобуєва та М. Слабченка А. Річицький та Д. Бованенко вважали, що Україна була звичайною економічною колонією. Така концепція також не була новою для 1920-х років. Дореволюційний дослідник М. Стасюк визначав економічне становище України щодо Росії та Польщі як колоніальне, більш того, він вважав, що воно було значно гірше, ніж становище інших колоній тодішнього світу. («З наведених фактів торгового обміну ми бачимо повний

паралелізм в відношенні України до Польщі і Великоросії. Україна для них є колонія, куди вони привозять продукти своєї обробляючої промисловості. Але Україна не має і тих вигод, які звичайно припадають на долю колоній... Обмін між колонією і метрополією викликає деяку спільність інтересів. Між Україною і Великоросією немає і такої спільності. До того на закордоннім хлібнім ринку Україна і Великоросія являються конкурентами»). М. Стасюк вважав, що колоніальне становище України полягало не в тому, що вона була сировинним додатком Росії, а в тому, що її наспільницьки примушували бути ринком збуту російської промисловості. («Ще раз підкреслю свою думку, опертую на факти, що Україна не є «житинця» Великоросії, «склад м'яса», хліба і т. п., а лише вигідний головний ринок для продуктів її обробляючої промисловості») ¹⁰.

Д. Бованенко та А. Річицький також вважали, що Україна в XIX ст. була звичайною економічною колонією Росії. Колись «Україна економічно й політично була суверенна..., втративши цю суверенність, Україна не втратила прагнення до неї», — зазначав Д. Бованенко, але «...за капіталістичного періоду Україна в силу певних історичних причин зробилася колонією імперії». Щоправда, дослідник відносив остаточне перетворення України на «економічну колонію» лише до 1870—80-х років, але вживав цей термін вже стосовно українського господарства початку XIX ст., бо процес економічного поневолення розпочався ще у XVII ст. ¹¹.

А. Річицький та Д. Бованенко вважали, що Україна виконувала функції «однобокого додатку російської економіки» («...колоніальна політика царату душила Україну політично, визискувала її як ринок збуту товарів і джерело сировини, тягла з неї соки податковим пресом, руйнувала її економічну єдність, перетворювала на однобокий додаток до російської економіки...») ¹². Д. Бованенко на відміну від О. Оглобіна та М. Слабченка, не вважав, що торгівля України з Західною Європою відрізнялась якісно від торгівлі з Росією, бо внаслідок відсталості Україна могла виконувати на світовому ринку також лише функції економічної колонії.

Точка зору Д. Бованенко та А. Річицького не була широко розповсюджена в історичній літературі 1920-х років. Хоча стаття А. Річицького висувалася фактично, як офіційна критика теорії М. Волобуєва, згодом в радянській істо-

ріографії погляд на Україну першої половини ХІХ ст., як на економічну колонію Росії, перестав вживатися.

Ще одним з напрямків у розгляді характеру російсько-українських торгівельних зв'язків було ставлення до них, як до природного розподілу праці між обома народами, що утворювали спільний господарський організм. В 1920-ті роки українські історики називали «хрещеним батьком» такого підходу П. Струве. Останній у своїй відомій праці наполягав, що економічний розвиток імперії проходив в умовах «спокоєвничної економічної гармонійності хліборобського Півдня і промислової Півночі»¹³ (за М. Рожковим «нечерноземної» та «черноземної» Росії)¹⁴.

Д. Бованенко відносив до цього напрямку фактично всі праці (головним чином дореволюційні), які розглядали економіку імперії як єдине ціле. Однак і в українській історіографії 1920-х років були його прихильники. Так, Р. Шпунт, коментуючи працю М. Слабченка, писав: «основна помилка схеми матеріалів полягає в тому, що автор не помітив «двоїтості» економічного розвитку України. З одного боку, самобутній національний розвиток української економіки, а з другого, — внутрішня історично потрібна, не тільки для Росії, але й для України залежність економічного розвитку України від економічного розвитку Росії...»¹⁵.

В післявоєнний час такий підхід зайняв провідне місце в українській історіографії. Мала місце певна ідеалізація російсько-українських економічних взаємин, яким приділялося першочергове значення. Разом з тим зазначалося, що «...зовнішній торгівлі в порівнянні з внутрішньою належала другорядна роль». (І. Гуржій)¹⁶.

Питання про колоніальну експлуатацію України поступово перейшло на другий план. Змінюються акценти у його висвітленні. Вже Ф. Ястребов головним проявом колоніального визиску назвав використання України, як джерела сировини, а не як ринку збуту, що було безперечно принциповим і у історіографічному і в політичному аспектах¹⁷. У 1950—60-ті роки ряд російських радянських істориків (М. Я. Гефтер, Г. А. Дихтяр, П. Г. Ридзюньський, В. К. Яцунський та інші) стали розглядати високий економічний рівень розвитку деяких «національних окраїн» імперії, як показник відсутності їх експлуатації з боку метрополії, до того ж висновку прийшли учасники нетривалої «дискусії» по доповіді О. В. Фадеєва в 1956 році¹⁸.

Погляди дослідників, що розглядали російсько-українсь-

кі торговельні стосунки, як природні, та взаємовигідні, не були одпорідні. Так деякі дореволюційні та радянські автори, розглядаючи економічний простір російської держави, як «суцільний та неподільний», висували приват економічних інтересів імперії, як «цілого» над інтересами «частки» (України). Такий підхід один з учасників економічних дискусій 1920-х років, досить слушно, назвав фактичним визнанням колоніального становища України, але поглядом на неї з боку економічних інтересів метрополії¹⁹.

З іншого боку ряд українських радянських істориків особливу увагу надавали висвітленню економічної могутності українського господарства, визначенню економічних інтересів України, що правда зазначаючи, що ці інтереси суперечили інтересам Росії, відстоюванню тези про єдність українського економічного терену («на Україні склався свій внутрішній ринок, що був складовою частиною всеросійського ринку», — писав І. Гуржій й це твердження подекуди наближалося до положення О. Оглобліна про економічну «автономію» України у складі імперії). Вказувалося, що і українська промисловість мала свої ринки збуту в Росії тощо. Можливо саме внаслідок вищезазначеного О. Оглоблін, який взагалі гостро критикував методологічні настанови української радянської історіографії, констатує: «після другої світової війни вільна історична наука на Україні фактично перестала існувати», визнавав як досить важливі здобутки післявоєнних радянських дослідників соціально-економічної історії України XIX ст.²⁰.

Таким чином, погляди українських істориків на характер російсько-українських економічних взаємин та місце українського господарства в економічному просторі Російської імперії в першій половині XIX ст. можна поділити на три головні напрямки. Для першого була характерна оцінка торгівлі з Росією, як збиткової для України й другорядної в порівнянні з закордонною. Характер взаємин з Росією, на думку представників цього напрямку, визначав становище України як політично залежної, але економічно «автономної» й капіталістично розвинутої частини імперії. До другого напрямку належав погляд на російсько-українські господарчі взаємини, як на прояв визиску звичайної економічної колонії України з боку метрополії Росії. Третій підхід розглядав російсько-українську торгівлю як рівноправну та взаємовигідну й таку, що мала пріоритетне значення для України.

Ці три підходи були неоднаково представлені в історичній літературі. Другий підхід (Д. Бованенко, А. Річицький), що сформувався в 1920-ті роки в історіографії практично не використовувався. Найбільш був представлений в російській та українській історіографії третій напрямок, який беззастережно панував в післявоєнній радянській історичній науці. Перший напрямок (М. Слабченко, О. Оглоблін) був найбільш поширений в українській радянській довоєнній історіографії. Пізніше він продовжувався деякими істориками української діаспори, де досить високо оцінювали «перші сироби» дослідників 1920-х «з'ясувати економіку України, як живий самотній організм, який має власні інтереси, що нерідко саме і суперечать російським економічним інтересам»²¹. Не зважаючи на те, що підхід М. Слабченка та О. Оглобліна до вивчення характеру російсько-українських економічних взаємин першої половини ХІХ ст. не встиг набути достатнього фактичного обґрунтування (це визнавав пізніше й сам О. Оглоблін), він не втрачає своєї актуальності і є, мабуть, найбільш перспективним для сучасної української історіографії.

ПРИМІТКИ

1. Воблій К. Г. Производственные силы Украины. // Наукові записки Київського інституту народного господарства. — 1924. — № 4—5. — С. 130.

2. Бованенко Д. До методології вивчення українського господарства. // Прапор марксизму. — 1929. — № 6. — С. 101.

3. Бачинський Ю. Україна — Irredenta. — Берлін, 1924. — С. 84, 92, 93, 146, 153, 163.

4. Ляхов А. Основные черты социальных и экономических отношений в России в эпоху императора Александра I. — М., 1912. — С. 39, 40.

5. Оглоблін А. П. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. — К., 1925. — С. 4.

6. Слабченко М., Оглоблін А. П. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. — Г. И. У., 1925. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. — 1926. — Кн. VII—VIII (1926). — С. 558; Слабченко М. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны. — Одесса, 1923. — С. 3, 7.

7. Бованенко Д. Вказ. праця. — С. 102.

8. Річицький А. До проблеми ліквідації колоніальності та націоналізму. // Більшовик України. — 1928. — № 2. — С. 87.

9. Волобуєв М. До проблеми української економіки. // Більшовик України. — 1928. — № 2. — С. 57, 62.

10. Стасюк М. Економічні відносини України до Великої Росії і Польщі. // Записки наукового товариства в Києві. — 1911. — Кн. 9. — С. 116, 120.

11. Бованенко Д. До методології...//Прапор марксизму. — 1929. — № 2. — С. 102.
12. Річницький А. Вказ. праця. — С. 92.
13. Струве П. Крепостное хозяйство. — СПб., 1913. — С. 79.
14. Рожков Н. Русская история в сравнительно-историческом освещении. — Л.-М., 1920. — Т. 10. — С. 15.
15. Шпунт Р., Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії XIX ст. — Т. I і II.//Більшовик України. — 1927. — № 2. — С. 100.
16. Гуржій І. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 р.). — К., 1962. — С. 190.
17. Ястребов Ф. Нариси з історії України. — К., 1939. — С. 119.
18. Фадеев А. В. Развитие капитализма вширь в пореформенной России.//Доклады и сообщения института истории АН СССР. — 1956. — Вып. 10. — С. 6, 7; Обсуждение доклада А. В. Фадеева.//Доклады и сообщения института истории АН СССР. — 1956. — Вып. 10. — С. 18—24.
19. Скрипник М. З приводу економічної платформи націоналізму.//Більшовик України. — 1928. — № 6. — С. 47, 48.
20. Оглоблин О. Проблема історії України XIX—XX століття (до 1917 року).//Український історик. — 1971. — № 1—2. — С. 7.
21. Винар Б. Академік Михайло Слабченко. (Матеріали до біографії та бібліографії).//Український історик. — 1982—1983. — № 3—4. — С. 33.

ТЕРИТОРІЯ ДУНАЙСЬКОГО (НОВОРОСІЙСЬКОГО) КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА ТА ЇЇ ОСОБЛИВОСТІ

«В південно-східній частині Бессарабії, посередині Акерманського повіту, на пустинних, маловодних степах Буджака, де до кінця минулого століття кочували дикі орди ногаїв, тепер оселено Новоросійське козацьке військо.

Військові землі розкидані по повіту на 7 ділянках, відділені один від одного поміщицькими землями та землями, що належать відомству державного майна. Простір Буджака, де знаходяться козацькі ділянки, являє собою пустелю; подалі від селища око подорожуючого марно буде шукати об'єкт, на якому зупинити свій погляд — піде ні одного деревця, навіть курганів, цих свідків далекого минулого не видно в цих місцях. Однак, по шляхам вже помітно життя...

Верств 20 такої дороги — і з'являється оброблене поле. Запах паленого бур'яну, та собаче гавкання повідомляють про близькість житла: ось винзу, біля річки, котра в сухе літо перетвориться в незначний струмок, якщо не висохне зовсім, розкидані чамурові хатинки якого-небудь хутору, або гарні будиночки, розміщені прямими лініями, що нагадують військові поселення... Це — станиці Новоросійського козацького війська»¹. Таку досить об'єктивну характеристику території війська давав капітан генерального штабу А. Защук.

Дійсно, в зв'язку з особливостями формування, зокрема включення у військо різних категорій населення: козаків Усть-Дунайського Буджацького війська, задупайських запорожців, відставних солдат, державних селян і коронних циган, селища яких розміщувались в різних частинах Акерманського повіту, воно не мало безперервної території. Станиці Дунайського війська були розташовані черезсмужно з селами державних селян та колоніями іноземних поселенців. Все це спричиняло для війська цілу низку незручностей, в тому числі і в землекористуванні.

Спочатку в Дунайське військо були включені три стани-

ці, котрі нараховували 19326 десятин землі: Акмангіт (тепер с. Білолісся Татарбунарського району Одеської області) — 4596 десятин 825 кв. сажень (1 десятина=2400 сажень= = 1,09 га), Старокозачя (тепер Білгород-Дністровський район Одеської області) — 4977 десятин, Волоптірівка (тепер район Штефан Воде, Молдова) — 9753 десятин 1130 кв. сажень².

В зв'язку з тим, що в військо під час його формування мали переселятися родини, які раніше мешкали в інших населених пунктах Бессарабії, земель в цих трьох станціях виявилося недостатньо. Намагаючись виправити положення, командуючий Дунайськими козацькими полками осавул М. Немчиків в квітні 1833 року подав рапорт графу М. С. Воронцову. Немчиків пропонував відмежувати трьом станціям 13123 десятини 1050 кв. сажень від суміжних з ними селищ Фараонівка, Іванівка, Молдавка, Черіченка, Петрівка, ділянка № 61. Крім того відвести в паланських, чобручських плавнях ділянки для сінокоосу, берег лиману, а саме романську косу до р. Турунчук, для рибальства та ділянку лісу з Акерманського повіту біля р. Дністер³. Однак, підтримки цей проект не одержав.

Проте, намагаючись поповнити військо, розширити його землезабезпечення уряд в 1836 році приєднав до Дунайського війська п'ять селищ: Михайлівку, що мала 3810 десятин, Ново-Троїцьке — 1880, Миколаївку — 4035 десятин, Костянтинівку — 1483, Петрівку — 1542 десятин (тепер в Білгород-Дністровському, Кілійському, Саратському районах Одеської області)⁴. Крім того, ще 3877 десятин 1715 кв. сажень з суміжних селищ Ганкишли, Паланки і ділянки Мечеть, і було повернено 1082 десятин випадково утриманих від ст. Петрівка Бессарабською казенною палатою⁵.

Однак, землі все ж не вистачало. В цей час постає питання про поселення в військо коронних циган. З приводу цього начальник Дунайського війська полковник Зверев писав: «Дунайські козаки дуже потребують землі і не має можливості оселити на військових землях більш 400 родин тих, хто ще не переселився і мешкає в різних місцях Бессарабії, Херсонській та Подільській губерніях»⁶.

В серпні 1837 року Дунайському війську було надано 738 десятин 1065 кв. сажень «зайвої» землі від циганських селищ Фараонівка та Каїри⁷ (останнє — с. Крива Балка, обидва в Саратському районі Одеської області).

Подальше клопотання про земельне довольство Дунайського війська перед Міністерством військових поселень взяв на себе наказний отаман С. Т. Василевський. Для цього в 1838 році він спеціально їздив до С.-Петербургу⁸.

Василевський пропонував надати війську зайву землю с. Дивізія, ділянку F від земель генерал-майора Черемісінова, болгарські колонії Кулевка та Комчик, навіть з їх мешканцями, якщо воці погодяться стати козаками; ділянки № 63, 83, що були відведені під поселення циган. Всього 15979 десятин. Відповіддю на це клопотання було надання Дунайському війську біля 4 тис. десятин, що приєдналися до трьох станиць, в котрих стало: Акманіті — 11451, Волонтирівці — 10119 та Старокозачій — 6925 десятин. Військове відомство радило також приєднати коронних циган, що і було зроблено в 1839 році. Таким чином, до війська увійшли села Фараонівка та Каїри, де було відповідно 4970 десятин 1800 кв. сажень і 5023 десятин 1880 кв. сажень. Для поселення кочуючих циган Бессарабії надавалися сім казенних ділянок в Акерманському повіті в розмірі 11830 десятин 1990 кв. сажень⁹: № 6, 63 (Станіславка), № 69 і 71 (Семіонівка або Бакчалійська), № 66 і 77 (Салик), № 83 (Парапарі).

Однак, всіх коронних циган оселити в війську, перш за все через недостатню кількість землі, не вдалося.

Таким чином, до середини 40-х років XIX ст. військова земля складала 63872 десятин. Для забезпечення ж необхідними ділянками козаків та офіцерів війську необхідно було не менш 105 тисяч десятин землі¹⁰.

До прийняття «Положення про Дунайське військо» в 1844 році дефіцит землі козацького юрту складав більш 40 тис. десятин. Через недостатню кількість землі та необхідних угідь, в цей час, поза межами війська, окрім циган мешкало 264 козацьких родини, що було дозволено новооросійським та бессарабським генерал-губернатором в березні 1840 року¹¹. Все це понукало військову адміністрацію неодноразово звертатися до урядових органів з питанням про розширення території війська. Однак, до середини 40-х років вільного земельного фонду в Бессарабії практично не залишилось. Тому адміністрація Дунайського війська намагалась збільшити військові землі за рахунок включення суміжних селищ державних селян.

В 1847 році в зв'язку з труднощами, що виникли з відправкою на Кавказ Дунайського полку, наказний отаман

М. М. Тухачевський подав проєкт розширення військових земель. Він пропонував приєднати до війська села Роцу, Ганкишла, Паланка, Тудорово, Коркмази, Каплани, Іванівку, Цариганку, Карамахмет, Васиівку, Покровку, Жебрієни, Вилково, Кислицю в Акерманському та Ізмаїльському повітах, дунайські острови Леті та Четал «зі всіма угіддями, плавнями, лісами та водами» і передати війську бессарабські соляні озера. Одночасово, з метою зменшити земельний голод пропонувалось дозволити придбання нерухомого майна поза військовою територією. Отаман намагався зацікавити уряд тим, що в разі позитивної відповіді на його пропозиції військо взмозі буде виставити на кордон від Акерману до Скуляні чотири полки і комплектний полк відправити на Кавказ¹².

Однак, урядового схвалення цей проєкт не отримав. В 1850 році в такому напрямку діяв наказний отаман О. А. Шостак, але теж безрезультатно. Не випадково О. А. Шостак відмічав: «За бідністю військових обивателів, нестачею землі і відсутністю угідь, котрими користуються інші козацькі війська в імперії, як: лісів, рибного лову тощо, не одна з частин господарства Дунайського війська не змогла бути посилена, покращена та сприяти його добробуту»¹³.

Надії військової адміністрації на позитивне вирішення питання про збільшення козацького земельного юрта поживилися в 1855 році під час Кримської війни, що пов'язувалось з зацікавленістю командування Південної армії в розширенні військових контингентів. Скориставшись цим наказний отаман І. Є. Гангардт на початку 1855 року запропонував проєкт розширення території війська. На початку він досить повно та об'єктивно характеризував його положення. І. Є. Гангардт писав: «Землі дунайців розкидані на величезному протязі між Бендерами та Кілією; клантиками, що роз'єднуються широкими черезполосицями, лишаючи козаків будь-якої змоги допомагати один одному в польових роботах та збиранні врожаю. Вони (землі) склалися з голих степів, без всіляких угідь, а якщо і є десь під самою садибою очерет або рибне ловиштя, то вони контрактвані в палаті державного майна євреями, і козак, за своєю бідністю, не взмозі сплачувати за жидівською таксою за матеріали для покрівлі, за рибу для пісної їжі»¹⁴.

Вихід із такого положення наказний отаман бачив в передачі війську земель «шаганських, вилковських та інших прибрежних з островами в гирлі», що дало б змогу, на його

думку, звільнити казну від допомоги козакам, сприяло б «процвітання» війська. Це дозволило б поставити армії «п'ять бравих полків» та «пішу міліцію». Ці аргументи І. Є. Гаугардт наводив 13 лютого 1855 року в розмові з командуючим Південною армією М. Д. Горчаковим в Кишиневі, в зв'язку з необхідністю переселення козаків за Буг в разі вторгнення ворога в Бессарабію. Однак, і М. Д. Горчаков, і поворосійський та бессарабський генерал-губернатор Н. Н. Анненков відхиляли пропозицію отамана, а Горчаков навіть зневажливо заявив, що цього «цигани і запорожці не стоять»¹⁵.

Подальші події ще більше погіршили земельне забезпечення козаків. За Паризьким миром 1856 року від Росії відходила південно-західна придунайська частина Бессарабії. На цій території розташовані були станиці Миколаївка, Ново-Троїцьке, хутор Парাপарі і декілька земельних ділянок Дунайського козацького війська, загальною площею 15406 десятин 1570 кв. сажень. Ці землі уряд дозволив продати приватним особам. Так, ст. Миколаївка, х. Парাপарі (діл. № 83), ділянка № 75 (Салік) — продані ізмайльському купцю Грудському; діл. № 63 (Станіславка) та діл. № 69, 71 (Семенівка, або Бакчалійська) — шабському колоністу Тардену¹⁶.

На втравовані гроші було придбано для війська у поміщика Костянтина Зіро містечко Байрамчу (станція Миколаївка-Новоросійська), що мало 6133 десятини¹⁷. Таким чином, Дунайське військо втратило біля 9 тис. десятин, що поглибило земельний голод. Військова територія в 1858 році нараховувала 56084 десятини 1901 кв. сажень. Після надання паїв офіцерам, козакам залишилось лише по 8 десятин в наділ, що офіційно визнавалось «дуже недостатньо для хліборобства та сінокосу». В 1857 році було відрізано до 5 тис. десятин для офіцерських довічних ділянок. Гостроти земельному питанню додавало ще й те, що всі станиці з часу приєднання до війська, користувалися землею не рівно, а за кількістю населення в кожній. Тому, в малозаселених станицях припадало до 11 десятин на родину, а в багатозаселених тільки 8 десятин.

Враховуючи це, Військове правління вжило заходів, щоб виправити таке становище: на протязі 1857—1859 років було переселено 311 родин в малозаселені станиці і хутори, а також був зроблений новий розподіл землі між станицями. До станиці Волонтирівка було додано 358 десятин 2170 кв.

сажень земельного фонду від хутора Фараонівка, а до станції Старокозачя — 903 десятини 1327 кв. сажень від хутора Петрівка¹⁸.

Все це знов примусило наказного отамана І. Є. Гангардта звернутися в 1860 році до новоросійського та бессарабського генерал-губернатора О. Г. Строганова з проханням підтримати перед урядом проект розширення військових земель. Це було тим більш необхідно, що влітку 1858 року в станціях відбувалися хвилювання, пов'язані з нестачею землі. На цей час, оскільки Придунайські землі, на які претендувало військо, опинилися в складі Молдавського князівства, Військове правління пропонувало розширити земельний фонд за рахунок частини території колоній іноземних поселенців, що залишилися в Росії після того, як самі колонії опинилися в Молдавії. Всього ці ділянки від болгарських колоній Табакі та Болград, Конгаз та Фонтіна-Дзнілор складали 21055 десятини землі¹⁹. Таким чином земельний фонд війська складав би біля 77500 десятин. На думку отамана, без додаткової землі козаків «ніколи не вийдуть з бідності».

Проте, цей проект не було схвалено і кількість земельного фонду залишалась незмінною до ліквідації війська в 1869 році²⁰. Недостатня кількість землі в подальшому самим негативним чином позначалась на землеволодінні козаків, що перейшли в стан селян-землевласників. В 1886 році мешканці села Старокозаче, зокрема, скаржились, що багато з них «залишилось без землі або наділені нею в значно меншому розмірі, ніж користувались раніше»²¹.

Військова земля являла собою, в основному, підлий ґрунт без необхідних угідь та водних джерел. Статистичний опис Дунайського війська теж відмічав особливості його земель: «Озера, річки та рукава зовсім не пролягають по військовій землі». «Річка Сарата, що протікає в ст. Волонтирівка і Акманіт в достатку лише навесні, влітку ж зовсім висихає, якщо не цілком, то до того, що залишається лише мізерний струмок. Така ж річка протікає й біля ст. Старокозачя. За недостатком води мешканці примушені викопувати криниці, що ледве задовольняють необхідним потребам»²² — зазначалось в іншому військовому документі. Для розливу водних джерел військова адміністрація клопотала про приїзд до станцій з м. Кишиніва фахівця з цих питань грека Суюдджи²³. Загалом слід зазначити, що таке складне становище з територією в Дунайському війську, перешкоджало нормальному веденню козацького господарства.

ПРИМІТКИ

1. Защук А. Бессарабская область.//Материалы для географии и статистики. — СПб., 1862. — Ч. 1. — С. 529.
2. История Молдавии: Документы и материалы. — Т. 3: Положение крестьян и крестьянское движение в Бессарабии. — Ч. 2. — Кишинев, 1969. — С. 152—153.
3. Філія Державного архіву Одеської області в Ізмаїлі (далі — ФДАОО в Ізмаїлі). — Ф. 755. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 2—4, 35—35 зв.
4. Російський державний військово-історичний архів (далі — РДВІА). — Ф. 4л. — Оп. 138. — Спр. 87. — Арк. 25, 52.
5. Національний архів Республіки Молдова (далі — НА РМ). — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 4331. — Арк. 1—6 зв.; Полное собрание законов Российской империи. Собрание II. — 1836. — СПб., 1837. — Т. IX. — № 9459.
6. ФДАОО в Ізмаїлі. — Ф. 755. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 1.
7. Положение крестьян и крестьянское движение... — С. 177—178.
8. РДВІА. — Ф. 4л. — Оп. 138. — Спр. 87. — Арк. 10—15, 51—51 зв., 60, 63.
9. ФДАОО в Ізмаїлі. — Ф. 755. — Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 83—85.
10. Андупов И. А. Аграрные отношения на юге Бессарабии. 1812—1870. — Кишинев, 1978. — С. 45.
11. Положение крестьян и крестьянское движение... — С. 303.
12. ФДАОО в Ізмаїлі. — Ф. 755. — Оп. 1. — Спр. 157. — Арк. 29—30.
13. Державний архів Одеської області (далі — ДАОО). — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 55. — Арк. 32.
14. ФДАОО в Ізмаїлі. — Ф. 755. — Оп. 1. — Спр. 145. — Арк. 17.
15. Там само. — Спр. 157. — Арк. 37—39.
16. РДВІА. — Ф. 481. — Спр. 469. — Арк. 169 зв.; Центральный державный архив Украины в м. Києві. — Ф. 245. — Оп. 2 — Спр. 62. — Арк. 44, 112.
17. ДАОО. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 55. — Арк. 26—26 зв.
18. Защук А. Военное обозрение Бессарабской области.//Материалы для военной географии и военной статистики. — СПб., 1863. — С. 158—159.
19. ФДАОО в Ізмаїлі. — Ф. 755. — Оп. 1. — Спр. 169. — Арк. 71—72.
20. Там само. — Спр. 176. — Арк. 1—5; Положение крестьян и крестьянское движение... — С. 595—596; РДВІА. — Ф. 4л. — Оп. 36, 1 ст. 4 від. — Спр. 13 за 1869 р. — Арк. 28 зв., 29.
21. ДАОО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 1543. — Арк. 24—26 зв.
22. ФДАОО в Ізмаїлі. — Ф. 755. — Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 85; РДВІА. — Ф. 4л. — Оп. 139. — Спр. 87. — Ч. 3. — Арк. 10 зв.
23. НА РМ. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 2244. — Арк. 85—85 зв.

ИСТОРИЯ, ТЕОРИЯ ТА МЕТОДОЛОГИЯ ИСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Т. Н. ПОПОВА

ИСТОРИОСОФИЯ КАК ТЕОРИЯ ИСТОРИИ

(часть первая)

«История и философия удаляются друг от друга вследствие взаимного непонимания, и это дурно отзывается на обеих науках».

(Г. Риккерт).

Еще в начале XX века некоторые из историков сетовали о том, что не существует такой классификации наук, которая бы могла считаться общепризнанной. Причина этого положения усматривалась в том, что в процессе дифференциации отдельные научные дисциплины выделялись из общей массы научного знания не в соответствии с какой-нибудь логической системой, но «по самым различным поводам». Среди них — т. н. «переходящие условия», благодаря которым та или иная отрасль знания «в известную эпоху» привлекала к себе «особое внимание», или какой-нибудь даровитый и энергичный исследователь «делал из нее свою специальность». Так появлялись научные дисциплины с собственными названиями (в данном случае объектами «критики» были — социология (О. Каут), психология народов (В. Вунд), коллективная психология, этнология и др.), хотя провести между ними «ясные демаркационные линии» было не просто, что и приводило «к путанице»¹. В конце XX века картина изменилась мало. Общепризнанной классификации так и нет, хотя «господствующих» было много, а «переходящие условия» оказывали и оказывают значительное влияние на появление новых и метаморфозы старых дисциплин. Демаркационные линии между множеством дисциплин по-прежнему труднопроводимы, а сакраментальный вопрос «Что есть наука?» остается предметом разногласий среди представителей различных отраслей знания. Разумеется, мы не забыли о во-
вторазделе почти в сто лет, который накладывает отпечаток

и на саму постановку проблемы «дисциплинарности», и на ее решение в начале и в конце века. И сетования нашего предшественника звучат несколько наивно... Тем не менее, попробуем (не претендуя на полноту освещения, разумеется), бросить взгляд на «отношения» историографии² и историософии.

Об историософии: абрис. Считается, что термин «историософия» был введен в научный оборот в 30-е гг. XIX в. (Cieszkowski A., von. Prolegomena zur Historiosophie.— Берлин, 1838 и др.) и использовался для обозначения гегелевской философии истории, а также спекулятивной теоретической истории вообще³. Возможно, он возник по аналогии с более древним термином — теософия⁴, который был весьма популярен в XIX в., имел много трактовок в соответствии с направлениями в сфере теософического познания и как философская категория вошел в классику немецкой и российской философской мысли (Ф. Шеллинг, Вл. Соловьев и др.).

В конце XIX — начале XX в. в связи с поиском определения теоретических дисциплин истории Н. И. Кареев предложил философскую теорию исторического знания и исторического процесса выделить в особую дисциплину под именем историософии. Однако, чуть позже, выдвинув новые термины — «историка» как теория исторического знания и «историология» как теория исторического процесса, он рассматривает уже историософию как синоним философии истории в значении «доведенного до известной абстрактности изображения действительного хода истории» и отмечает, что термин «историософия, равносильный термину философия истории... встречается во многих литературах, но не привился на русской почве»⁵.

Тем не менее, такие понятия как «историософские взгляды», «историософские категории» имели довольно широкое «хождение» в российской, украинской и западноевропейской (в основном — немецкоязычной) литературе XIX — начала XX вв. Их содержательный диапазон включал преимущественно вопросы исторического процесса или категории онтологии (метафизики) истории. Историософия «подменяла» спекулятивную философию истории, большее распространение получив в трудах по теологии истории (религиозной, теологической философии истории), и «воспоминания» о данной традиции способствовали почти полному вытеснению этого понятия из лексикона советской науки. В исторической литературе советской эпохи этот термин иногда появлялся

как у отдельных авторов, так и в официальных энциклопедических изданиях тогда, когда речь шла о критике философско-исторических построений в западной историографии. Смысл этого термина, например, у Е. А. Косминского становится ясен из его оценки труда А. Дж. Тойнби: «Опус Тойнби — это не история, не наука, а теолого-метафизическая фантазия на тему о судьбах человечества на Земле...»⁶.

Общая тенденция научного «официоза» в XX в. — преобладание scientистеской ориентации, ингилизм по отношению к философско-историческим спекуляциям, гносеологизм и методологизм и др. способствовали почти полному «изъятию» термина «историсофия» из научного оборота⁷. Последнее же десятилетие XX в. (угроза «не-бытия» планетарного масштаба, радикальные политические метаморфозы, смена «больших парадигм» и др.) заставило снова обратиться к проблемам онтологии. Попытки самосознания на пороге нового тысячелетия потребовали анализа исторически существующих концепций философского содержания и смысла человеческого бытия⁸. Новая эпоха в жизни Украины и России (и других стран, переживающих фундаментальные преобразования) не только способствовала возвращению утраченного наследия, но и обусловила возрождение философствующей истории, интерес к Идее Истории, к осмыслению теоретических, философских позиций крупных историков и мыслителей⁹. Термин «историсофия» ворвался на страницы научных и публицистических трудов, не всегда определяемый и подчас не осознаваемый авторами. Многочисленные переиздания философско-исторической литературы XIX — начала XX вв., ее «упомительное постижение» сделали понятие историсофии привычным и не требующим экзепликации. Историсофия становится модным словом и «образ» ее множится... Проблему понимания этих «образов» следует рассматривать, вероятно, в общем контексте проблемы эволюции дисциплинарной структуры философии истории и историографии.

Философия истории: через призму «гештальтных очертаний»¹⁰. Генезис философии истории определяют по-разному. А. Ф. Лосев относит возникновение философии истории к Древней Греции, делая акцент на проблемное поле этой разновидности философских рассуждений, составивших значительную сферу античной философии культуры. М. М. Стасюлевич считает «отцом философии истории» Дж.-Б. Вико, т. к. с его именем связана «первая попытка к методическому решению» задачи подведения «под общие законы разнообраз-

ные случайные события»¹¹. В энциклопедических и дидактических изданиях обычно выделяют факт появления работы М.-Ф. Вольтера («La philosophie de l'histoire», 1765), введшего сам термин¹², экстраполировав уже сложившуюся традицию в естествознании на область истории¹³.

«Гештальт» философии истории на протяжении XVIII—XX вв. имел не только «эпохальный характер»¹⁴, но и внутри эпох был обусловлен различной методологической ориентацией ученых. Р. Дж. Коллингвуд вслед за Г. Риккертом утверждал, что «понимание философии определяло и понимание философии истории». Для Вольтера — философия означала «независимое и критическое мышление», отсюда философия истории — это собственно критическая, или научная, история, «тот способ исторического мышления», когда историк самостоятельно судит о предмете. Для Гегеля философия — это «мышление о мире в целом» и, соответственно, философия истории — это всеобщая, или всемирная, «философская» история. Для позитивистов XIX в. философия — «открытие единообразных законов», отсюда и философия истории «означала открытие общих законов, управляющих ходом событий, о которых обязана рассказать история»¹⁵. Сам Р. Дж. Коллингвуд, исходя из тезиса о рефлексивном характере философии, как «мысли второго порядка», рассматривал предмет философии истории как теорию исторического познания. Признавая тот факт, что философ, изучая объективную сторону истории, является метафизиком, а, изучая субъективную сторону истории, выступает как эпистемолог, Р. Дж. Коллингвуд считал подобное традиционное деление сфер философского знания «опасным», т. к. такой подход, по его мнению, может «внушить мысль о разделенности эпистемологической и метафизической сторон деятельности философа, а это было бы ошибкой». «Философия, — подчеркивает, Р. Дж. Коллингвуд, — не может отделить исследование познания от исследования того, что познается. Невозможность такого разделения прямо вытекает из идеи философии как мысли второго порядка»¹⁶. Позиция Р. Дж. Коллингвуда отразила тенденцию, четко обозначившуюся в европейской науке на протяжении XX века, в соответствии с которой философия истории трансформировалась в гносеологию истории¹⁷, поскольку сама философия превращалась в общую теорию познания.

Перемещение акцентов на разные группы проблем философии истории по мере философского осмысления объекта,

субъекта исторического познания и самой содержательной стороны деятельности историков происходило в соответствии с эволюцией внутринаучной рефлексии. В литературе обычно выделяют три ее типа, которые в истории науки Нового времени последовательно (исходя из логической схемы) сменяют друг друга по мере изменения направленности рефлексии. На этапе онтологизма (период классической науки примерно до середины XIX в.) рефлексия направлена на связку «знание—объект»; на этапе гносеологизма (середина XIX—XX вв.) рефлексия концентрируется вокруг связки «субъект—объект»; на этапе методологизма рефлексия направлена на связку «субъект—знание»¹⁸.

Философия истории, «философствующая» о содержании, смысле, направленности исторического процесса со второй половины XIX в. все более уступает место философии истории как теории исторического познания, включая проблемы логики и методологии. Осознание в изменении содержания философского постижения истории привело к новым попыткам определить предмет и структуру этой области философских размышлений. О. Л. Вайнштейн считал, что именно в университетах Германии раньше всего возникло разделение философии истории на две отрасли: 1) сущностную, конструктивную, выдвигавшую проблемы содержания, течения, смысла и цели всемирно-исторического процесса, и 2) формальную, посвященную теории и логике исторического познания¹⁹. Сама «теория двойственности» структуры философии истории, по мнению Э. Н. Лооне, восходит к трудам Бенедетто Кроче, который резко различал два типа философских размышлений — философию исторического познания и философию исторического процесса, но разумное право на существование в рамках научной деятельности отдавал «философии историографии», предмет которой — теория исторического познания, и самой историографии (т. е. — исторической науке), изучающей причинные связи фактов²⁰. Наибольшую известность теория двойственной структуры философии истории приобрела в интерпретации английского философа У. Х. Уолша²¹.

В литературе конца XIX—XX вв. получили распространение разные «пары» терминов для определения разновидностей философии истории: спекулятивная — критическая; материальная — формальная; сущностная — аналитическая; субстанциальная — рефлексивная и проч. Их противопоставление (вне зависимости от терминологического варианта

«пары») основано прежде всего на понимании различий проблемного поля. Первый структурный компонент «пары» (т. е. спекулятивная, материальная, сущностная и проч. философия истории) традиционно включал онтологическую (метафизическую) проблематику философского осмысления истории: установление главных причин и факторов истории; периодизация исторического процесса; моделирование исторического процесса — выявление некоей всеобщей «фигуры» протекания истории; поиски смысла истории. При всех вариациях в определении проблематики (с учетом ее исторической эволюции и исходных методологических позиций) данная разновидность философии истории ориентирует на разработку философской теории исторического процесса, поиски сущностного содержания, процессуальной формы и смысла истории; она имеет давнюю традицию, воплощенную в классических образцах. Именно в этом контексте термин «историософия» становится неофициальным, но почти постоянным синонимом этого вида философии истории. Вторая же разновидность философии истории (критическая, формальная, рефлексивная и др.) связана с рефлексией относительно природы исторического познания, особенно теоретических способов «постижения истории» и ориентирована на разработку философской теории исторического познания²².

Традиционная теория двойственной структуры философии истории включает не только исходный тезис о двух видах философии истории, каждый из которых требует своего обоснования, но и вывод большинства из своих адептов о научной перспективности только второго вида. На рубеже 70—80-х гг. Э. Н. Лооне формулирует мысль о том, что в конце XX в. философия истории не представляет собой единства ни по объекту и предмету, ни по методу, ни по целям. Выделив пять, по его мнению, исторически сложившихся типов философии истории (философская история человечества; теория общественного развития, или теория истории; философские проблемы истории онтологического или метафизического характера; аксиология истории и историографии; теория исторического познания), Э. Н. Лооне заключает: философия истории — это не онтология, а теория познания, а поскольку проблемы исторического познания на протяжении 60—80-х гг. в советской историографии «закрепились» за такой дисциплиной, как методология²³, то можно констатировать тот факт, что философия истории превратилась в методологию исторического познания, философскую дисциплину, которая «зани-

мается исторической мыслью и отношениями последней к действительности вне этой мысли»²⁴. В начале 90-х гг. «гештальт» философии истории конца XX в., представлен следующим образом: 1) попытки создать единую концептуальную картину всемирной истории «в настоящее время фактически не предпринимаются»; 2) в философско-исторической сфере «очевидное преобладание получила критическая философия истории»; 3) материальная или субстанциальная, философия истории «практически свелась... к исторической интерпретации своей собственной традиции»²⁵.

Историография и теория: «вчера». К середине XIX в. в менталитете ученых оформился вполне определенный эпистемологический эталон науки, который характеризовался степенью ее теоретичности. «Научность», суть — «теоретичность» сводилась к познанию законов. Отсюда — закон, т. е. познание сущности объекта, формулировала теория, которая и выступала главным «мерилом» науки. Этот норматив, возникший в области естественнонаучного мышления, и попытались перенести на область общественнонаучного мышления. Однако, если с новейшими отраслями общественнознания, например, социологией, становление которой произошло в краткие сроки именно потому, что она «вписалась» в этот норматив, все обстояло в соответствии с «классикой», то с древнейшей отраслью общественнознания — историей произошла своя «история».

На протяжении второй половины XIX — начала XX в. история заявила о себе как автономная сфера научной деятельности. С 1850 г. в российских университетах были созданы историко-филологические факультеты, в рамках которых с 60-х гг. историков стали готовить на специальных исторических отделениях и они «выходили» с университетским дипломом такого же «образца», как и другие представители «ученого цеха», не сомневаясь в своей принадлежности к Науке. Сомнения одолевали иных профессионалов — естественников, философов, историков науки. Их позиция активизировала процесс самопознания и собственно историков-профессионалов. Все признавали тот факт, что история в том виде, в каком она вошла в профессиональную сферу научного знания и научной деятельности, отличается, тем не менее, от наук с четко выраженной помологичностью. С другой стороны, поскольку сами историки были уверены в том, что они представляют науку, а любая наука характеризуется обязательным наличием теории, то понятие «тео-

рия истории» стало все чаще фигурировать и в специальной литературе, и в названиях учебных курсов в университетах. Но здесь и скрывалась «западня» для истории, ибо право на теорию у нее решили отобрать и сделать прерогативой иной научной сферы.

Последняя треть XIX века — период активной разработки теоретических вопросов истории в европейской науке. Спецификой этого процесса в России было то, что «тон» задавала, по терминологии современников, «общая журналистика»: «теоретические рассуждения» о характере и сущности исторического процесса, роли личности в истории, понятиях «прогресс» и «эволюция», закономерности и целесообразности в истории и проч. скрывали, во-первых, «злободневные», «практические» вопросы текущей жизни, с которыми было связано понимание ближайших перспектив развития (идти или нет «на выучку» к западноевропейскому капитализму; принять «стихийный» ход истории или активно вмешаться в него и др.). «Журнальный спор» 80—90-х гг. XIX в. шел преимущественно между «народниками» и «марксистами», среди которых почти не было профессиональных историков (из университетской профессуры только Н. И. Кареев включился в этот спор с критикой Г. В. Плеханова). Оппоненты оперировали множеством новых терминов, употребляя их, в различных значениях и без должного обоснования. В начале XX в. вопросы теории истории «перемещаются» с «поля общих журналов в академические трактаты»: теперь уже представители «академической науки» — университетская профессура сделала попытку рассмотреть фигурирующие в обращении историко-софские категории с точки зрения границ и способов познания, определить их «законопность» по отношению к историческому мышлению. Если «полемистов» 80—90-х гг. интересовал сам исторический процесс, его модели (не случайно с конца 60-х гг. в литературе были выдвинуты разнообразные теории прогресса и цикличности — П. Л. Лавров, Н. И. Кареев, М. М. Ковалевский, Н. Я. Данилевский и др.; «складывался» формационный и цивилизационный подходы к изучению истории), то «академистов» начала XX в. — возможность и способы познания этого процесса (Р. Ю. Виппер, А. С. Лаппо-Данилевский, В. М. Хвостов и др.). Вопросы теории исторического знания и исторической методологии получили теперь доминирующее значение, а поскольку данные вопросы — сфера не спекулятивных построений общепhilософского осмысления истории, постольку их могли ре-

шать именно представители профессиональной науки. Вместе с тем, это «историко-критическое направление», вызванное желанием разобраться во всех вошедших в научный и культурный обиход терминах, развивалось в России под влиянием (и в активной критике) «представителей немецкой историко-софской мысли» — В. Виндельбанда, Г. Риккерта, К. Ламбрехта, Г. Зиммеля, Э. Бергейма и др.²⁶ Конкретная разработка новых «историко-софских категорий» шла параллельно с поиском дисциплинарного определения той области знания, которая и должна была, по мнению этих ученых, заниматься вопросами теории исторической науки.

На рубеже XIX—XX вв. развернулись «бои за историю», которые нередко трансформировались в «бои против истории». В дискуссиях этой эпохи определилось несколько позиций: одни считали, что вопросами теории истории должна заниматься философия истории; другие отводили эту функцию социологии; третьи ставили проблему создания новой исторической науки или новой дисциплины философского плана, которая станет теорией истории; четвертые шли по пути расширения самого семейства исторических дисциплин теоретического профиля²⁷. «Поиски истины» были трудны и давали разнообразие моделей новой науки, моделей подчас противоречивых, незавершенных, с расплывчатыми контурами...

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Хвостов В. М. Теория исторического процесса. Очерки по философии и методологии истории. — М., 1919. — С. 15—16.

2. Термин «историография» в статье употребляется как синоним исторической науки. Дисциплину, изучающую историю науки, мы, в соответствии с традициями науковедческой литературы, называем «историографией науки», а дисциплинарное определение истории исторической науки — «историография исторической науки».

3. См.: Энциклопедический словарь/Изд. Ф. А. Брокгауз, Н. А. Эфрон. — СПб., 1902. — Т. XXXVa. — Кн. 70. — С. 849—850; Ракитов А. И. Историческое познание: Системно-гносеологический подход. — М., 1982. — С. 145.

4. Богопознание. Первоначально (рубеж IV—V вв. н. э.) это слово было синонимом «теологии». Позже в отличие от теологии, представляющей систему знаний о божестве, основанную на откровениях и догматах, теософы сделали акцент на мистическое богопознание.

5. См.: Карсев Н. Н. Основные вопросы философии истории. — СПб., 1897. — С. 1—19; Он же. Теория исторического знания. — СПб., 1913. — С. 48—52; Он же. Историческая теория исторического процесса. — Пг., 1915; Он же. Из лекций по общей теории истории. — СПб., 1913; Он же. Основные вопросы философии истории. Критика историофилософических

идей и опыт научной теории исторического прогресса. — М., 1883 и др.; Энциклопедический словарь/Изд. Ф. А. Брокгауз, Н. А. Эфрон. — Т. XXXVa. — Кн. 70. — С. 843.

6. См.: Косминский Е. А. Историсофия Арнольда Тойнби//Вопросы философии. — 1957. — № 1. — С. 138; Советская историческая энциклопедия. — М., 1973. — Т. 14. — С. 282.

7. В словарной части энциклопедических изданий советской эпохи (БСЭ, СИЭ, ФЭ, ФС и др.), а также в Британской энциклопедии, Американской философской энциклопедии, Энциклопедии Украинизмства этот термин отсутствует.

8. См.: Гордиенко А. Методологические проблемы осмысления бытия человека в западноевропейских философских концепциях второй половины XX века//Философская и социологическая мысль. — 1995. № 5—6. — С. 244—248.

9. См.: Дьяконов Н. М. Пути истории. От древнейшего человека до наших дней. — М., 1994; Тартаковский М. Историсофия. Мировая история как эксперимент и загадка. — М., 1993; Кантор И. М. История против прогресса. Опыт культурно-исторической генетики. — М., 1992; Прицак О. Историсофия та історіографія Михайла Грушевського. — Київ. — Кембридж, 1991; Грицак Я. П. Формування модерної української нації: історіографія та історисофія проблеми. Автореферат дис. докт. іст. наук. — Київ, 1996 и др.

10. От — «гештальт» — воспрятис, образ; категория, заимствованная из психологии философией науки (М. Полани, Ф. Фейерабенд и др.).

11. См.: Лосев А. Ф. Античная философия истории. — М., 1977. — С. 15—16; Стасюлевич М. М. Философия истории в ее главнейших системах. Исторический очерк. — СПб., 1902. — С. VII.

12. Собственно, первая попытка и «обозначить» данное направление была предпринята также Дж.-Б. Вико в 1725 г., однако его название звучало еще весьма абстрактно — «Новая Наука». См.: Вико Д. Основания новой науки об общей природе наций. — М., 1940. — С. 25—26.

13. Ср.: И. Ньютон. Математические начала натуральной философии (1687 г.); К. Линней. Философия ботаники (1751 г.) и др.

14. Кимелев Ю. А. Философия истории. Системно-исторический очерк//Философия истории: Антология. — М., 1995. — С. 8.

15. См.: Коллингвуд Р. Дж. Идея истории. Автобиография. — М., 1980. — С. 5; Риккерт Г. Философия истории. — СПб., 1908. — С. 4.

16. Коллингвуд Р. Дж. Указ. соч. — С. 5.

17. Для англоязычной литературы характерно применение термина «эпистемология», введение которого приписывается шотландскому философу Дж. Ф. Ферье («Основы метафизики», 1854), делившему философию на онтологию и эпистемологию — теорию познания. В советской традиции эпистемологию рассматривали как теорию научного познания — раздел гносеологии — теории познания в целом.

18. П. П. Гайденко дает свою схему применительно именно к философии истории, выделяя два этапа: «онтологизм» и «гносеологизм или методологизм». Э. Г. Юдин и Б. Г. Юдин рассматривают «методологизм» как форму самосознания, характерную для современной науки. В их концепции схема П. П. Гайденко получает более широкую трактовку в контексте развития рефлектирующего компонента научного знания в целом. См.: Гайденко П. П. Категория времени в буржуазной европейской философии истории XX века//Философские проблемы исторической науки. —

М., 1969. — С. 26—230; Юдин Б. Г. Методологический анализ как направление изучения науки. — М., 1986. — С. 15—20.

19. Вайнштейн О. Л. Очерки развития буржуазной философии и методологии истории в XIX—XX вв. — Л., 1979. — С. 146.

20. См.: Лооне Э. Н. Антиномии самосознания современной буржуазной философии истории//Вопросы философии. — 1983. — № 3. — С. 130.

21. См.: W. H. Walsh, An Introduction to Philosophy of History. — L., 1967.

22. См.: Кимелев Ю. А. Указ. соч. — С. 5—7, 10—11; Губман Б. Л. Смысл истории: Очерки современных западных концепций. — М., 1991. — С. 21.

23. Понятие «методология истории» весьма многозначно в философской и исторической литературе. В западной науке при всем многообразии определений преобладает т. н. «узкий» подход: методологию рассматривают как совокупность организационных форм, технических приемов и способов исследования. В советской науке к 80-м гг. сложились две основные позиции (это весьма условное деление, поскольку можно дать и иные классификационные схемы определений «методология истории»): 1) т. н. «широкий» подход, при котором научную методологию рассматривали как систему существенных аспектов мировоззрения и теории, определяющих исследовательские принципы науки (См.: Петряев К. Д. Вопросы методологии исторической науки. — Киев, — 1976. — С. 10—12 и др.); 2) сведение методологии истории к теории исторического познания (М. Я. Гефтер, Б. Г. Могильницкий, И. Д. Ковальченко и др.). При этом, выделялись «уровни» методологии, т. е. методология трактовалась как многоуровневое теоретическое образование с разнообразными формами проявления (См., например: Методологические проблемы общественных наук. — Киев, 1985 и др.). Различия и оценка дисциплинарного статуса методологии истории: философская дисциплина, историческая, интегральная, возникающая на стыке ряда наук, номенклатура которых также имеет разные варианты (история и философия; историческая наука и общая методология наук; теория исторического познания, социология и историография; историческая наука, историография исторической науки и философия и др.). Если в советской традиции методология по сути «сливалась» с эпистемологией истории, то в западной традиции обычно разделяют методологию как процедурную сферу и эпистемологию истории как теоретическую. Вместе с тем, термином «методология» обозначаются различные по объему понятия, которые в англосаксонских странах относят чаще всего к области философии науки, в немецкоязычных — к теории науки, во франкоязычных — пользуются термином «эпистемология».

24. Лооне Э. Н. Современная философия истории. — Таллин, 1980. — С. 69; Он же. Антиномии самосознания... — С. 130.

25. Кимелев Ю. А. Указ. соч. — С. 18.

26. См.: Перцев В. Н. Новые русские труды по теории исторической науки//Голос минувшего. — 1914. — № 4. — С. 269—271.

27. Зиммель Г. Проблемы философии истории (Этюд по теории познания). — М., 1898; Барг П. Философия истории как социология. — СПб., 1900; Карсавин Л. П. Введение в историю (Теория истории). — Пг., 1920; Биццли П. М. Очерки теории исторической науки. — Прага, 1925, а также указанные труды Г. Риккерта, М. М. Стасюлевича, В. М. Хвостова и др.

**О «ЗАКОНАХ ИСТОРИИ»:
НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ПРЕДМЕТА
ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ
В МАРКСИСТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ
50-х — 80-х ГОДОВ XX в.**

В 50—80-е годы марксистская историография характеризовалась повышенным вниманием к теоретическим вопросам научного познания, среди которых одно из центральных мест занимала проблема предмета исторической науки, рассматривавшаяся в нескольких аспектах. Мы остановимся в общих чертах на одном из них — проблеме специфических «исторических законов». В развернувшейся «дискуссии» приняли участие ученые из СССР, Болгарии, Польши и др. Придерживаясь традиционного для марксистской научной школы деления наук на общие и частные и относя историю к наукам, ряд ученых несколько сместили акценты по сравнению с предыдущим периодом, утверждая, что исторический материализм изучает общество в целом, а остальные общественные науки, включая и историю, — его отдельные стороны¹. Традиционно под целым понималась не только формационная структура общества, но и весь процесс его развития и, соответственно, под «частью» подразумевались не только элементы, стороны формационной структуры, но и периоды, этапы процесса развития. Отсюда и история относилась к частным научным дисциплинам как наука, изучающая частные законы, т. е. законы, действующие на определенных этапах, в определенные периоды, эпохи развития общества². Во вновь появившихся исследованиях история стала относиться к частным наукам уже как наука, изучающая отдельные стороны жизни общества, т. е. получалось, что содержание понятия «целого» суживалось до формационной структуры общества и история, как частная наука, оказывалась в одном ряду с такими общественными дисциплинами как политэкономия, правоведение, политология и т. п.

Именно так это было понято другими учеными, что естественно, вызвало у них возражения, которые свелись к двум основным положениям: 1) история, как и исторический материализм, изучает общество в целом, поэтому ее нельзя отнести к частным дисциплинам; 2) отличаются же история и исторический материализм тем, что исторический материализм изучает общие законы развития общества (частные законы изучаются частными общественными дисциплинами), а история изучает конкретный ход исторического процесса со всеми его зигзагами и случайностями, конкретные условия, в которых реализуются общественные законы³. Подобный подход нарушал, однако, основополагающий принцип марксизма: наука только тогда является наукой, когда познает сущность объекта, а под сущностью фактически понимались законы. Получалось, что история, поскольку она не изучает законы общественного развития, не является наукой.

В конце 50-х — начале 60-х гг. выходят новые работы И. С. Кона и А. Шаффа (Польша). И. С. Кон использует понятие исторической закономерности, которая трактуется как сочетание, пересечение объективных исторических законов и создаваемых субъективной деятельностью людей конкретных условий протекания, реализации этих законов. При этом исторические закономерности изучаются всеми общественными науками. Но «теоретические» дисциплины изучают законы общественного развития в теоретической форме, а история — в конкретных условиях исторической действительности. Исходным пунктом позиции А. Шаффа явилось утверждение, что нет явлений, которые содержали бы только необходимые или только случайные элементы, а значит и нет наук, которые бы изучали только необходимое или только случайное. Отсюда делался вывод, что «историография и исторический материализм имеют один и тот же предмет исследования — развитие и законы развития общественной жизни»⁴. А. Шафф, исходя из традиционной на Западе точки зрения, определяющей «предмет науки» как «то, что изучается наукой», т. е. как синоним понятия «объект науки». Но в советской историографии большее распространение получил тезис о том, что самостоятельный статус научной дисциплины определяется самостоятельным статусом ее предмета. Отсюда делался вывод, что несколько наук могут иметь общий объект познания, но каждая из них должна иметь свой предмет, который чаще всего определялся как часть, сторона, аспект и т. п. объекта, включенные в процесс ис-

следования той или иной дисциплины на данном этапе ее развития.

Поэтому в работах Г. Е. Глезермана, В. И. Пришнова и др., авторы воспроизводят идею о том, что предметом исторического материализма являются законы общественного развития, а предметом истории — конкретная историческая действительность⁵. А. В. Гулыга же возвращается к позиции И. С. Кона: «Предметом истории является изучение законов общественного развития в их конкретных проявлениях»⁶.

Дискуссия фактически пошла по кругу. Учитывая сложившуюся ситуацию, Президиум АН СССР поручил Секции общественных наук обсудить возникшие проблемы и выработать единую точку зрения. Такое обсуждение состоялось на расширенных заседаниях Секции 3 и 6 января 1964 г. С докладом «О разработке методологических вопросов истории» выступили П. Н. Федосеев и Ю. П. Францев, которые выдвинули категорию «исторической закономерности», в качестве предмета исторической науки. Эта позиция была поддержана другими участниками дискуссии⁷. Казалось, необходимое согласие было найдено: объективные законы общественного развития оставались в ведении исторического материализма и других «теоретических» наук, а на долю истории выпадало исследование исторических закономерностей.

К раскрытию содержания категории «историческая закономерность» обратился А. В. Гуревич. Прежде всего он отказался от определения исторической закономерности как результата взаимодействия объективных исторических законов и субъективной деятельности людей, которая сама подчинена объективным законам развития общества. Деятельность людей детерминирована не только общественными законами, но и природными условиями, закономерностями биологической и психической жизни человека и т. д. и т. п. То есть, историческая закономерность, в конечном итоге, является результатом пересечения закономерностей разных систем, из которых ведущим для общества безусловно является социально-экономический закон. Исходя из этого, А. Я. Гуревич делает свой вывод: «Историческая закономерность есть детерминированность и причинная связь исторических явлений»⁸. Однако концепция А. Я. Гуревича подверглась критике со стороны А. И. Вербица и П. М. Егидеса. Они не согласились с определением исторической закономерности как причинной связи явлений, ибо по их мнению, все случайные явления и все неповторимые черты также причинно

обусловлены, но это не значит, что они закономерны. Закономерной является не просто причинная связь, а необходимо повторяющаяся причинная связь, т. е. «закономерность» — понятие тождественное понятию «закон». Следовательно, в основе исторической закономерности лежат особые исторические законы, которые и являются предметом исторической науки. Исторический закон так относится к закону социологическому, как особенное к общему, как конкретно-сущностное к абстрактно-сущностному⁹. Эта позиция была поддержана другими учеными¹⁰, но они так и не конкретизировали содержание понятия «исторический закон». Первым попытался это сделать Л. Е. Кертман, который определил исторические законы как «законы исторических ситуаций». Под исторической ситуацией он понимал «взаимоотношение классов, сложившееся в данной стране в определенный период ее истории». Исторические ситуации «складываются в результате совпадения процессов, происходящих в различных сторонах общественной жизни, их синхронизации, взаимодействия, переплетения». Вместе с тем, в разных ситуациях можно выделить общие, повторяющиеся, типичные черты. Этот первый вид абстрагирования и позволяет нам говорить о существовании особых исторических законов, проявлением чего и является общее, повторяющееся, типичное¹¹.

Позиция Л. Е. Кертмана и других сторонников «исторических законов» была подвергнута критике со стороны болгарских ученых, которые отмечали, что термин «исторические законы» правомерен лишь в том смысле, что все общественные законы носят исторический характер. Попытки трактовать «исторический закон» как результат пересечения нескольких закономерностей некорректны, ибо в данном случае с «историческим законом» отождествляется конкретное историческое событие, которое действительно является результатом пересечения нескольких закономерностей. И вообще, понятие общественного закона относится к той или иной сфере человеческой деятельности, а поскольку не существует специфической исторической деятельности (вся деятельность людей исторична), то не существует и специфических «исторических законов»¹².

Однако сторонники «исторических законов» не собирались складывать оружие. В 1975 г. вышло исследование А. К. Уледова, в котором автор утверждал, что нельзя все общественные законы соотносить непременно с теми или

ными конкретными видами деятельности. Обязательно такое соотнесение лишь для системных и подсистемных законов, но оно совершенно не обязательно для надсистемных, т. е. исторических законов. Отличие надсистемных законов от законов системных состоит в том, что вторые выражают существенные связи фиксированных структурных элементов общества, а первые — самые разнообразные их комбинации¹³. В 1976 г. уже Б. Г. Могильницкий замечает, что историческая закономерность не является прямой проекцией общесоциологического закона, и в связи с этим возникает необходимость в понятиях «исторический закон», «историческая необходимость». Конкретизируя в дальнейшем содержание понятия «исторический закон» он в качестве определяющего признака исторического закона выделяет законообразующий характер субъективного фактора (тогда как социологические законы действуют независимо от воли и сознания людей)¹⁴. По мнению М. А. Барга, «исторические» и «социологические» законы являются равно объективными историческими общественными законами и разделение их происходит не по онтологическому, а по гносеологическому признаку: те законы, которые изучаются историей, называются «историческими», а те, которые изучаются социологией, — «социологическими». В основе такого деления лежат различия категории «единичное—особенное—общее». Деление законов на общие (социологические) и особенные (исторические) происходит по стадияльно-региональному признаку: законы социологические действуют во всех регионах и на всех стадиях исторического процесса (нижним их уровнем являются законы формационные), а исторические законы действуют лишь в определенных регионах и на определенных стадиях исторического развития¹⁵.

С позицией М. А. Барга не согласился И. Д. Ковальченко. Основное возражение И. Д. Ковальченко сводилось к тому, что разделение предметов исторического материализма и истории по оси «общее—особенное» возводит искусственные барьеры для этих наук на пути углубления знаний, которое как раз и идет от единичного к особенному, от особенного к общему, от сущностей первого порядка к сущностям второго порядка и т. д. и т. п. На самом деле «при разграничении предметов исторического материализма и истории следует исходить не из того, что познается в общественной жизни этими науками, а из того, как и для чего познаются ее основные проявления, черты и закономерности». То

есть, и история и исторический материализм познают одни и те же законы общественного развития, но история в конкретной форме, а исторический материализм в абстрактной¹⁶.

Исходя из позиции И. Д. Ковальченко, прежде всего необходимо выяснить, в каком смысле производится деление на абстрактное и конкретное. В одном случае под конкретным понимается объективная действительность, а под абстрактным ее «отражение» в сознании. В другом случае разграничение производится уже на уровне самого сознания. Если разделение происходит в первом смысле, то социология никак не может исследовать «чистые» абстракции. Абстракция сама по себе, вне единичного, вне конкретного не существует. Она есть по-сути логический результат исследования конкретного. Порой можно слышать, что изучение абстракций можно вести дедуктивным методом. Но ведь это позиция до-Бэконовской науки! Современный гипотетико-дедуктивный метод рассматривает любую абстракцию лишь как гипотезу, которая нуждается в проверке на эмпирическом материале. То есть, не существует и не может существовать чисто «теоретических» наук, которые занимались бы исследованием «чистых» абстракций. Любая «теоретическая» наука имеет свой эмпирический уровень исследования, свою конкретику. С другой стороны, и история не может оставаться на уровне конкретного. Любой процесс познания — это процесс абстрагирования, любая система знаний — это система абстракций. Таким образом, как не существует чисто «теоретических» наук, так и не существует чисто «эмпирических» наук. Кроме того, непонятно, как понимать «закон в конкретной форме»? Закон — абстрактное понятие, а на уровне конкретного он проявляется в виде закономерной связи явлений. Если же разделение на абстрактное и конкретное происходит на уровне сознания, то здесь отношения между этими категориями носят относительный характер и совпадают с осью «единичное — особенное — общее», ибо в сознании процесс абстрагирования идет от единичного к особенному и общему. Если продолжить процесс абстрагирования дальше, то уже общее выступит в роли конкретного и по отношению к нему будут определены свои уровни особенного и общего. Но относительность категорий «абстрактное — конкретное» проявляется также в том, что особенное по отношению к единичному выступает как абстрактное, а по отношению к общему — как конкретное. И в этом смысле,

если линия разграничения между социологией и историей проходит по оси «абстрактное—конкретное», то предметом спора может быть лишь особенное. Но именно на этом и настаивают сторонники специфических исторических законов.

Вместе с тем, критерием особенного вряд ли может быть стадияльно-региональный признак ибо в пределах одного региона или одной исторической стадии встречается и единичное, и особенное, и общее. Более того, ни один регион, ни одна стадия вообще не являются «особенными», — они всегда «единичны». И вообще, движение по пути «единичное—особенное—общее» — это путь логического обобщения, а движение по пути пространственно-временного расширения это путь эмпирического, количественного обобщения. То есть, обобщение на пути «единичное—особенное—общее» и стадияльно-региональное обобщение лежат в разных плоскостях. Если отвлечься от категорий «единичное—особенное—общее», то можно допустить, что социология изучает общенсторические, над-стадияльно-региональные законы, а история — лишь те законы, которые действуют на отдельных стадиях, и в отдельных регионах. Но почему социологии отказывается в праве проведения исследований на стадияльно-региональном уровне, если, как мы знаем, она «спускается» до уровня микрогрупп и микроколлективов? Также непонятно, почему истории запрещается выходить за пределы стадии или региона? Если же отвлечься от стадияльно-регионального признака, то также может показаться, что в разграничении предметов истории и социологии по оси «единичное—особенное—общее» имеется смысл: обе науки «спускаются» на уровень единичного, но изучают разные виды абстракций: социологию интересует в единичном общее, а история концентрирует свое внимание на его особенностях. Однако дело в том, что нельзя изучать особенное, не выделив одновременно общее, и наоборот. Особенное — это своего рода «остаток» обобщения, определяющий индивидуальность того или иного объекта в ряду ему подобных. То есть, выделение в единичном особенного и общего происходит в рамках одной логической операции. Иллюзия «невыхода» истории на уровень общего возникает из-за того, что общее в системе исторических знаний дано не в «чистом виде», а включено в единую систему «единичного—особенного—общего».

Таким образом, в 50—80-е гг. в марксистской историографии из центральных теоретико-методологических проб-

лем была выдвинута проблема предмета истории. Ее обсуждение путем экспликации понятия «исторический закон» прошло, на наш взгляд, два этапа. На первом в центре внимания оказался вопрос: изучает ли история законы общественного развития? На втором — на передний план выдвинулась проблема: какие законы изучает история? «Дискуссия» не дала унифицированного ответа, но показала, что, во-первых, ни «конкретное», ни «единичное», ни «особенное» не являются специфическими признаками истории. История исследует свой объект и строит систему знаний в единстве категорий «единичное—особенное—общее» и «абстрактное—конкретное». Во-вторых, не существует ни «специфических исторических законов», ни «законов в конкретной форме». И в-третьих, если вообще существуют законы общественного развития, то все они изучаются историей и все они включаются в систему исторических знаний.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Калашникова В. С. Исторический материализм как наука. — М., 1954; Тепляков М. К. Исторический материализм как наука. — Воронеж, 1956; Кузьмин А. Ф. Исторический материализм как наука. — Л., 1957 и др.

2. Кон Н. К. К вопросу о специфике и задачах исторической науки// Вопросы истории. — 1952. — № 6. — С. 48—64.

3. Овчинников В. С. О взаимоотношении исторического материализма и исторической науки. — Л., 1956; Исторический материализм. — Тбилиси, 1957 и др.

4. Кон Н. С. Философский идеализм и кризис буржуазной исторической мысли. — М., 1959; Он же. Закономерность историческая//Советская историческая энциклопедия. — Т. 5. — М., 1964. — С. 603—605; Он же. Неопозитивизм и вопросы логики исторической науки//Вопросы истории. — 1963. — № 9. — С. 45—65; Шафф А. Объективный характер законов истории. — М., 1959.

5. Глезерман Г. Е. К вопросу о предмете исторического материализма//Вопросы философии. — 1960. — № 3. — С. 8—22; Он же. О законах общественного развития. — М., 1969; Принисов В. И. О соотношении исторического материализма и исторической науки//Вопросы философии. — 1961. — № 1. — С. 103—113; Рожин В. П. Введение в марксистскую социологию. — Л., 1962; Вопросы марксистской социологии. — Л., 1962.

6. Гулыга А. В. О характере исторического знания//Вопросы философии. — 1962. — № 9. — С. 32.

7. История и социология. — М., 1964; Федосеев П., Францев Ю. История и социология//Коммунист. — 1964. — № 2. — С. 61—74.

8. Гуревич А. Я. Общий закон и конкретная закономерность в истории//Вопросы истории. — 1965. — № 8. — С. 14—30; Он же. Об исторической закономерности//Философские проблемы исторической науки. — М., 1969. — С. 51—79.

9. Вербин А. И., Егидес П. М. О соотношении законов исторического материализма и исторической науки//Вопросы философии. — 1968. — № 2. — С. 110—117.

10. Девянин Н. А. К вопросу об историческом законе как философской категории//Проблемы методологии и логики наук. — Вып. 5. — Ученые записки Томского государственного университета. — № 79. — Томск, 1969. — С. 138—144; Он же. Проблема исторического закона в произведениях К. Маркса и Ф. Энгельса//Там же. — С. 145—153; Косолапов В. В. Методология и логика исторического исследования. — Киев, 1977; Жуков Е. М. О соотношении общесоциологических и исторических закономерностей//Вопросы философии. — 1977. — № 4. — С. 50—61; Он же. Очерки методологии истории. — М., 1987.

11. Кертман Л. Е. Законы исторических ситуаций//Вопросы истории. — 1971. — № 1. — С. 55—68.

12. Попов С. Существуют ли «специфические исторические законы»?//Философские науки. — 1971. — № 6. — С. 147—152; Ирибаджапов Н. Кляно перед судом буржуазной философии. — М., 1972.

13. Уледов А. К. Социологические законы. — М., 1975.

14. Могильницкий Б. Г. О некоторых вопросах методологии истории КПСС//Вопросы истории КПСС. — 1976. — № 6. — С. 11—115; Он же. О природе исторического познания. — Томск, 1978; Он же. Введение в методологию истории. — М., 1989.

15. Барг М. А. Категории и методы исторической науки. — М., 1984; Он же. Исторические закономерности как познавательная цель исторической науки//История СССР. — 1979. — № 1. — С. 97—120.

16. Ковальченко И. Д. Место истории в системе общественных наук//Вопросы истории. — 1987. — № 7. — С. 3—18; Он же. Методы исторического исследования. — М., 1987.

БИОГРАФИСТИКА И БИОИСТОРИОГРАФИЯ

Биографический жанр имеет давнюю традицию во многих науках, входящих в сферу гуманитарного знания. Жизнеописание (в переводе с древнегреческого *biografia*: «*bios*» означает «жизнь» и «*grafia*» — «пишу») существовало во всех типах культур и на протяжении многих веков претерпевало свою эволюцию, приобретая новые формы и новые подходы.

В Украине и России всегда существовал огромный интерес к биографической литературе. Уже в XVIII в. появляются первые специальные биографические словари, а в конце XIX в. приобретает популярность биографическая серия «Жизнь замечательных людей», основанная в 1890 г. Ф. Ф. Павленковым и преследовавшая в основном просветительские цели. Свое продолжение серия получила в 1930-е гг. К этому времени существенно изменилось отношение к героям биографических книг. Им могли стать только официально признанные деятели революции, выдающиеся ученые, изобретатели, полководцы. После Великой Отечественной войны биографии все больше получали политическую окраску, особое внимание уделялось профессиональной деятельности участников событий, все частное в человеческой жизни считалось незначительным и отесивалось. С начала 60-х гг. перемены в политической жизни страны усилили нравственные и духовные искания в обществе. Авторы биографий стремились рассматривать человека во всей его неповторимости, сложности и противоречивости. В результате возрос интерес к биографическому жанру, увеличилось число издаваемых биографий всех типов. К середине 80-х гг. в СССР существовало 145 биографических серий, из них 32 — книги об ученых. В настоящее время биографические темы прочно вошли в периодическую печать, телевидение, кино, театр и т. д. Однако при такой устойчивой биографической традиции, многие исследователи отмечают недостаточную разра-

ботанность теории и истории биографического жанра¹.

Разработка современной теории биографии — биографистики (теоретико-исторического знания в биографическом жанре)² базируется на принципе целостного восприятия человека и связана с большим комплексом проблем: философских, социологических, исторических, психологических, этических, педагогических и др. Здесь скрещиваются интересы многих дисциплин и поэтому область всестороннего исследования принципов и методов построения биографии является междисциплинарной³. Биограф входит в сферу истории индивидуальной жизни, реконструирует реалии, не поддающиеся точной и однозначной интерпретации, выступая в качестве компетентного историка, социолога, психолога. Биограф — это профессия и призвание. Его цель — воссоздать «реальную» жизнь своего персонажа, но, как пишет Ю. М. Лотман, «далеко не каждый реально живущий в данном обществе человек имеет право на биографию. Каждый тип культуры вырабатывает свои модели «людей без биографии» и людей с биографиями»⁴. Биографическая традиция имеет дело с особым рода индивидуальностью, признанной историей, ее принципы и методы зависят от личности персонажа (политик, писатель, артист, ученый-философ, ученый-историк, ученый-математик и т. д.).

Многие исследователи, в зависимости от отношения автора к материалу биографии и личности своего героя, различают четыре типа биографий: научные, научно-популярные, научно-художественные (или «полунаучные», т. е. беллетризованные, с включением диалогов, внутренних монологов героев, составленных из писем, дневниковых записей) и романизированные. И хотя это деление во многом условно, для авторов научной и научно-популярной биографий «историческая личность имеет значение и интерес не сама по себе, а в зависимости от той роли, какую она играла в исторических событиях», т. е. «человек в истории и история в человеке»⁵. В понимании А. Л. Валевского, современная биография обладает следующей «структурированной жанровой стратификацией»: энциклопедическая (биографические справочники, словари, энциклопедии, хроники); историческая (или научно-историческая, а также психобиография), портретная (повествует об отдельных событиях и этапах жизни персонажа) и литературная (или художественная, где биограф может считать себя свободным от норм научной объективности)⁶. Современная научная биография является

прерогативой историка, в том числе историка науки, литературы, философии. В свою очередь художественная биография — поле деятельности для литераторов и литературных критиков. В этом жанре автору предоставлена творческая свобода и индивидуальность изложения. Между тем никакая научная биография не может обойтись без средств литературного изображения. Сущность биографического знания не исчерпывается строгими нормами научности, оно более многогранно. «В биографической реконструкции пишет,— М. Г. Ярошевский,— в особенности касающейся психологического мира героя, зачастую закрытого не только для других, но и для него самого, биограф вынужден вращаться в сфере домысла, который однако, не следует отождествлять с художественным вымыслом»⁷.

Научная биография, освещающая творческую деятельность ученого, эволюцию его мировоззрения в связи с общественным развитием и движением науки, является составной частью историко-научных исследований. По мнению Б. С. Мейлаха,— «главное в биографии — это раскрытие импульсов научной деятельности, динамики и результатов творческого процесса, психологии, свойственной тому или иному ученому образу мышления, целенаправленности его деятельности»⁸. М. Г. Ярошевский считает, что деятельность и индивидуальность ученого могут быть адекватно объяснены лишь в системе трех координат: предметно-логической, социально-исторической и личностно-психологической. «Принцип трехаспектности науки требует рассматривать вклады ученого в развитие науки не только с точки зрения его концептуальных, методических и т. п. достижений, но и с двух других позиций... с оценки роли этого ученого в научном социуме его эпохи и общественной жизни в целом и ... влияния на науку этого ученого как целостной личности»⁹.

Научная биография — важная часть историографических исследований. Историческая наука нуждается в биографии как в источнике для анализа и оценок событий и процессов, ибо предмет истории — деятельность людей,— «поэтому при изучении общественно-исторического развития во всех его проявлениях в центре внимания должен быть человек»¹⁰.

Одним из основателей жанра научной биографии по праву считается В. О. Ключевский. Ему принадлежит спецкурс, а также материалы по истории исторической науки, среди которых — небольшие очерки о крупных ученых — историках. Значительный интерес для характеристики развития био-

исторического жанра представляют работы и лекции по историографии К. Н. Бестужева-Рюмина (часть биографических исследований автора издана в виде специального сборника «Биографии и характеристики» (1882). В советский период в жанре «биографии людей науки» публиковали свои работы М. В. Нечкина (монография «Василий Осипович Ключевский. История жизни и творчества»); Н. Л. Рубинштейн (воссоздал в книге «Русская историография» биографии многих историков); В. Е. Иллерицкий и Е. В. Чистякова (издавали свои книги в серии «Научные биографии») и др. Статьи о жизни и деятельности ученых историков выходили в многочисленных биографических сериях, исторических журналах, на страницах «Археографического ежегодника», «История и историки» и т. д. Большое количество биоисториографических материалов публикуется в периодических изданиях, в сборниках, издающихся к юбилейным и памятным датам ученых и т. д. Значение биоисториографии как направления в истории исторической науки трудно переоценить. Историография, будучи сложной и многомерной, органически включает в себя анализ деятельности ученых, оценку их трудов и концепций. Разработка биоисториографических тем позволяет изучить процессы присутственности научной мысли и «приращения знаний», уяснить истоки эволюции исторических концепций, особенностей формирования научных взглядов и творчества отдельных ученых, научных школ и направлений. «Изучение персоналий необходимо, — считает Р. А. Киреева, — для проникновения в суть исторических концепций, для всесторонней оценки роли и места конкретных историков в развитии знаний, для выяснения степени их воздействия на становление, формирование и последующую эволюцию различных направлений, к которым они принадлежали, для воссоздания целостной картины общего процесса развития исторической науки»¹¹.

Современный этап развития мировой историко-теоретической мысли, характеризующийся акцентом на гуманизацию всех сфер общественной жизни, определил особый интерес к истории личности. Сдвиги в исторической науке привели к тому, что центр тяжести в изучении перенесен с групп на индивидуума, с окружающего человека обстоятельств на человека в конкретной исторической действительности. Возникли новые исторические дисциплины — социально-историческая психология, история ментальностей, историческая антропология и т. д. Курс на «методологический плюрализм»,

по словам Б. Г. Могильницкого, формирует и новое понимание истории, отвечающее современным научным и социальным реалиям»¹². В нем соединены на концептуальном уровне разнородные теоретические постулаты, способные объяснить различные стороны исторической деятельности человека.

Процесс дифференциации исторических знаний, выделение биоисториографии как направления историографических исследований подразумевает проблемы, решение которых невозможно без учета и использования достижений в гуманитаристике. Уровень развития науки в конце XX в. напрямую связан с использованием комплексного (содержит одну из предпосылок современного понимания экзистенции), историко-ретроспективного, историко-антропологического, категориального и др. подходов, методов психоанализа, персоналистской психологии, методов количественного и формального анализа (т. н. «эвтропийная» корреляционная методика), статистических приемов структурного моделирования, методов искусственного интеллекта и интерпретации (основанном на интуиции) и т. д. Для наиболее полного раскрытия результатов деятельности личности в рамках социума и культуры необходимо принимать во внимание современные научные подходы и методы, с учетом того, что каждая индивидуальность требует своей методологии объяснения¹³.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Бельский И. Л. Проблемы биографического жанра в советской исторической науке. Научно-аналитический обзор. — М., 1988. — С. 7—8; Павлова Т. А. Историческая биографистика в СССР // Новая и новейшая история. — 1990. — № 2. — С. 46; Померанцева Г. Е. Биография в потоке времени. ЖЗЛ: замыслы и воплощения серии. — М., 1987. — С. 82.

2. Бельский И. Л. Указ. соч. — С. 7.

3. Человек науки. (Науковедение: проблемы и исследования). Сб. (Под ред. М. Г. Ярошевского). — М., 1974. — С. 5.

4. Логман Ю. М. Литературная биография в историко-культурном контексте // Уч. зап. Тарт. ун-та. Тр. по рус. и славянской филологии. — 1986. — Вып. 683. — С. 106.

5. Андронников И. Ступени человеческого опыта // Вопросы литературы. — 1973. — № 10. — С. 57—58; Павлова Т. А. Указ. соч. — С. 39;

Герасимова Ю. Н. Биография ученого как вид исторического исследования // Преподавание и изучение историографии и источниковедения отечественной истории: проблемы, опыт, поиски, решения. Сб. научн. тр. — Тверь, 1992. — С. 35.

6. Валуевский А. Л. Основания биографики. — К., 1993. — С. 29—30.

7. Ярошевский М. Г. Биография ученого как науковедческая проблема // Человек науки. — М., 1974. — С. 29—30.

8. Мейлах Б. С. Биография как методологическая проблема // Человек науки. Сб. — М., 1974. — С. 15.

9. Ярошевский М. Г. Указ. соч. — С. 24.
10. Ковальченко И. Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований. Заметки и размышления о новых подходах//Новая и новейшая история. — 1995. — № 1. — С. 6.
11. Киреева Р. А. К. Н. Бестужев-Рюмин и историческая наука второй половины XIX в. — М., 1990. — С. 3.
12. Могильницкий Б. Г. Некоторые итоги и перспективы методологических исследований в отечественной историографии//Новая и новейшая история. — 1993. — № 3. — С. 9.
13. Китаев П. М. О некоторых проблемах целостного понимания человека//Вестник СПб. ун-та, 1992. — № 6. — Вып. 1. — Серия 6. — С. 124; Ковальченко И. Д. Указ. соч. — С. 33; Хайтун С. Д. Об одной из методик изучения научной биографии (по материалам публикации Планка и Эйнштейна)//Человек науки. — М., 1974. — С. 227—228; Хвостова К. В. К вопросу об историческом познании//Новая и новейшая история. — 1993. — № 3. — С. 23.

Т. Н. ПОПОВА, О. В. МЕЛЬНИК

ИСТОРИОГРАФИЯ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ НА ОДЕССКИХ ВЫСШИХ ЖЕНСКИХ КУРСАХ

Становление историографии как научной дисциплины целесообразно рассматривать в едином контексте формирования теоретических дисциплин, их утверждения в системе высшего исторического образования. Важнейшим фактором движения науки выступают изменения в области теории и методологии научного познания в конкретной отрасли знания. Методология, как системообразующий компонент когнитивной системы¹, «движет и совершенствует рефлексирующий элемент научного познания, конституирующийся по ходу прогресса научной мысли в самостоятельную, обособленную разновидность знания»². История науки, как проявление рефлексирующего начала познавательного процесса, формируется на основе определенной зрелости его конструктивного начала, а степень зрелости любой отрасли знания определяется уровнем ее теоретико-методологического арсенала. Таким образом, «изучение истории науки теснейшим образом связано с разработкой теоретико-методологических проблем науки»³. Механизм рефлексии является принципиальным критерием когнитивной институционализации научной отрасли. Если в области исторического познания научную рефлексию, по мнению И. И. Колесник, следует идентифицировать с историей исторической науки — историографией и методологией истории, то по отношению к самой историографии (т. е. в области историографического познания) научная рефлексия выступает в формировании новой отрасли — истории историографии и специальной теоретико-методологической проблематики истории исторической науки⁴.

Эволюция исторических форм рефлексии как основных форм познавательной деятельности включает этап «гносеологизма», или «методологизма», который начинается примерно с середины XIX в.⁵. Направленность рефлексии на

этом этапе определяется формулой «субъект—объект» и «субъект—знание»⁶. Уровень конструктивного начала в области исторического познания в конце XIX — начале XX вв. привел к активной разработке проблем эпистемологии истории. В это время складывается сложная система противоборствующих методологических направлений (еще «процветает» позитивизм, «наступает» модное неокантианство, заявляют о себе иррационалистические течения в методологии истории, и всем им решительно противопоставлен представленный в своих разнообразных вариациях марксизм), в которых господствующей проблематикой становится гносеологическая.

Современники, оценивая новые тенденции в исторической науке, отмечали, что «изложение истории» (интерпретация исторического материала, имеющая проекцию в методы преподавания истории) связано с эволюцией самого понятия истории как науки (задачи, содержание, методы, значение и др.). Своеобразным «противовесом» развитию увлечения фактическим материалом (по сути — реакцией на «эмпирическую историографию») явились науки, имеющие «общий характер» и стоящие в непосредственной связи с историей. Это — «методология истории, историография, социология и ряд других вспомогательных исторических дисциплин». Их развитие «характеризует культурную работу конца XIX — начала XX вв.»⁷. По этой схеме историография отнесена к разряду «вспомогательных» дисциплин, имеющих «общий характер» и «непосредственное» отношение к исторической науке, и поставлена в один ряд с методологией истории, что указывает на понимание профессиональными историками начала XX в. ее связи с процессом самопознания исторической науки.

Как быстро шел процесс «насыщения» высшего исторического образования дисциплинами теоретического характера в начале XX в., и какое место среди них занимала историография хорошо видно на примере Одесских высших женских курсов. Открытые в 1906 г., они уже с 1912 г. по своей программе историко-филологического факультета практически соответствовали университетскому уровню. Если по учебным программам 1906 г. на ОВЖК «Специальные курсы по истории», а также «Методология, социология и философия истории» входили в число факультативных предметов, то в 1911 г. в число обязательных предметов были включены: «Методология, теория исторической науки, социология и философия истории» (2 часа в неделю) и «Очерк вспомогательных наук

истории» (2 часа в неделю). Осенью 1908 г. на Совете ОВЖК была заслушана информация курсетки З. Айнберг о преподавании курса «Теория и методология истории» на С.-Петербургских, Бестужевских курсах. С 1912 г. по учебному плану ОВЖК в число обязательных предметов для специализаций по всеобщей и русской истории был включен «Теоретический курс истории» (2 часа в неделю). С 1906 по 1918 гг. на ОВЖК читались следующие курсы теоретического плана: «Обзор социологических учений» (Е. Н. Щенкин, с 1908 г.), «Методология, социология и философия истории» (А. П. Казанский, 1908—1909 гг.), «Вспомогательные науки истории» (В. Э. Крусман, с 1912 г.), «Методология истории» (Е. Н. Щенкин, с 1913 г., В. Э. Крусман, 1915 г.), «Методика преподавания истории (схема исторической жизни)» (Е. Н. Щенкин, 1916 г.), «Русская историография» (Е. П. Трифилев, с 1916 г.), систематическое источниковедение по истории средних веков» (В. Э. Крусман, с 1917 г.), «История историографии» (П. М. Бицилли, 1918 г.) и др.⁸.

Выпускники ОВЖК получали диплом университетского образца только после сдачи государственных экзаменов в соответствующих комиссиях Новороссийского университета. В 1912 г. при Новороссийском университете после сдачи государственных экзаменов получили диплом 1-й степени 4 выпускники ОВЖК (среди которых была известная писательница Доротея Атлас). В 1914 г. из 64 выпускниц ОВЖК выдержали экзамены в университетских комиссиях 35 человек. Это свидетельствовало о том, что программа высших женских курсов соответствовала учебной программе историко-филологического факультета Новороссийского университета с соответствующей номенклатурой теоретических дисциплин.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. См.: Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования. — М., 1987. — С. 4.

2. См.: Колесник И. П. История русской историографии XVIII — первой половины XIX века. — Днепропетровск, 1987. — С. 41.

3. Там же. — С. 7, 41.

4. Там же. — С. 43—44; Она же. Когда зародились историографические знания в России? // История СССР. — 1989. — № 1. — С. 136—138; Она же. Категория «рефлексия» в построении учебного курса историографии // Вузовская историческая наука и историческое образование: итоги и перспективы развития. Материалы межвузовской научно-методической конференции, посвященной 50-летию исторического факультета Воронежского университета. — Воронеж, 1991. — С. 81.

5. См.: Гайденко П. П. Категория времени в буржуазной европей-

ской философии истории XX века//Философские проблемы исторической науки. — М., 1969. — С. 226—230.

6. Юдин Б. Г. Методологический анализ как направление изучения науки. — М., 1986. — С. 15—20.

7. Лапко М. И. Современное состояние науки русской истории и задачи ее университетского преподавания//Ученые записки Юрьевского университета. — 1906. — № 1. — Отд. 2. — С. 11—12.

8. Государственный архив Одесской области. — Ф. 334. — Оп. 3. — Ч. 1. — Д. 7528. — Л. 16; Д. 7539. — ЛЛ. 10—11, 54, 81. 96—97.

В. К. НАДЛЕР: К БИОГРАФИИ ИСТОРИКА

Василий Карлович Надлер родился 15(27) декабря 1840 г. в Харькове в семье провизора (управляющего аптекой). Начальное образование будущий историк получил дома и в частном пансионе. 1857—1862 — годы обучения В. К. Надлера на историко-филологическом факультете Харьковского университета, где он слушал лекции А. П. Зернина, П. А. Лавровского, П. И. Лебедева, П. В. Тихоновича, Н. П. Сокальского и др. Университет В. К. Надлер окончил со степенью кандидата (диссертация «Сербский народ и его судьба под властью турок до начала национального движения в первых годах XIX в.»). С сентября 1862 года Василий Карлович начинает педагогическую деятельность в средних учебных заведениях Харькова и одновременно работает над исследованием «Причины и первые проявления оппозиции католицизму в Чехии и Западной Европе в конце XIV и начале XV веков», которое стало его магистерской диссертацией (защита в С.-Петербургском университете в апреле 1864 г.)¹.

В сентябре 1864 г. прошение В. К. Надлера о предоставлении ему должности приват-доцента на кафедре всеобщей истории поддержал доцент А. А. Потебня (впоследствии академик, выдающийся украинский филолог, этнограф, славист). 29 сентября 1864 г. Василий Карлович прочитал свою первую лекцию «О базельском соборе». Однако на Совете университета против кандидатуры В. К. Надлера выступил известный юрист, профессор-западник Д. И. Каченовский: он обвинял не менее известного профессора-«славянофила» П. А. Лавровского в nepотизме («кумовстве»), т. к. родственница последнего была женой В. К. Надлера. Несмотря на это, Совет утвердил В. К. Надлера в должности приват-доцента. 3 сентября 1867 г. В. К. Надлер защитил в Харьковском университете докторскую диссертацию «Адальберт Бременский, правитель Германии в молодые годы Генри-

ха IV». Совет историко-филологического факультета единогласно избрал его экстра-ординарным профессором, и историк был утвержден в этом звании 21 января 1868 г. С 1870 г. Василий Карлович стал ординарным профессором Харьковского университета. С 1875 по 1890 гг. В. К. Надлер — декан историко-филологического факультета Харьковского университета. Здесь по кафедре всеобщей истории (в 1864—1890 гг.) и русской истории (в 1876—1883 гг.) В. К. Надлер прочитал курсы лекций: «История средних веков», «История исламского мира до крестовых походов и эпоха крестовых походов», «Общая часть сравнительной географии», «Римская империя», «История крестовых походов», «Происхождение ислама», «История исламского Востока и Византии», «Русская история», «История западного мира в XI и XII ст.», «История Германской империи (до XIII ст.)», курсы по новейшей истории и др.². Ученик Василия Карловича В. П. Бузескул вспоминал о лекциях Надлера: «Он начинает лекцию и скоро увлекает нас своею легкою, свободною, плавною речью, без записок и каких-либо конспектов... Он являлся полным хозяином своего материала. С удивительной памятью В. К. Надлер соединял редкий дар слова... он знакомил также студентов с приемами и методами исторического исследования, разбирая на лекциях различные мнения, приводя доказательства pro и contra, делая выводы из приводимых данных». Особенно большое внимание В. К. Надлер уделял внешнеполитической истории. Как декан, он терпеливо разбирал конфликты между преподавателями и студенчеством в пользу последнего³.

В. К. Надлер был действительным членом многих научных обществ, в том числе первым председателем созданного 28 февраля 1877 года при Харьковском университете Историко-филологического общества; сотрудничал с рядом периодических изданий; регулярно выступал с публичными лекциями по проблемам всемирной и отечественной истории, которые часто имели благотворительный характер. Удивительное разнообразие научных интересов В. К. Надлера нашло свое отражение не только в тематике прочитанных им курсов лекций, но и в трудах историка. Среди них — пяти-томное издание «Император Александр I и идея Священного Союза» (кстати, как особая заслуга в формулярном списке В. К. Надлера было отмечено, что в 1886 г. император Александр III «по всеподданейшему докладу ... министра народного просвещения удостоил благосклонного принятия... «вто-

рой том этого сочинения и выразил автору «душевную благодарность») ⁴.

Последние годы жизни В. К. Надлера принадлежат Одессе. С 1 января 1891 г. он — ординарный профессор и декан историко-филологического факультета Императорского Новороссийского университета. С февраля 1891 г. Василий Карлович на кафедре всеобщей истории читает курсы: «История новейшего времени (XIX в.)», «История нового времени с конца XV до конца XVIII ст.», «История средних веков от крестовых походов», «История новейшей эпохи (от французской революции)», «История средних веков (XIV—XV вв.)», «История новейшей эпохи (от Венского конгресса)» и др.; проводит семинарские занятия по средневековой истории. В Новороссийском университете 12 сентября 1892 г. научная общественность торжественно отметила 30-летие преподавательской деятельности ученого ⁵.

С сентября 1891 г. и до своей смерти В. К. Надлер был действительным членом Одесского общества истории и древностей, в 1893—1894 гг. — членом Издательского комитета общества: активно участвовал в деятельности Историко-филологического общества при университете ⁶.

Продолжая исследования по отечественной и всемирной истории, В. К. Надлер в Одессе заинтересовался изучением истории города и края. Василий Карлович считал себя последователем В. А. Яковлева и А. Н. Орлова, с работами которых он связывал появление «нового, действительно научного направления в одесской историографии». Для представителей этого направления было характерно критическое отношение к источникам, которые использовали авторы «традиционного сказания» об истории города и первостепенное внимание к «внутренней истории» Одессы — истории ее населения. Тем самым, они, по мнению В. К. Надлера, выдвинули «на первый план именно ту сторону в исторической жизни нашего города, которая представляет наибольший интерес» ⁷. Главным достижением Надлера на этом поприще стала книга «Одесса в первые эпохи ее существования», вышедшая весной 1893 года. Популяризации нового подхода к изучению истории города служили также научные статьи В. К. Надлера в периодической печати. Так, газета «Одесский вестник» в 1892—1893 гг. опубликовала девять статей В. К. Надлера по истории Одессы и края, из которых четыре вышли отдельными оттисками.

Исследования В. К. Надлером истории Одессы получили

всеобщее признание. Ему, как члену «Редакционного комитета по составлению описания города Одессы к 100-летию», было поручено написать очерк истории города для этого издания. Однако болезнь и смерть не дали профессору завершить работу. В. К. Надлер составил программу описания истории городского общественного управления для одного из разделов юбилейного издания, над которым работал профессор С. Л. Чудновский⁸.

Нельзя не сказать и о публичных лекциях В. К. Надлера в Одессе. В начале 1892 г. профессора университета В. К. Надлер, Л. А. Ришави, П. А. Ивановский прочли по одной лекции в пользу голодающих жителей города. Как писали газеты, «все трое почтенных профессоров принадлежат к самым лучшим лекторам нашего университета, всегда привлекающим массу слушателей», и поэтому сборы именно от их лекций могли дать наибольшую помощь пострадавшему от неурожая населению. Лекция В. К. Надлера «Александр I и вторая бурбонская революция» была первой и прошла 11 января 1892 г. в помещении Одесской Биржи. Еще больший резонанс в городе имели две публичные лекции по истории Одессы от основания до конца правления А. Э. Ришелье, прочитанные Надлером 7 и 12 марта 1893 года в Актовом зале университета. На второй из них присутствовал, а после — стоя аплодировал лектору сам городской голова Г. Г. Маразли. Хвалебные отзывы об этих лекциях переполнили одесскую прессу⁹.

Несмотря на творческие успехи, пребывание В. К. Надлера в Одессе было далеко не безоблачным. Он имел все основания сочувствовать голодающему населению, так как и его материальное положение было сложным. На содержании Василия Карловича находилась жена (вторая) Мария Зимовитовна и четверо его детей (старшая дочь Наталья, «одержимая неизлечимой болезнью», дочь Елизавета — учащаяся Харьковского института благородных девиц, сыновья: Василий — воспитанник юнкерского училища г. Елисаветграда и гимназист Дмитрий). Поскольку значительного имущества, кроме уже заложенного хутора в Харькове, профессор не имел, ему приходилось «влезть» в большие долги. Последние годы жизни Надлер страдал болезнью легких и стенокардией, «которая медленно подрывала его здоровье»¹⁰.

В конце марта 1894 г. ввиду обострения болезни врачи рекомендовали В. К. Надлеру поездку в Крым, на которую сам Василий Карлович возлагал большие надежды. 31 мар-

та В. К. Надлер в сопровождении семьи и близкого друга профессора В. А. Яковлева прибыл на пароход «Цесаревна», но ему стало хуже и там же в каюте он умер. 1 апреля 1894 г. прошла панихида на квартире В. К. Надлера по ул. Торговой, 22 *, а 2 апреля в Университетской церкви. Потом от лица коллег над гробом В. К. Надлера произнес речь друг покойного — профессор Л. А. Ришави. Траурная процессия от университета до первого христианского кладбища проходила по Херсонской и Преображенской улицам. Гроб несли все время студенты. За ним шли городской голова Г. Г. Маразли, весь состав профессоров и преподавателей университета, студенты и другие граждане города. Гроб с телом покойного поместили в часовне кладбища, там на траурной церемонии пламенную речь в «память труженника науки» произнес профессор Г. А. Афанасьев и представитель от студенчества. Согласно предсмертному желанию В. К. Надлера быть погребенным в родном городе, останки усопшего перевезли в Харьков. Там, 14 мая 1894 года, В. К. Надлер был похоронен¹².

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования. 1805—1905 (Под ред. М. Г. Хаманского и Д. И. Багалая. — Харьков, 1908. — С. 282; Бузескул В. Проф. В. К. Надлер: (Некролог). // Записки Императорского Харьковского университета. — 1894. — Кн. 2. — С. 107; Обзорные преподавания предметов в Императорском Харьковском университете: На 1857—1861 уч. гг. — Харьков, 1857—1860; ГАОО. — Ф. 45. — Оп. 8 (1894 г.). — Д. 16. — Л. 64.

2. Историко-филологический факультет... — С. 95, 113, 282—283; Славяноведение в дореволюционной России: Библиографический словарь. — М., 1979. — С. 247; Бузескул В. П. Из истории Харьковского университета второй половины 70-х годов прошлого века: (Личные воспоминания) // Наукові записки науково-дослідничої кафедри історії української культури. — Харків, 1927. — № 6. — С. 4; Записки Императорского Харьковского университета 1877 г. — Харьков, 1877. — Т. 1. — С. 13.

3. Бузескул В. П. Проф. В. К. Надлер: (Некролог). — С. 106.

4. ГАОО. — Ф. 45. — Оп. 8 (1894 г.). — Д. 16. — Л. 68—69.

5. ГАОО. — Ф. 42. — Оп. 55. — Д. 324. — Л. 1, 12, 13; Обзорные преподавания в Императорском Новороссийском университете: На осеннее полугодие 1891. 1892—1894 гг. — Одесса, 1891—1894.

6. Состав Одесского Императорского общества истории и древностей в 1839—1902 гг. — Одесса, 1902. — С. 6, 30; Пятнадцатилетие Историко-

* По приезду в Одессу Надлер также долгое время жил в доме по ул. Ольгиевской угол ул. Княжеской № 17.

филологического общества при императорском Новороссийском университете. 1889—1904 гг. — Одесса, 1905. — С. 41.

7. Надлер В. К. К изучению истории города Одессы. — Одесса, 1893. — С. 11.

8. Одесский вестник. 1893. 22 апреля. — № 103; 6 мая. — № 116; Одесса, 1794—1894: К столетию города. — Одесса, 1894. — С. 2.

9. Одесский вестник. 1891. 30 ноября. — № 31; Там же. 1892. 11 января. — № 9; 13 января. — № 12; Там же. 1893. 3 марта. — № 61; 9 марта. — № 62; 12 марта. — № 65; 21 марта. — № 74.

10. ГАОО. — Ф. 45. — Оп. 8 (1894 г.). — Д. 16. — Л. 65, 76, 89—90, 142—143; Ф. 45. — Оп. 4. — Д. 2599. — Л. 94; Одесский листок. 1894. 1 апреля. — № 84. — С. 2.

11. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1892 г. Одесса, 1891. — С. 157; Новороссийский календарь на 1893 г. Одесса, 1892. — С. 120.

12. Одесский листок. 1894. 1 апреля. — № 84. — С. 2; 2 апреля. — № 85. — С. 3; 3 апреля. — № 86; Одесские новости. 1894. 1 апреля. — № 2915. — С. 2; Новороссийский телеграф. 1894. 3 апреля. — № 6079; 4 апреля. — № 6080; Бузескул В. П. Проф. В. К. Надлер: (Некролог). — С. 108.

О НЕКОТОРЫХ ПОДХОДАХ В ИСТОРИОГРАФИИ К ИЗУЧЕНИЮ ТВОРЧЕСТВА А. А. СКАЛЬКОВСКОГО ПО ПРОБЛЕМАМ ЭКОНОМИКИ ЮГА УКРАИНЫ

В структуре историко-краеведческой тематики, которую разрабатывал А. А. Скальковский, в меньшей степени обращалось внимание исследователей на проблемы экономики, хотя в том или ином контексте эти вопросы рассматривали Д. Г. Атлас, М. П. Бачинский, С. Я. Боровой, Е. И. Дружинина, М. Е. Слабченко, Т. М. Слабченко и др.¹ Объектом их анализа преимущественно были работы А. А. Скальковского 1839—1859 гг. В то же время ряд трудов А. А. Скальковского 1860—1870 гг. можно отнести к категории малоизученных. Среди них — «Акцизные учреждения в Одессе» (1867); «О ценности земли в Новороссийском крае» (1870); «Почты и телеграфы в Одессе (1808—1869)» (1870) и др., опубликованные в эти годы на страницах различных периодических изданий.

Исследователи экономической истории Юга Украины обращались к работам А. А. Скальковского для анализа следующего круга проблем: методы, характер, цели хозяйственного освоения данного региона, значение, специфика и перспективы развития сельского хозяйства, торговли, транспорта, промышленности, производительность труда в сельском хозяйстве, пути решения крестьянского вопроса и др., рассматривая научное наследие А. А. Скальковского в разных аспектах. Так, Д. Г. Атлас использовала его труды как доказательство исключительного значения Одессы для экономики южного региона в Российской империи и в соответствии с этим характеризовала позицию А. А. Скальковского как «патриотическую»². М. П. Бачинский исследовал деятельность Общества сельского хозяйства Южной России, членом которого являлся А. А. Скальковский. Выводы, сделанные им, характеризуют направление деятельности этого общества как «новаторское, испытывавшее в известной степени

влияние физиократизма и эволюционировавшего в 30—40-х гг. XIX в. от пропаганды торгового капитализма к ратованию за промышленный капитализм»³. Т. М. Слабченко на основании статистических данных, приведенных в свое время А. А. Скальковским, определил причины, обусловившие развитие Украины с конца XVIII в. как сельскохозяйственной страны с основной статьей экспорта — хлебом, а также связь кризисных явлений в сельском хозяйстве Украины с положением ее зерновой продукции на западных рынках⁴. Более предметно взгляды А. А. Скальковского по основным вопросам экономического развития юга Украины первой половины XIX в. проанализировал С. Я. Боровой. Он отмечал проправительственную направленность работ А. А. Скальковского и определенную тенденциозность в подборе материалов по таким проблемам, как судьбы крестьянства и помещичьего землевладения. В то же время, С. Я. Боровой считал, что в таких вопросах, как развитие транспорта, угледобывающей промышленности и др. А. А. Скальковский выступал с прогрессивных позиций⁵. Е. И. Дружинина привлекла труды А. А. Скальковского для анализа кризисных явлений в феодально-крепостнической системе юга Украины первой половины XIX в. и новых капиталистических тенденций в экономике этого региона. В творчестве А. А. Скальковского она отмечала эволюцию от «рассуждения монархического толка» к «объективным наблюдениям и выводам об экономическом положении степных окраин и в конечном итоге к пропаганде капиталистического развития страны»⁶.

Многих исследователей объединяет интерес к проблемам ведущей отрасли экономики юга Украины первой половины XIX в. — сельскому хозяйству. И это неудивительно, т. к. большинство работ А. А. Скальковского на экономическую тематику посвящено изучению сельского хозяйства, которое он считал главнейшей отраслью Новороссийского края, «основанием всех других источников его богатств»⁷, залогом будущего благосостояния этой территории. Анализируя факторы, обусловившие преимущественно сельскохозяйственное развитие экономики данного региона, Т. М. Слабченко указывает на огромный спрос на зерновую продукцию в Западной Европе и стимулировавший его режим порто-франко в Одессе. М. П. Бачинский объясняет это ситуацией на хлебных рынках Запада и влиянием физиократизма. С. Я. Боровой делает акцент на характер правительственной политики, основной задачей которой являлось форсированное экономи-

ческое освоение региона через преимущественно сельскохозяйственное его развитие. Касаясь проблем характера и методов сельскохозяйственного освоения юга Украины первой половины XIX в., многие историки указывают на активное внедрение здесь передовых основ хозяйствования, пропагандистом которых являлся А. А. Скальковский⁸.

Изучая сельское хозяйство накануне реформы 1861 г., Е. И. Дружинина на основании фактов, изложенных А. А. Скальковским в статье «Крестьянский вопрос и земледелие в Новороссии» (1859), отмечала преимущественно частный характер землевладения в Новороссийском крае и Бессарабии. Однако, вопреки выводам Скальковского, Е. И. Дружинина на основании его же данных говорит о более низкой производительности крепостного труда в помещичьих хозяйствах⁹. Рассматривая крестьянский вопрос, А. А. Скальковский высказывался за такие пути освобождения крестьян, которые обеспечили бы помещиков степных районов дешевой рабочей силой и ускорили бы процесс хозяйственного освоения степей Причерноморья. Такая его позиция, по мнению С. Я. Бороваго, являлась консервативной, не отвечающей более прогрессивным капиталистическим тенденциям развития экономики¹⁰.

Особую роль в экономике юга Украины играла торговля. Новороссийские власти, стоявшие во внешнеэкономической политике на фритредерских позициях, в лице А. А. Скальковского нашли своего горячего приверженца. Мнения же ученых по этой проблеме разделялись. Д. А. Атлас соглашалась с А. А. Скальковским и рассматривала свободную торговлю в Одессе как положительное явление. Одесская отпускная торговля, по ее мнению, являлась источником растущих доходов в государственную казну; и имела огромное значение для поднятия производительных сил края. Т. М. Слабченко считал, что фритредерская политика властей задерживала помещиков на линии хлебонашеательства и сдерживала промышленное развитие Украины, а порто-франко был введен для того, чтобы как можно дольше удерживаться на западных рынках. По мнению С. Я. Бороваго, эта политика проводилась в интересах представителей торгового капитала и не могла способствовать усилению экономической независимости страны¹¹.

Большое внимание А. А. Скальковский уделял проблеме транспорта: видя в его развитии необходимое условие экономического процветания южного региона, он высказывался

за приоритетное развитие железных дорог, парового морского транспорта, а также отставвал мероприятия, связанные с развитием судоходства по Днепру и улучшением общего состояния дорог. В этом вопросе, по мнению М. П. Бачинского и С. Я. Борового, А. А. Скальковский выступает как сторонник капиталистического развития края, исходя из интересов, прежде всего, землевладельцев и представителей торгового капитала¹².

Противоречивой являлась позиция А. А. Скальковского в вопросах промышленного освоения региона. Для многих ученых она была определяющей в плане оценки прогрессивности его взглядов. А. А. Скальковский неоднократно указывал на промышленное значение природных богатств Новороссии. В частности, разработка угольных запасов Донецкого края, по мнению А. А. Скальковского, могла устранить такую серьезную проблему в развитии промышленности, как дефицит топлива. Вместе с тем, он считал, что у обрабатывающей промышленности в Новороссии нет перспектив. В лучшем случае здесь могли бы успешно развиваться отрасли, связанные с переработкой сельскохозяйственной продукции. Главной причиной такого положения А. А. Скальковский считал дороговизну рабочей силы. Исследователи отмечали, что недостаточное внимание А. А. Скальковского к проблемам промышленности было обусловлено относительно успешным и стабильным развитием сельского хозяйства, продукция которого находила гарантированный сбыт, как внутри страны, так и за ее пределами, а также в известной степени влиянием идеи физиократизма¹³.

Таким образом, характер исследований творчества А. А. Скальковского по проблемам экономического развития Юга Украины свидетельствует об определенных отличиях в критериях оценки учеными его взглядов. Так, Д. Г. Атлас особо выделяла протекционистско-патриотический аспект в творчестве А. А. Скальковского. М. П. Бачинский позитивным моментом считал признание А. А. Скальковским необходимости более активного внедрения в сельское хозяйство новейших достижений науки и техники, и отмечал эволюцию его взглядов от пропаганды торгового капитализма к отстаиванию позиций промышленного капитализма. Т. М. Слабченко, С. Я. Боровой и Е. И. Дружинина в качестве критериев «прогрессивности» взглядов А. А. Скальковского определяли такие аспекты его творчества, которые бы-

ли созвучны процессам развития на Юге Украины промышленного капитализма. Перспектива исследования данной проблемы, видимо, должна быть связана с определением категорий «прогрессивный» и «консервативный». Это в свою очередь может быть достигнуто путем более широкого включения в научный оборот малонизученных трудов А. А. Скальковского и переосмысления уже сложившихся традиций.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Атлас Д. Г. Старая Одесса, ее друзья и недруги. — Одесса, 1992; Слабченко М. Е. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. — Харків, 1927; Слабченко Т. М. До історії аграрних криз на Україні в XIX ст. // Отд. отд. из Записок Одеського наукового при УАН Товариства. — Ч. 2. — 1928; Бачинський М. П. Головні економічні течії 30—40-х років XIX ст. на Степовій Україні // Записки Одеського наукового при УАН Товариства. — 1928. — № 3; Боровой С. Я. А. А. Скальковский и его работы по истории южной Украины // Записки Одесского археологического общества. — Т. 1. — 1960; Он же. Про економічні погляди А. О. Скальковського // 3 історії економічної думки на Україні. — К., 1961; Дружинина Е. И. Южная Украина 1800—1825. — М., 1970; Она же. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825—1860. — М., 1981 и др.
2. Атлас Д. Г. Указ. соч. — С. 160—161.
3. Бачинський М. П. Указ. соч. — С. 10—11, 29.
4. Слабченко Т. М. Указ. соч. — С. 3.
5. Боровой С. Я. Про економічні погляди А. О. Скальковського. — С. 59, 74.
6. Дружинина Е. И. Южная Украина 1800—1825. — С. 6.
7. Скальковский А. А. Опыт Статистического описания Новороссийского края (1850—1853). — Ч. 2. — С. 7.
8. Слабченко Т. М. Указ. соч. — С. 3; Бачинський М. П. Указ. соч. — С. 10—11, 28—29; Боровой С. Я. Про економічні погляди А. О. Скальковського. — С. 60; Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800—1825. — С. 5—6.
9. Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма. — С. 170.
10. Боровой С. Я. — Указ. соч. — С. 65—66, 72—74.
11. Там же. — С. 61, 72—74; Атлас Д. Г. Указ. соч. — С. 131, 161; Слабченко Т. М. Указ. соч. — С. 6.
12. Бачинський М. П. Указ. соч. — С. 29; Боровой С. Я. Указ. соч. — С. 73—74.
13. Боровой С. Я. Указ. соч. — С. 71; Бачинський М. П. Указ. соч. — С. 10—11.

А. М. ШАБАНОВА

НАЕМНЫЙ ТРУД В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ СЕВЕРО-ЗАПАДА РОССИИ В XVII в. (По материалам Обонежья)

Историками накоплен большой материал о распространении найма в России в XVII в. Однако дискуссия относительно оценок этого явления продолжается¹. Причины разногласий коренятся в недостаточной изученности ключевых сторон социально-экономического развития России XVII ст. Отсюда — важность сбора, осмысления и обобщения фактического материала, без чего невозможно продвижение в изучении проблемы. Документы из фондов крупных монастырей Обонежья — Александро-Свирского и Тихвинского: хозяйственные книги, актовый материал являются ценными источниками, раскрывающими масштабы ремесленного и земледельческого найма в крае XVII ст.² В делопроизводстве Александро-Свирского монастыря сведения о найме зафиксированы с большей тщательностью и систематичностью в силу чего мы сочли предпочтительным базироваться на данных этого архивного фонда. На Северо-Западе России для развития найма условия были весьма благоприятными. Непогодные земли, суровый климат, низкие урожаи заставляли издавна крестьян искать дополнительные источники существования. Природные условия края открывали для этого большие возможности. К началу XVII в. отход на заработки — ремесленные, земледельческие стал обычным явлением для северного крестьянина. В первой половине XVII в. в вотчинных хозяйствах монастырей труд наймитов в сельском хозяйстве получил заметное распространение. В Александро-Свирском монастыре это было обусловлено и спецификой формирования вотчины. Земли вотчин монастырь получил в конце XVI в. из «государевых пустых» земель Пиркинского погоста. При Василии Шуйском в 1606 г. они были отобраны и вновь возвращены в 1616 г. с новыми дачами в том же Пиркинском погосте. Однако еще и в 1618 г. крестьяне отданного в монастырь погоста продолжали выполнять повинности вместе с государственными крестьянами и лишь писцовые книги

1620 г. окончательно закрепили их за монастырем. Поэтому монастырь с момента своего возникновения в начале XVI в. использовал в хозяйстве труд монахов (в конце XVI — начале XVII вв. их было 80 чел.), но основной объем по обработке монастырской пашни выполняли наемные люди, трудники и детеныши³. Получив же змели в вотчину, монастырь до начала 50-х гг. XVII в. продолжал сохранять формы эксплуатации крестьян продуктами и деньгами, сложившиеся в пору, когда крестьяне числились за государем. Что же помещало феодалу-вотчиннику возложить на крестьян бремя издевательств и барщины? Причину нужно искать в тяжелом экономическом состоянии района и его населения в первой половине XVII в. Введение барщины могло ухудшить положение монастырских крестьян, разоренных войной и интервентами. И хотя сам монастырь был сожжен в 1613—1614 гг. и экономически подорван — власти не пошли на увеличение бремени повинности крестьян. Немаловажную роль сыграло и опасение усилить недовольство крестьян. Еще свежи были события крестьянской войны да и народные выступления в стране не утихали. В приходо-расходных книгах первой половины XVII в. отсутствуют сведения об использовании александровских крестьян на барщине. Зато в изобилии представлен материал о найме. Ежегодно для обработки монастырских пашен и сенокосов власти прибегали к труду наймитов. Старцам монастырских сел систематически раздавались из казны деньги «на наем», «на страду», «наймитам найму давать»⁴. Работа на полях начиналась ранней весной. В апреле—мае возили и расстилали навоз на поля, пахали, бороновали и засеивали яровую пашню. А апреле—мае 1628 г. старец Кондушского села несколько раз брал в казне монастыря деньги «на весеннюю страду». Их общая сумма составила 4 руб. с полтиной⁵. Трудились как отдельные наймиты, так и артели, достигавшие 12—16 человек. Летом объем работ возрастал и возрастало число наймитов. И в июне начиналась косовка сена, посадка капусты, прополка гороха, репы, редьки; ухода требовала озимая пашня — и ее вновь унавоживали, пропахивали, бороновали. Летом велась расчистка подсок и т. д. Так, 27 июня 1619 г. было выплачено поденным и понедельным наймитам за вывоз навоза его расстилку, прополку посевов гороха и «прятание пала» 1 руб. 8 алт. 2 д.; 24 июня 1620 г. за те же работы — 21 алт. 2 д., а 29 июня 1626 г. за два месяца аналогичных работ и за вспашку, боронование «паренны» — 5 руб. 6 алт. В июне 1628 г. артель

из 16 человек в течение месяца заработала 4 руб. 14 алт.⁶. Самая горячая пора приходилась на июль—август, когда шла прополка овощных культур, уход за посевами льна и конопля, в разгаре была сенокосная пора, а в конце июля — начале августа начиналась жатва яровых и посев озимых хлебов⁷. В Александро-Свирской вотчине с каждым годом расширялась площадь монастырских пашен и сенокосов, что приводило к возрастанию потребностей в наемной рабочей силе. Если в 1618 г. на жатве и сенокосе монастырь истратил на выплату наймитов 6 руб., то в следующем году уже — 29 руб., а в 1620 г.— 37 руб., в 1626 г. 53 руб. Основную массу наймитов составляли крестьяне монастырской вотчины и крестьяне окрестных деревень Присвирья, населенных государственным, митрополичьими и помещичьими крестьянами. Были пришельцы и из отдаленных районов Обонежья, новгородских пятин, Каргополя, Белоозера. Одни занимались по-дневно и понедельно, другие — на сезон. Некоторые трудились несколько лет подряд. Так, Ларка Орнецкий в течение пяти лет с 1625 г. летом и осенью работал в монастыре; Павел Каргополец — с 1625 по 1627 гг.— круглый год (весной и летом — на поле, осенью и зимой — на молотье); Ивашка Хмелезерец из Тервинского погоста Обонежской пятины первый раз пришел в 1619 г. «мальцом» и в течение четырех последующих лет занимался на летних работах. Широко использовался детский и женский труд на возке и расстилке павоза в полях, прополке посевов, уборке урожая, сгребании сена, на скотных дворах, а мальчиков еще и на пахоте, молотье, пастьбе скота и т. д. Оплата производилась в зависимости от вида работы, срока найма и была «поденной», «понедельной», «годовой», за весь период «летнего найма», «за сенокос», «за жатву», «за орбу», «за сечение суков», «молотьебу» и т. д. Подсчеты показали, что в первые десятилетия XVII в. оплата основных видов земледельческих работ мало различалась, составляя в среднем немногим более 1 коп. в день 1 работнику. И лишь на молотье 0,5—0,8 коп. в день 1 работнику. Таким образом, за 6 месяцев весенне-летних работ с апреля по сентябрь наймит мог получить от 1 руб. 50 коп. до 2 руб. Работа наймитов, монастырских трудников и детенышей оплачивалась одинаково. Дети — «робята», «мальцы» за свой труд получали наравне со взрослыми⁸.

К середине XVII в. в вотчине Александро-Свирского монастыря были введены барщина и издолье. В связи с этим в 50-е гг. количество сельскохозяйственных наймитов несколь-

ко сократилось. Но уже с конца 50-х гг. и на протяжении последующих десятилетий их число возрастает. Расширявшееся монастырское хозяйство предъявляло спрос на рабочую силу. В летний период крестьяне от мала до велика сверх барщины трудились по найму. В привлечении на работы заметно сочетание принудительных и вольных видов труда. Крестьяне отработывали денежные долги, за взятые из монастыря скот, зерно и т. д. Крестьянские кабалы пестрят заметками о возврате долгов работой в монастырском хозяйстве — в том числе на полях, сенокосах, скотных дворах и т. д. Власти монастыря часто выплачивали за своих крепостных государственные илатели. Деньги, «распушенные» затем по крестьянским дворам, также возвращались работой в феодальном хозяйстве. Нередко выплата долга и вольный наем оказывались нерасчлененными: часть работы выполнялась «за долг», другая — «за деньги». Так, Антошка Кондушанин с измальства на протяжении 20-ти лет нанимался в монастырь: несколько лет на лето, в остальные годы — на лето и зиму. В июне 1684 г. он заработал «на кабалу» 69 коп. и «за рубные деньги» 42 коп.— возил кирпич, камень, рубил в лесу дрова и доставлял их на монастырский двор. Этим же летом поселский старец уплатил ему «деньгами» 1 руб. 50 коп. за труды в монастырском Кондушском селе⁹. Наем «за деньги» предполагал предварительную договоренность с администрацией о размере оплаты, а в расходных и записных книгах отмечалось, что расчет произведен в соответствии с «договором». Кабальный наем часто становился источником злоупотреблений со стороны властей. Учет выплат осуществлялся администрацией путем занесения сумм «в Записные тетради» с последующим перенесением их в крестьянские Кабалы. При этом нередко заработанная сумма занижалась, а иногда и вовсе не записывалась. Поэтому сплошь и рядом крестьяне уплачивали работой суммы гораздо больше чем взятый долг. Злоупотребления старцев вызывали протест населения, который находит отражение в челобитных, подобных той, которую в 1677 г. подал архимандриту крестьянин Лоянской волости Семен Дементьев. Он взял в долг в монастыре лошадь ценой 5 руб. 25 алт. Часть стоимости сразу внес, а 2 руб. были записаны ему «на кабалу». Эти деньги отработывал его сын в «полетних наймах» в Лоянском селе, «а найма было приговорено 2 рубли». Однако по окончании работ поселский старец записал в кабалу всего 1 руб. 31 алт. 1 д. и «кабалу не порушил». Крестьянину это стало из-

вестно лишь когда с него стали взыскивать 2 алт. за якобы невозвращенный долг¹⁰. Переплетение принудительного и вольного найма в XVII ст. нашло отражение и терминологии, употреблявшейся монастырской администрацией в приходе-расходных и записных книгах. «Наймитами» именовали как те, кто панимался вольно «за деньги», так и тех, кто отработывал долги. Работы, выполнявшиеся крепостными сверх тягла «за деньги», также можно квалифицировать как вольный наем, хотя и во второй половине XVII в. он мог быть не вполне свободным от элементов принуждения. Испытывая недостаток в рабочей силе, монастырь мог в приказном порядке мобилизовать своих крестьян сверх тягла на летнюю страду за специальную плату. Как и в первой половине XVII в. в наймитах трудились вотчинные крестьяне и пришлые. По сравнению с первой половиной столетия большее распространение получила артельная форма организации труда. Артели «товарищей» возглавляли наиболее предприимчивые наймиты. Большой объем сельскохозяйственных работ выполняли женщины и дети. Имена и прозвища некоторых женщин, возглавлявших артели, встречаются в источниках на протяжении нескольких, а иногда и многих лет. Такова Евфимья Шалгачиха из д. Поневичи Кондушской волости, которая с 1656 г. и до конца 70-х гг. приводила группу крестьянок летом на обработку монастырских полей, осенью и зимой на чистку кудели, резку репы, капусты и т. д. В 1656—1657 гг. в ее артели было 4 человека. В конце августа — начале сентября 1656 г. крестьянки волочили коноплию, за что каждая получила по 3 алт., в сентябре за 8 дней на резке репы — по 2 алт. 4 д., в октябре за двухнедельную чистку кудели по 4 алт. 3 д. В итоге осенний заработок каждой составил 10 алт. 1 д.¹¹ В 1660 г. в артели стало 5 человек. В августе 1660 г. они две недели были на жатве, получив 23 алт. 2 д., в ноябре чистили кудель. К лету с 1661 г. артель Евфимьи Шалгачихи насчитывала 9 кондушских и карельских женщин, а в августе вместе с детьми насчитывала 20 человек. В июле 1661 г. они «прятали пал», разбивали навоз на «парение», пололи репу и редьку, а в августе сгребали сено на Пристань, а дети свозили его в кучи¹². В 80-е гг. XVII ст. в монастыре на сельскохозяйственных работах в период страды трудилось не менее десяти женских артелей. Кроме Евфимьи Шалгачихи, среди предприимчивых женщин, сколотивших артели, можно назвать Анну Старицкую, Кондушанок Варюху, Струхину, Аленку Ермачиху, Алеську Золотуху и др.¹³ Пока-

зательно, что Аленка Ермачиха в сентябре 1681 г. купила в монастыре бычью тушу, вероятно, чтобы кормить 16 человек своей артели. В июле—августе ее артель 30 дней «до отстыва» вела уборку сена на Кукаских пожнях¹⁴. Женщины вносили ощутимый вклад в бюджет своих семей. На полевых работах в летний сезон во второй половине XVII в. наймит мог заработать около 2—3 руб. На протяжении второй половины XVII в. возрастал приток наймитов в монастырскую вотчину. Основную их массу, как и прежде, давало Заонежье, населенное преимущественно государственными крестьянами, особенно район Олонца. С юга Обонежья и из новгородских пятин прибывал крепостной люд. Во второй половине XVII в. расширилась география их отходничества. Записи приходо-расходных книг сообщают о наймитах из Соловков, Холмогор, Кемь, Мезени, Каргополя, Белоозера, Вологды, Устюжны, Великих Лук и даже Москвы, Можайска, Суздаля, Ярославля. Сроки найма оставались прежними. Увеличилось число наймитов, приходивших на сезонные заработки несколько лет подряд: Василий Иванов с Валдая — с 1679 по 1682 г., Кирилл и Тимофей Макенмовы из Тихвина — с 1682—1685 г., шуяне Иван Кириллов и Иван Гаврилов — с 1681—1683 г., с Сумского острога Григорий Федоров — с 1686—1687 г., с Сунженского рядка из-под Новгорода Федор Кириллов — с 1683—1686 г., с Капши Алексей Антонов с 1681—1685 г., а толвуянин Иван Семенов — с перерывами с 1668 по 1687 и др. Попытка подсчета общего числа наймитов, трудившихся в монастыре на сельскохозяйственных работах, в этот период, столь же сложна, как и для первой половины столетия. Приходо-расходные записные книги не всегда фиксировали количество наймитов, занятых на разных работах, часто заменяя их суммами денежных выплат. В 60-е годы на сенокосе гребцам монастырь расходовал в среднем по 30 руб., в сезон, а в 80-е годы — 37 руб. Известно, что гребцам за 1 день работы платил в 60-е годы 1—1,5 д., а в 80-е годы 3—4 д. В 1660 г. на двух монастырских пожнях на «мху» и в Кондушках в течение двух недель июля гребли сено 42 корелки и кондушанки. В августе 1661 г. только на одном из сенокосов было занято 20 крестьянок с детьми во главе с Евфимьей Шалгачихой¹⁵. Наиболее полные сведения о наемных гребцах приводятся в расходной книге 1680 г. Тогда на трех пожнях в Лоянском селе, на Кукасе и на Пристапи было занято 94 наймита¹⁶. В августе следующего года на Кукаском покосе монастырский старец раз-

давал деньги 36 наймитам: «старнице Марфе Лоянской да Овдотье, да Оксинье, да Матрене, да Марье, да Олене с товарищи» — 16 человекам за 30 дней «до отставка»; 17 работникам, из которых 10 трудился по 30 или 31 день, двум косцам — москвичу и нижегородцу за 4 дня¹⁷. Таким образом, если на нескольких полях в 1680 г. было до сотни наймитов, а в 1681 г. на одной Кукаской позже 36, то на всех монастырских сенокосных угодьях (а их в 80-х гг. было около 10-ти) должно было ежегодно работать не менее 150 человек*. Число наймитов на паровых полях в 80-е годы, по данным расходных книг, достигало 60 человек. Так, в мае—июле 1686 г. 59 наймитов — олончан разгребали навоз, «копали в полях ручьи», пахали. Среди них были Нефедка Титов «с товарищи» — 15 человек; Максимка Евсеев и Самсонка Максимов «с товарищи» — 25 человек да 19 олонецких стрельцов во главе с Тимошкой Тирком¹⁸. Приведенные данные позволяют заключить, что по скромным подсчетам общее количество вольных наймитов в монастырском земледельческом хозяйстве второй половины XVII в. в весенне-осенний период апреля—сентября могло достигать несколько сот человек.

Наемный труд был распространен не только в сельском хозяйстве феодалов, его использовали и крестьяне. Убедительный материал на этот счет приводит А. А. Преображенский¹⁹. Сведения, которыми мы располагаем, отрывочны, извлечены из документов, сохранивших их благодаря случайным обстоятельствам. С помощью наймитов в крестьянских хозяйствах обрабатывались внаемные пашни и сенокосы. Так, в августе 1653 г. крепостные Тихвинского девичьего монастыря Артюшка и Сенька Ивановы с женами и наймитами трудились на наемной пустоши²⁰. В 50-х гг. дворцовый крестьянин д. Заклюки Софюшка Никитин, располагая обширными внаемными землями, использовал наемную рабочую силу. В его доме жили «работники». Ежегодно он нанимал сезонных пашенных наймитов. Будучи постоянным арендатором земли у Тихвинского монастыря, он в 1654 г. взял на оброк пустошь Мишина с пашнями и сенокосными угодьями. В июле 1654 г. на пустоши произошла ссора с помещиком Афанасием Уваровым. При этом присутствовали наймиты — «работник» Алешка и «летний най-

* Напомним, что косыба сена и вспашка монастырских пашен были обязательными феодальными повинностями вотчинных александровских крестьян.

мит» «ладожанин» — казак Мартын Лосовиков²¹. В том же 1654 г. архимандрит Иосиф уведомлял письмом давнего и исправного арендатора о возможности еще сдать ему на оброк обширные пожни с ежегодным оброком в 3 руб. серебром — на что крестьянин ответил немедленным согласием, обязавшись аккуратно вносить плату «против прежнего оброку на серебряны деньги»²². На вновь арендованную землю крестьянин, несомненно, также назовет наймитов. В приведенных примерах мы имеем дело с состоятельными крестьянами. Хозяйство дворцового крестьянина Софюшки Никитина, несомненно, имело товарный характер и было тесно связано с рынком. Наличие в XVII в. слоя «капиталистских» крестьян отмечают исследователи российской деревни²³. Наемной рабочей силой для обработки пашен пользовались и бобыли. В д. Мекшевы вотчины Александро-Свирского монастыря по переписной книге 1646 года из 8 дворов 5 числились бобыльскими. Надельной пашни у них не было. Зато разрабатывали они большие площади «посекерных» пашен и сенокосов²⁴. Об одном из них портном мастере Федоре Семенове прямо указано, что он обрабатывал пашню трудом наймитов. 15 августа 1656 г. в ходе разбирательства конфликтного дела Федор Семенов сообщал, что для уборки урожая «жицы у меня были чужие с Каномы»²⁵. Таким образом, изученные материалы позволяют сделать выводы, что в условиях развития товарно-денежных отношений в России в XVII в., усиливавшегося процесса имущественного расслоения крестьянства наблюдается их массовый отход на заработки. В весенне-осеннюю пору отходники трудились в качестве сельскохозяйственных наймитов во владениях феодалов и особенно, что неоднократно подмечено исследователями, в монастырских вотчинах. Изученный материал создает убедительную картину распространения найма в монастырских хозяйствах Юга Обонежья, хозяйствах состоятельных крестьян и бобылей. В XVII в. на Юге Обонежья он приобрел характер устойчивого явления. В течение столетия возросли масштабы найма, усилился приток наемной рабочей силы из других районов страны. В их числе были не только крестьяне, но и посадские люди. Сроки найма исчислялись днями, неделями, всем периодом страды. Некоторые приходили на заработки ежегодно в течение многих лет. Систематический уход на летние заработки способствовал отрыву крестьян от земледельческого хозяйства, постепенному превращению их в людей, пополнявших рынок наемного тру-

да. Практика оформления найма, существовавшая в монастырях и крестьянских хозяйствах Юга Обонежья и осуществлявшаяся посредством письменных или устных договоров — «сговоров», которые могли быть в любое время расторгнуты, выдача денежной платы после завершения работ — способствовали укреплению отношений вольного найма. В то же время монастырские власти и состоятельные крестьяне широко пользовались авансированием, выдачей денег «в задаток» будущей работы, что ставило работника в подчиненное положение, создавало почву для злоупотреблений со стороны нанимателя. Прочные позиции продолжал занимать типично феодальный принудительный наем, связанный с хронической задолженностью крестьян и необходимостью отработки долгов. Все сказанное выше позволяет говорить о смешанных формах труда в России в XVII в. — о взаимопроникновении и переплетении принудительных и вольных форм найма и в то же время об эволюции найма в сторону возрастания доли наемного труда.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Копанев А. И. Крестьяне Русского Севера в XVII в. — Л., 1984; Колесников П. А. Северная деревня в XV — первой половине XIX в. — Вологда, 1976; Сахаров А. Н. Русская деревня в XVII в. — М., 1966; Преображенский А. А. Урал и Западная Сибирь в конце XVII — начале XVIII в. — М., 1972; Прокофьева Л. С. Вотчинное хозяйство в XVII в. — М.-Л., 1959, а также труды Н. В. Устюгова, К. Н. Сербиной, Е. И. Заозерской, Ю. А. Тихонова, Е. И. Индовок, А. Л. Шапиро и др.
2. Архив СПб. ИИФИРИРАН. — Ф. 3. — Оп. 1. 2; Ф. 132. — Оп. 1. 2.
3. Там же. — Ф. 3. — Оп. 2. — Д. 9. — Л. 22—24.
4. См.: Прокофьева Л. С. Указ. соч. — С. 16—17; Сахаров А. Н. Указ. соч. — С. 92.
5. Архив СПб. ИИФИРИРАН. — Ф. 3. — Оп. 2. — Д. 6. — Л. 178, 179.
6. Там же. — Д. 6. — Л. 54 об., 67, 155, 180, 181, 181 об.
7. Там же. — Ф. 3. — Оп. 1. — К. 15. — Д. 13. — Л. 259; К. 22. — Л. 1, 7; К. 24. — Д. 7. — Л. 58.
8. Там же. — Оп. 2. — Д. 6. — Л. 134, 143, 154 об., 156 об., 185, 192 об.
9. Там же. — Д. 148. — Л. 120 об.; Д. 151. — Л. 49 об.; Д. 155. — Л. 138; Д. 156. — Л. 102, 155; Д. 161. — Л. 105.
10. Там же. — Д. 160, 168. — Оп. 1. — К. 4. — Д. 41. — С. 1.
11. Там же. — Оп. 2. — Д. 22. — Л. 36, 38, 57 об.
12. Там же. — Оп. 2. — Д. 40. — Л. 55, 59.
13. Там же. — Оп. 2. — Д. 148, 151, 156 и др.
14. Там же. — Д. 148. — Л. 177 об.
15. Там же. — Д. 40. — Л. 59.
16. Там же. — Д. 148. — Л. 105.
17. Там же. — Д. 148. — Л. 177 об.

18. Там же. — Д. 160. — Л. 85, 87 об., 89, 89 об.
19. Преображенский А. А. Указ. соч. — С. 180—320.
20. Архив СПб. ИИФПРИРАН. — Ф. 132. — Оп. 1. — К. 4. — Д. 224.
21. Там же. — К. 3. — Д. 261.
22. Там же. — К. 3. — Д. 262.
23. См.: Копанев А. И. Указ. соч. — С. 163—191; Преображенский А. А. Указ. соч. — С. 288.
24. Архив СПб. ИИФПРИРАН. — Ф. 3. — Оп. 1. — К. 1. — Д. 52, 101; К. 2. — Д. 94; К. 3. — Д. 33, 34.
25. Там же. — К. 2. — Д. 55.

И. С. ГРЕБЦОВА, В. А. МИРОШНИЧЕНКО

ИСТОЧНИКИ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ АКЦИОНЕРНОЙ КОМПАНИИ РОПит

В период становления и утверждения капитализма резко возрастает роль инфраструктуры и важнейшей ее составляющей — транспортной системы, которая активно воздействует на темпы, масштабность и направления развития экономики страны. Для южных губерний Российской империи особое значение в транспортной системе имел морской транспорт. Поэтому значительный интерес для изучения социально-экономического развития Новороссийского края представляет деятельность Русского общества пароходства и торговли (РОПит) — крупнейшей морской акционерной компании России второй половины XIX — начала XX вв. К изучению истории РОПит обращались еще исследователи XIX в. К. Скальковский, посвятивший анализу первых тридцати лет деятельности этой акционерной компании отдельную главу своей книги, подчеркивал, что «история этого общества есть почти и история торгового мореходства на юге России»¹. Ряд аспектов деятельности РОПит раскрыт в работе С. Н. Иловайского, посвященной 50-летию юбилею компании². В советской историографии проблема становления и деятельности РОПит рассматривалась лишь фрагментарно как одно из звеньев морской транспортной системы в связи с изучением экономического развития России и южных губерний Украины в XIX в.³ На страницах периодической печати иногда появлялись очерки по истории РОПит носившие научно-популярный характер⁴. В то же время история основания и деятельности РОПит еще не нашла полного и всестороннего освещения в работах исследователей.

Между тем, источниковая база изучения этой проблемы весьма обширна и включает в себя как хранящиеся в фондах архивов неопубликованные документы, так и многочисленные группы опубликованных источников.

Значительный комплекс источников по истории РОПиТ находится в фондах Российского государственного исторического архива в Санкт-Петербурге. Однако, не менее ценные источники о деятельности компании содержатся в фондах Государственного архива Одесской области. Особый интерес представляет фонд Главной конторы РОПиТ (278), который содержит делопроизводительную документацию компании, освещающую различные стороны ее деятельности: циркуляры правления общества о развитии пароходства и организации морских перевозок, страховании судов, имущества, пассажиров, сведения о состоянии судов, списки судовых команд, расчетные тетради матросов и служащих РОПиТ. В фонде отложилась переписка главной конторы РОПиТ с портовыми управлениями, лоцманами, зарубежными агентствами общества, торгово-промышленными фирмами, сотрудничавшими с РОПиТ; переписка внутри компании по административно-хозяйственным вопросам. Большинство документов фонда еще не введено в научный оборот.

Среди опубликованных источников важное место принадлежит уставной документации компании. На этапе становления РОПиТ роль уставного документа, декларирующего основание акционерной компании и раскрывающего основные принципы ее деятельности, выполнял изданный в 1856 г. документ под названием «Об учреждении Русского общества пароходства и торговли»⁵. Во второй половине XIX — начале XX вв. вышли три «Устава» РОПиТ⁶. Эти документы представляют интерес прежде всего для изучения отношений, сложившихся между РОПиТ и российским правительством, ибо фиксируют обязательства обеих сторон, позволяют выявить причины и проследить формы покровительства обществу со стороны государства. Помимо «Уставов» РОПиТ в распоряжении исследователей имеется «Устав» 1874 г. совместной компании «РОПиТ и Одесская железная дорога», подробно регламентирующий деятельность всех ее отделений и их финансирование⁷. К уставной документации относятся также «Уставы служащим РОПиТ», которые являются ценным источником для изучения положения его сотрудников, взаимоотношений между РОПиТ и обществом «вольных матросов», офицерским и рядовым составом судовых команд⁸.

Близкой по значимости к уставной документации является отчетная документация РОПиТ. Начало отчетной доку-

ментации компании было положено в 1858 г., когда вышел документ, именуемый «Отчет Высочайше утвержденного Русского общества пароходства и торговли. С 3 августа 1856 года по 31 декабря 1857 года»⁹. Все последующие отчеты РОПиТ имели структуру, аналогичную первому отчету, и издавались ежегодно. Отчеты содержат сведения о разнообразных сторонах деятельности компании: приобретении пароходов, барж, их состоянии, заготовке топлива, количестве складов и портовых сооружений и т. д. Несомненный интерес представляет алфавитная роспись пароходов РОПиТ с указанием аварий и происшествий за год. К отчету обычно прилагалась «Объяснительная записка», по объему и ценности информации не уступающая самому отчету. Развернутые таблицы «Зански» содержат обширный цифровой материал для изучения финансового состояния компании, анализа рентабельности совершенных ею за год коммерческих операций. К сожалению, сохранились не все текстовые ежегодные отчеты РОПиТ. Однако их сведения могут быть отчасти реконструированы на основе материалов «Объяснительных записок» и вышедшего в 1916 г. «Отчета Высочайше утвержденного Русского общества пароходства и торговли за 1858—1916 гг.».

Важные количественные данные содержатся также в статистических источниках. Динамика развития РОПиТ нашла отражение в статистических трудах исследователей XIX в. А. А. Скальковского и Ю. Э. Янсона¹⁰.

Следующую группу источников составляет периодическая печать. В первую очередь это издания самого РОПиТ: газета «Листок Русского общества пароходства и торговли» (далее — «Листок РОПиТ») и ежегодники «Русское общество пароходства и торговли. Путеводитель».

«Листок РОПиТ» выходил два раза в неделю в течение 1860 г. и стал первой буржуазной ведомственной газетой на Украине¹¹. Всего было издано 98 номеров «Листка». Газета состояла из двух отделов. В первом отделе публиковались распоряжения конторы общества; во втором — коммерческие известия из разных портов, статистические и технические данные о деятельности общества и т. д. Эта тематика реализовывалась в основных рубриках газеты: «Домашние вопросы», «Движение пароходства», «Биржевые и торговые известия», «Внутренние торгово-промышленные известия», «Заграничные торгово-промышленные известия». По жанрам публиковавшийся материал носил разнообраз-

ный характер: передовые статьи, обозрения, информация, хроника, обзоры почты. Первоначально редактором газеты был назначен известный публицист С. С. Громек, а с 50-го номера ее стал редактировать служащий конторы А. Г. де-Брюке. «Листок РОПиТ» имел собственных корреспондентов в Афинах, Александрии, Варне, Константинополе, Марселе, Триесте.

Если первый отдел газеты служит ценным источником для изучения характера и методов реализации ежедневной профессиональной деятельности конторы РОПиТ, то во втором отделе помимо деятельности компании наило отражение отношение ее руководства и служащих к основным социально-экономическим и политическим проблемам эпохи отмены крепостного права. На страницах «Листка РОПиТ» энергично обсуждались вопросы развития как водного, так и железнодорожного транспорта — главных, по мнению газеты «рычагов промышленной деятельности, при отсутствии которых почти немислимо сколько-нибудь рациональное развитие ее»¹², звучали требования «свободы частной инициативы», «упрощения таможенных формальностей», мешавших развитию торговли в стране, совершенствования акционерного дела, преобразования банковской и финансовой системы, всячески подчеркивалась возрастающая роль буржуазии в экономической и общественной жизни страны¹³. «Листок РОПиТ» соединил в себе черты российской либеральной прессы в целом и специфику интересов торгово-промышленной буржуазии южных губерний.

С 1860 г. компания приступила к ежегодному изданию «Путеводителей». Это издание имело чисто коммерческие цели и было призвано способствовать расширению круга клиентов компании. Каждый «Путеводитель» содержал сведения о расписании рейсов, портах захода судов, пассажирских и грузовых тарифах. Анализ данных «Путеводителей» за ряд лет позволяет проследить основные тенденции в работе РОПиТ: увеличение или сокращение рейсов на определенных линиях, изменение тарифов, грузооборота и т. п. Кроме того, в каждом издании «Путеводителя» публиковалась краткая историческая справка о деятельности РОПиТ.

Наряду с изданиями РОПиТ важное значение для изучения истории акционерной компании имеет центральная и местная (одесская) пресса второй половины XIX — начала XX вв. Сведения о деятельности РОПиТ неоднократно публиковались на страницах центральной печати: в газетах

«Санкт-Петербургские ведомости», «Московские ведомости»; журнала «Правительственный вестник», «Русский вестник», «Экономический указатель», «Вестник финансов, промышленности и торговли». Серьезный интерес к деятельности РОПиТ проявляла одесская пресса. Впервые статья под названием «Русское общество пароходства и торговли» была опубликована в «Одесском вестнике» 30 мая 1857 г. и посвящена первому рейсу парохода РОПиТ — «Дон». «Одесский вестник» и далее продолжал постоянно знакомить читателей с деятельностью компании. Заслуживает внимания обширная статья «Взгляд на отчет РОПиТ за 1859 год», опубликованная в газете 1 и 3 сентября 1868 г., которая содержит глубокий, с элементами критики анализ годового отчета РОПиТ. Газеты «Одесский вестник» и «Одесский листок» периодически помещали статьи, посвященные юбилеям РОПиТ. В прессе широко обсуждались все начинания акционерного общества. Так, в «Одесском листке» 14 июля 1884 г. была опубликована статья «Рейсы пароходов РОПиТ на Дальний Восток», в которой приветствовалась нарастающая активность действий акционерной компании в восточном направлении и увеличение числа рейсов ее пароходов во Владивосток, порты Китая и Японии, так как это позволяло одесским предпринимателям расширить сферу деятельности. В целом анализ одесской периодической печати свидетельствует о благожелательном отношении общественных кругов города к РОПиТ.

Определенную значимость для изучения истории РОПиТ имеют мемуарно-эпистолярные памятники. Эта группа источников, несмотря на присущую данному виду в силу его специфики субъективность, нередко содержит сведения, не отложившиеся в официальных документах. Весь комплекс воспоминаний об основании и деятельности РОПиТ может быть условно разделен на 2 группы: 1) дневники и воспоминания государственных чиновников, имевших эпизодические, непродолжительные контакты с РОПиТ; 2) дневники и воспоминания непосредственных служащих компании.

Первая группа мемуарных источников, хотя и не содержит новых данных о РОПиТ, позволяет проанализировать отношение правительственного аппарата к акционерному обществу. Большой интерес в этом плане представляют дневниковые записи военного министра Д. А. Милютина, в которых ярко отражен накал страстей, бушевавший вокруг РОПиТ в 1875 г. в связи с подготовкой нового устава ком-

пании¹⁴. В мемуарах видного государственного деятеля России XIX в. С. Ю. Витте, хронологически охватывающих весь жизненный путь автора, кратко освещена и его служба в Одессе в акционерном предприятии «РОПиТ и Одесская железная дорога»¹⁵.

Воспоминания служащих РОПиТ немногочисленны, но весьма любопытны. Их ценность определяется степенью осведомленности мемуариста о малоизвестных сторонах деятельности компании. Так, заметки автобиографического характера опубликовал инженер на службе РОПиТ Ю. А. Гессен¹⁶. Его мемуары содержат новый материал о слабо освещенной в других источниках сфере деятельности РОПиТ — торгово-экономических операциях общества на Днестре. Автор раскрывает механизм деятельности РОПиТ в Поддестровье, пути и методы его борьбы с конкурентами. Небольшие по объему воспоминания В. С. Акимова, служившего в конце 50-х гг. XIX в. помощником капитана на пароходах РОПиТ, проливают свет на связи служащих компании с Вольной русской типографией А. И. Герцена и Н. П. Огарева, находившейся в Лондоне¹⁷. Мемуарист приводит сведения о путях доставки нелегальной литературы в Россию называя имя руководителя одесской группы корреспондентов А. И. Герцена — С. С. Громека¹⁸.

К группе мемуарно-эпистолярных источников относятся и письма С. С. Громеки к А. И. Герцену¹⁸. Сохранились 4 письма С. С. Громеки, которые неоспоримо указывают на контакты автора с русской эмиграцией в Лондоне. Таким образом, источниковая база изучения становления, развития и деятельности крупнейшего пароходного предприятия в России — Русского общества пароходства и торговли — обширна и разнообразна. Комплексное изучение всей совокупности сохранившихся источников, частичная реконструкция утраченных документов позволяет всесторонне исследовать историю РОПиТ.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Скальковский К. Русский торговый флот и срочное пароходство на Черном и Азовском морях. — СПб., 1887. — С. 481.

2. Иловайский С. Н. Исторический очерк 50-летия РОПиТ. 1857—1907 гг. — Одесса, 1907.

3. Золотов В. П. Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей в 60—80-е гг. XIX в. — Ростов-на-Дону, 1966; Лаврычев В. Я. Крупная буржуазия в пореформенной России. 1861—1900. — М., 1971; его же: Государство и монополия в дореформенной России:

проблемы вмешательства абсолютистского государства в экономическую жизнь. — М., 1982; Можин В. П. Монополии в судоходстве России.//Научные труды МГЭИ. — М., 1959. — Вып. 16. — С. 91—116; Шепелев Л. Е. Акционерные компании в России. — Л., 1974; его же. Царизм и буржуазия во второй половине XIX века. — Л., 1981; Коновалов Ю. П. Морской торговый флот России в период промышленного капитализма. 60—90-е гг. XIX в. Канд. дис. на соиск. степ. канд. ист. наук. — Одесса, 1981.

4. Басевич В. Ведущее пароходство в России.//Морской флот. — 1987. — № 5. — 23—26; Вадимов Б. Русское пароходство.//Вымпел. — 1986. — № 21. — С. 30—36; Силюткина Г. РОПиТу — 120 лет.//Морской флот. — 1976. — № 8. — С. 21—23; Шевченко Ф. Порт приписки — Одесса.//Морской флот. — 1978. — № 7. — С. 27—28.

5. Об учреждении Русского общества пароходства и торговли. — СПб., 1856. — 10 с.

6. Устав Высочайше утвержденного Русского общества пароходства и торговли. — СПб., 1879. — 80 с.; Устав Высочайше утвержденного Русского общества пароходства и торговли. — СПб., 2891. — 110 с.

7. Устав Высочайше утвержденного Русского общества пароходства и торговли. — СПб., 1916. — 90 с.; Устав Высочайше утвержденного Русского общества пароходства и торговли и Одесской железной дороги. — СПб., 1874. — 80 с.

8. Устав служащим на пароходах Высочайше утвержденного Русского общества пароходства и торговли. — Одесса, 1867. — 280 с.; Устав служащим на пароходах Русского общества пароходства и торговли. — Одесса, 1888. — 310 с.

9. Отчет Высочайше утвержденного Русского общества пароходства и торговли. С 3 августа 1856 по 31 декабря 1857 года. — СПб., 1858. — 60 с.

10. Скальковский А. А. Русское общество пароходства и торговли. 1857—1869.//Труды Одесского статистического комитета. — Одесса, 1870. — Вып. IV. — С. 193—211; Яков Ю. Э. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе.//Труды экспедиции, снаряженной Императорским Вольным экономическим и Русским географическим обществами для исследования хлебной торговли и производительности в России. — СПб., 1870. — 75 с.

11. Подробнее о «Листке РОПиТ» см.: Першина З. В., Гребцова I. С. З історії зародження буржуазної преси на Україні (газета «Листок Русского общества пароходства и торговли»).//Історичні дослідження. Вітчизняна історія. — Вып. 16. — К., 1990. — С. 51—56.

12. Листок РОПиТ. 1860. 7 января.

13. Там же. 1860. 3, 7 января; 14 февраля; 28 апреля; 3, 24 ноября.

14. Милютин Д. А. Дневник. В 2-х т. — М., 1948. — Т. 2. — 290 с.

15. Витте С. Ю. Воспоминания. В 3-х т. — М., 1960. — Т. 1. — 536 с.

16. Гессен Ю. А. Двадцатилетие деятельности РОПиТ на Днестре. — Одесса, 1888. — 62 с.

17. Акимов В. С. РОПиТ. Из воспоминаний о прошлом.//Исторический вестник. — 1903. — Кн. 12. — С. 850—859.

18. Громека С. С. Герцену А. И.//Литературное наследство. — М., 1955. — Т. 62. — С. 105—123.

КНЯЗЬЯ ВЕЛИКИЕ, УДЕЛЬНЫЕ, СЛУЖИЛЫЕ: ГЕНЕАЛОГИЧЕСКИЙ СОСТАВ И ПОЛИТИЧЕСКИЙ СТАТУС

Князья великие. До начала XIII в. в России, в отличие от Западной Европы, не существовало разветвленной системы титулования. Был только один титул — князь, прошедший длительную эволюцию от обозначения племенного вождя до наименования верховного владетеля, главы государства. Он был родовым, передавался по наследству и отражал владетельные и политические права его носителя. С возникновением древнерусского государства, его главы стали называть великим князем, что подчеркивало его старшинство среди князей.

До конца XII в. титул великих носили киевские князья, но уже с XII в. количество великих князей увеличивается, что было связано с появлением в период феодальной раздробленности государственных образований (княжеств), включающих в себя вассальные уделы. Великими княжествами в XII—XV вв. были: Владимиро-Суздальское, Московское, Тверское, Ярославское, Рязанское, Нижегородское, Черниговское и другие. Первым среди равных был великий князь владимирский.

В генеалогическом плане все русские князья имели одного древнего предка, которым, согласно официальной концепции о происхождении великокняжеской династии, зафиксированной в середине XVI в. В Государевом родословце, был Рюрик. В исторической литературе уже не одно столетие ведутся споры о родовом и этническом происхождении древнерусского княжеского дома и самого Рюрика, выводя его родословную то от библейского Ноя, то от кесаря Августа, то от новгородского старейшины Гостомысла.

Кроме русских князей титул великих в XIV—XVI вв. носили феодальные владельцы Литвы из рода Гедимина. В этом же титуле уже с XIII в. присутствовало слово «Русь»,

а в XIV—XV вв. Восточнославянские земли составляли 9/10 территории Великого княжества Литовского, правитель которого с 1385 г. именовался «король польский и великий князь литовский, русский и жомойтский»¹. С 1569 г. титул Великий князь Литовский официально вошел в польский королевский титул.

По мере собирания земель вокруг Москвы ликвидировались великие княжения Северо-Восточной Руси: в 1389 г.—Владимирское, в 1392 г.—Суздальско-Нижегородское, в 1463 г.—Ярославское, в 1474 г.—Ростовское, в 1485 г.—Тверское, 1514 г.—Смоленское, 1521 г.—Рязанское. Этот процесс сопровождался лишением их князей права носить титул великих. Таким образом, уже к концу правления Ивана III произошло собирание власти в руках московского князя, который единолично сохранил это право. С 1547 г. Наименование «великий князь» входит в царский, а с 1721 г. в императорский титул. С конца XVIII в. в соответствии с Учреждением об императорской фамилии великими князьями и княгинями назывались потомки императора (в 1797—1885 гг. до правнуков включительно, после 1885 г. только сыновья и внуки императора).

Князья удельные. Более многочисленный слой, по сравнению с великими князьями, составляли князья удельные. Их политический статус был ниже, но землевладельческие права те же. Генеалогически удельные князья были связаны с родами Рюрика и Гедимина. Рюриковичи «сидели» в своих землях со времени Киевской Руси, Гедиминовичи (Андрей Полоцкий, Владимир Киевский, Дмитрий Брянский, Константин Черниговский) утвердились, когда после вхождения восточнославянских территорий в состав Великого Литовского княжества шло вытеснение с княжеских престолов Руси потомков прежних династий (князья из Рюриковичей сохранились в Верховских княжествах — Одоевском, Новосильском и др.)².

Как правило, великим князем становился старший сын (старшая ветвь рода), остальные — удельные). Термин «удел» происходит от слова «дел» — доля, часть и обозначает часть государственных земель, завещанных великим князем своим прямым потомкам. Уделы на Руси появились во времена Святослава и сразу определилась их тенденция к превращению в вотчины, что и было юридически оформлено Любечским съездом князей в 1097 г. В период феодальной раздробленности распад Киевской Руси на отдельные

государственные образования происходил первоначально по границам «отчин» потомков великих киевских князей. В последующий период уделы формировались в великих княжествах за счет раздачи сыновьям владетельного господина. Именно в этот период формируется понятие удельный князь, политический статус которого закрепляется в договорных грамотах. Нередко княжества дробились до такой степени, что уже не отличались от крупных боярских вотчин ни размерами владений, ни по существу землевладельческих прав, ни степенью иммунитета, закрепленного в тарханно-несудимых грамотах (Ухтомское, Кемское, Андожское, Юхотское и другие). Противоположную тенденцию можно проследить на примере Московского княжества: которое в 1263 г. было выделено в удел, а уже в 1428 г. стало великим княжеством, признанным Ордой и возглавившем централизацию.

Суверенные права удельных князей на подвластных им территориях были велики. Они судили земельные и «разбойные» дела, выдавали тарханские и несудимые грамоты своим боярам, имели дворцовые села для раздачи в «службу» земли, свой двор с аппаратом управления, свои таможи и денщиков, свою думу «с введенными» боярами. В ряде удельных городов известны наместники, а по волостям — волостели. Удельный князь считался главой удельного войска, которое участвовало в общерусских походах, а великий князь брал на себя защиту территориальной целостности их земель. Границы уделов организовывались завещанием верховного владетеля, затем регулировались договорными грамотами, за их соблюдением следили специальные разъезды. Участие удельных князей в общерусских делах было ограничено, они приглашались к совету великого князя формально, так как он предпочитал вести дело, опираясь на свой двор.

В Российском централизованном государстве в отношении уделов достаточно четко прослеживаются две тенденции: выделение новых только прямым потомкам правящего лица с явным преимуществом в пользу старшего сына и стремление аннулировать ранее выделенные. Иван III к концу своего правления ликвидировал удельную систему, сложившуюся до него, но создал новую, территориальные и политические права которой оговаривались в его завещании 1503 г.³ и были несравнимы с правами предыдущей поры. Эта двойственность приводила к тому, что уделы могли ликвидироваться, затем восстанавливаться с новым владельцем и спо-

ва ликвидироваться. Так, Дмитровский удел упразднился в 1472 и 1533 г., Углицкий — в 1492 г., 1521 г., 1591 г., Старицкий — в 1537 г. и 1539 г. и т. д.⁴

В XV—XVI вв. удельными князьями становились представители московского великокняжеского дома. Последним уделом Северо-Восточной Руси, принадлежащим не напрямую потомку царствующей особы (но все же в пределах московского дома) был удел Владимира Андреевича Старицкого, выделенный в 1490 г. Иваном III, а окончательно ликвидированный Иваном IV в 1569 г. Последним российским уделом был Углицкий, образованный для царевича Дмитрия, а после его гибели в 1591 г. упраздненный и включенный в состав общерусских земель.

Удельная знать периода централизации в основном состояла из тех же родов, что и московская, так как действовал принцип: младшим братьям князей служили младшие ветви княжеских фамилий, находящиеся при Государственном Дворе. Служба в уделах была не престижной, так как она исключала из состава великокняжеского Двора. Так, князь В. В. Ромодановский, потомок владетельных князей Стародубских, служил боярином у удельного князя Михаила Андреевича в Верейско-Белозерском уделе, после ликвидации которого в 1486 г. он оказался на московской службе на правах провинциального боярина, имел в 1509 г. чин окольного боярина и умер, не дослужившись до боярина. Кроме него в этом уделе служили Колычевы.

В Волоколамском уделе в середине XVI в. из числа княжеской аристократии служили дети Хованских; в Вологодском уделе в 60—80-е годы XV в. служили князья Шаховские (три брата); в Калужском уделе в начале XVI в. — представители Оболенских и Ярославских княжат, их младшие ветви (А. П. Охлябин, дети И. М. Морткина), а также князь С. Д. Дашков их смоленских княжат, несколько Борятынских из Мезецких князей. При дворе Старицких князей находились представители известных княжеских фамилий: трое братьев Оболенских, князья Дрогобужские, Хованские, младшие дети князя В. К. Волконского, ключевые позиции занимали князья Пронские⁵. Характерной особенностью Старицкого удельного двора, как и ряда других в период централизации, было то, что окружение часто помогало великому князю в борьбе против своего сюзерена в надежде на последующие привилегии. Не случайно, в числе опричников Ивана IV значительное место занимала группа

из Старицкого удела: князя П. Д. и С. Д. Пронские, Хованский, Н. Р. Одоевский, В. И. Темкин-Росовский⁶.

Звание удельного князя существовало до конца XVI в. и исчезло вместе с уделами.

Князья служилые. Наиболее сложной, как в социальном, так и в политическом плане, является категория служилых князей, которая появилась в процессе централизации и существовала до конца XVI в. В досоветской историографии проблема служилых князей не рассматривалась. Советские историки под служилыми князьями подразумевали князей юго-западного региона, перешедших на московскую службу на рубеже XV—XVI вв.⁷ Однако, в своей последней работе А. А. Зимин дает более широкое толкование данного понятия, включая в него всех князей, перешедших под покровительство московского князя в процессе централизации и выделяет в их составе три основных слоя: старомосковские княжата; княжата Северо-Восточной Руси; княжата Юго-Западной Руси⁸.

Старомосковскими князьями А. А. Зимин условно называет тех, которые еще в конце XIV в. перешли на московскую службу и успели войти в состав великокняжеского Двора в период его формирования. В их числе: Гедиминовичи (князья Хованские, Патрикеевы, Булгаковы, Голицыны, Куракины, Щенятевы, Колюшковы и т. д.); Стародубские (князья Ромодановские, Кривобородские, Химсовы, Пожарские, Гагарины, Рябополовские и т. д.); Оболенские (князья Репишины, Щербатые, Тростенецкие, Пенские, Теленины, Нагие, Курлятевы, Долгорукие и т. д.); Звенигородские (князья Ноздроватые, Токмаковы и т. д.)⁹. Во второй половине XV в., когда начался массовый переход князей северо-восточных и юго-западных земель, они уже прочно срослись с боярской аристократией великокняжеского двора что отразилось в названии этого слоя. От служилых князей второй половины XV в. — начала XVI в. они отличались более прочным социально-политическим положением, более ранним включением в состав Государева Двора, а затем великокняжеской Боярской Думы, а также отсутствием крупных земельных владений в Северо-Восточной Руси (кроме князей Стародубских).

Вторую группу служилых князей образовали выходцы из бывших великих княжеств Северо-Восточной Руси. Это князья Суздальско-Нижегородские, Ярославские, Ростовские. Несколько особняком стоят, но в принципе относятся

к этой группе Тверские и Рязанские князья. В отличие от предыдущего слоя старомосковских княжат потомки князей этой группы имели территориальные владения в Северо-Восточной Руси и достаточно долго сохраняли суверенные права в своих землях (кроме внешнеполитических сношений), что несколько отстраняло их от Государева Двора, в состав которого незначительно вошли представители старших ветвей этого слоя. Суздальско-Нижегородские князья дали две основных ветви — Шуйских и Горбатовых, роды которых исчезли после 1638 г.

Ростовские князья дали роды Голениных, Щепиных, Пужбольских, Брюхатовых, Бахтеяровых, Хохолковых, Гвоздевых и других; Ярославские — Сисеевых, Шестуновых, Курбских, Хомяковых, Пенковых, Кубенских, Шаховских, Шехонских, Прозоровских, Ушатых, Юхотских, Чулковых и других¹⁰. К Тверским князьям относятся роды Телятевских, Микулинских, Чренинских, Дорогобужских, Холмских (последние — на особом положении). К знатым родам, игравшим значительную роль при великокняжеском Дворе, относились Зюзины, Наюкины, Нагге¹¹. Рязанские земли официально вошли в состав Российского государства в 1521 г., когда завершилось формирование основного состава высшего звена великокняжеской администрации, чем объясняется их слабая политическая роль в общегосударственном масштабе. Наиболее известны князья Пронские, которые были на особом положении в Рязанском княжестве, а затем при дворе Андрея Старшского.

В целом, из княжат Северо-Восточной Руси наиболее высокое политическое положение занимали ростовские и суздальские ветви. К концу XV в. в составе Государева Двора достаточно четко выделяются три элемента: 1. Князья, находившиеся на московской службе с XIV в. (Гедиминовичи, Оболенские, Рязанские и их ответвления). 2. Бояре, издавна связанные с Москвой (Конкины, Морозовы, Челяднины, Хромые и другие), нетитулованная старомосковская знать. 3. Дети боярские (представители боковых ветвей тех же родов, местные землевладельцы, выдвинувшиеся службой)¹². В эти слои уже не могли пробиться служилые князья юго-западных областей, перешедшие на службу на рубеже XV—XVI вв. У них остался особый политический и социальный статус в государстве на протяжении всего XVI в., с чем и связано выделение понятия служилого князя в узком смысле, имея ввиду характерные черты, свойственные этой соци-

ально-политической группе: примерно одно время и условия перехода на московскую службу, тесная историческая связь с Великим Литовским княжеством, общие поземельные права и регион принадлежности, политическую судьбу и время включения в высшие эшелоны государственной власти, отсутствие формальных прав на великокняжеский стол. Определяя общий социально-политический статус этой группы в Российском централизованном государстве, следует отметить, что она занимала промежуточное положение между удельными князьями, княжатами Северо-Восточной Руси и старомосковскими княжатами и боярами, причем ее поземельные права и место местнической иерархии были выше, чем у бояр, а реальная власть в общегосударственных делах — ниже.

Динамика перехода служивых князей юго-западных земель на московскую службу была непосредственно связана с русско-литовскими отношениями конца XV — начала XVI вв. и выглядела следующим образом: Одоевские — 70-е годы XV в.; Бельские — с начала 80-х годов XV в.; Воротыньские — с осени 1487 г.; Белевские — с 1489 г.; Вяземские — с 1492 г.; Мезецкие — с 1493 г.; Трубецкие — с 1500 г.; Мосальские — с 1500 г.; Можайские и В. П. Шемячич — с 1500 г.; Глинские — с 1508 г.; Мстиславские — с 1514 г.¹⁵ Из них князья Бельские, Трубецкие, Мстиславские принадлежали к роду Гедиминовичей; князья Белевские, Воротыньские, Одоевские, Мосальские, Мезецкие — к роду черниговских князей; Можайские и Шемячич — к стародубским князьям; особое происхождение имели Глинские, род которых основал потомок Мамай, ставший западно-украинским земельным магнатом, князем Глинским, равным Рюриковичам и Гедиминовичам.

Служивые князья не представляли единой корпорации, но в их среде существовала своя, особая иерархия, обусловленная, главным образом, экономическим и военно-политическим значением их владений для Российского государства. В начале XVI в. эта иерархия выглядела следующим образом: 1. В. С. Шемячич, 2. С. и В. Можайские, 3. Бельские и Глинские, 4. Мстиславские, 5. Трубецкие и Одоевские. Эта иерархия не отражала реальной политической власти в общегосударственном масштабе. При Дворе великого князя в начале XVI в. из числа служивых князей укрепились Глинские и Бельские, которые перешли на службу без своих владений и получали «жалование» в центральных районах страны. Весь период малолетства Ивана IV характеризовал-

ся борьбой между Шуйскими и Бельскими, которая во многом объяснялась соперничеством, старой княжеской аристократии Северо-Восточной Руси со служилыми князьями.

По отношению к последним можно выделить некоторые общие методы московского правительства: — замена старых владений новыми, где отсутствовали связи; — раздача земель не в вотчину, а в кормление; — привлечение «слуг» на военную службу с участием в их полках московских воевод, что способствовало ликвидации у них элементов политической обособленности; — бдительный контроль центра за политической обстановкой в землях служилых князей; — частые опалы, которым подвергались все крупнейшие «слуги» (В. Шемячич, В. Можайский, Ф. Мстиславский, М. Глинский, И. Бельский, И. Воротынский), ограничивали их власть, даже если опала благополучно обходилась; — поручные записи с финансовой гарантией «неотъезда» князей (за князя Бельского И. Д. поручились 29 бояр, за князя Д. Холмского — 8, взявших на себя обязательство выплатить огромные суммы в случае их отъезда¹⁴; — династические браки служилых князей с представителями старомосковской знати и даже великокняжеского дома.

Включение служилых князей юго-западного региона в Думу началось с назначения в 1528 г. думным боярином князя Д. Ф. Бельского и растянулось на всю первую половину XVI в., а к концу этого столетия термин «служилый князь» выходит из употребления.

Князья-изгой, князья-эмигранты. В процессе создания Российского централизованного государства происходили сложные социально-политические процессы, приведшие к появлению таких категорий, как князья-изгой и князья-эмигранты. Изгоями называются люди, «вышедшие» (или «выжитые») из своего обычного общественного положения. Частой причиной изгойства князей было малоземелье разраставшихся княжеских родов. Из числа представителей известных фамилий изгоями, утратившими связи с родовыми землями были князья Пронские (из рязанских князей), Даниил Холмский (из тверских князей). Холмский удел был унаследован старшим братом и Даниил в 60-е годы XV в. отъехал к великокняжескому двору, где был принят, участвовал в походе на Казань (1469 г), фактически руководил походом на Новгород (1471 г), а в 1474 г. присягнул Ивану III на верность, дав крестоцеловальную клятву о неотъезде. Его сын Василий был еще более крупной по-

литической фигурой, что подчеркивалось тем, что в 1500 г. Иван III выдал замуж за него свою дочь. Как правило, изгоняемые были преданы великому князю, поскольку их положение и статус в государстве определялись личной службой.

В период централизации достаточно четко прослеживаются и общие причины эмиграции: — несогласие с присоединением их земель к общерусским территориям (нежелание признавать верховную власть московских князей над своими родовыми землями и невозможность отложиться с землей; — участие (или обвинение) в заговоре против московских князей. Местом эмиграции русских князей была Литва. В 1483 г. бежал в Литву сын последнего верейско-белозерского князя Василий Михайлович, когда началось ограничение суверенных прав его отца. Удел в 1486 г. По завещанию был передан в распоряжение московского князя. В середине 80-х годов XV в. эмигрантом становится последний тверской князь Михаил Борисович, в 1484 г. признавший себя «младшим» братом¹⁵, а в 1485 г. уличенный в заговоре и бежавший, после чего Тверь окончательно вошла в состав общерусских земель. Аналогична судьба последнего рязанского князя — Ивана Ивановича, который в 80-е годы XV в. признал себя «младшим»¹⁶, а в 1521 г. был обвинен в сношениях с татарами и «пойман», вскоре бежал.

Известны случаи, когда князья, ранее отъехавшие с землями к Литве, затем с ними возвращались. Интересна судьба Василия Шемячича, внука опального Дмитрия Шемяки, одного из руководителей последней феодальной войны 1425—59 гг., после поражения перешедшего со всеми землями к Литве. Весной 1500 г. Василий Шемячич вместе с князьями Можайскими, Трубецкими, Мосальскими вернулся под власть московских земель и стал главной политической фигурой в регионе, прикрывая южные рубежи. Он имел высокий политический статус в государстве, но в 1523 г. обвинен в измене, заточен, где и скончался.

К концу XVI в., когда сформировалась система управления, в России появились новые государственные учреждения, соответствующие более высокому уровню развития государственности и учитывающие на феодальном уровне социально-политическую структуру общества, стираются различия в составе Государева Двора и Боярской Думы, исчезают понятия удельных и служилых князей и приобретает новый смысл титул великого князя.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Думиц С. В. Другая Русь (Великое княжество Литовское и Русское)//История Отечества: люди, идеи, решения. Очерк истории России IV — начала XX в. — М., 1991. — С. 78—79.
2. Там же. — С. 100—101.
3. Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей. XIV—XVI вв. — М.-Л., 1950. — С. 353—364 (далее — ДДГ).
4. Зимин А. А. Удельные князья и их дворы во второй половине XV в. — первой половине XVI в.//История и генеалогия: С. Б. Веселовский и проблемы историко-генеалогических исследований. — Сб. ст. — М., 1977. — С. 161—189.
5. Его же. Указ, соч. — С. 172, 179, 181—182; Веселовский С. Б. Исследование по истории класса служилых землевладельцев. — М., 1969. — С. 416.
6. Кобрин В. Б. Социальный состав опричного двора. Автореферат диссертации на соискание степени кандидата исторических наук. — М., 1961. — С. 12.
7. Веселовский С. Б. Последние уделы Северо-Восточной Руси//Исторические записки. — 1947. — Кн. 22. — С. 101—131; Тихомиров М. Н. Россия в XVI столетии. — М., 1962. — С. 46—52; Зимин А. А. Служащие князья в Русском государстве конца XV в. — первой трети XVI в.//Дворянство и крепостной строй России XVI в. — XVIII в. — М., 1975. — С. 28—56.
8. Зимин А. А. Формирование боярской аристократии в России во второй половине XV в. — первой трети XVI в. — М., 1988. — С. 28, 123.
9. Там же. — С. 29—58.
10. Там же. — С. 81—96.
11. Его же: Феодалная знать Тверского и Рязанского великих княжеств и московское боярство конца XV в. — первой трети XVI в.//История СССР. — 1973. — № 3. — С. 128—134.
12. Его же: Формирование боярской аристократии... — С. 20.
13. Его же: Служащие князья в Русском государстве... — С. 28—56.
14. Павлов-Сильванский Н. П. Государевы служащие люди. Происхождение русского дворянства. — СПб., 1898. — С. 49.
15. ДДГ. — С. 295—301.
16. Там же. — С. 283—290, 333.

ПОЧАТОК АРХЕОГРАФІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ОДЕСІ

Археографія в системі джерелознавчих дисциплін посідає сьогодні все більш помітне місце. З одного боку це пов'язано з поглибленням джерелознавчих досліджень в Україні, а з другого — з більш широким розумінням археографії. У вузькому розумінні археографія — спеціальна історична дисципліна, що розробляє питання теорії та методики видання писемних історичних джерел¹. Проте більш поширеним стає визначення археографії, дає П. С. Соханем, як науки, «що займається усім комплексом проблем, пов'язаних із введенням письмових джерел до наукового обігу на етапі їх пошуку і збирання (польова археографія), наукового опису (камеральна археографія) та публікації (едичійна археографія)»². Таке трактування археографії ще більше зближує її з джерелознавством. Певною мірою це підтвердив М. П. Ковальський, говорячи про початок джерелознавства в Україні: «Дослідження та використання джерел з історії України XV—XVIII ст. в українській історіографії, що розпочалось з першої половини XIX ст. відбувалось в залежності від розгортання евристичної, археографічної та едичійної діяльності, в процесі якої відбувалось поступове, хоча і неравномірне, формування джерельної бази і розширення вираджуваних до наукового обігу джерел з історії України»³.

Таким чином, археографія і джерелознавство мають багато спільного у своєму розвитку, в тому числі і у своїх витках. М. П. Ковальський відзначив першу половину і середину XIX ст. як перший (або попередній чи початковий) етап у розвитку українського джерелознавства. Хоча спеціальні джерелознавчі дослідження тоді і не проводились, але елементи джерелознавчого аналізу мали певне місце (класифікація джерел Д. М. Бантши-Каменським, археографічна діяльність М. І. Костомарова)⁴.

У свою чергу, говорячи про розвиток археографії в Україні, П. С. Сохань зазначив, що хоча окремі дослідники (В. Рубан, А. Чепа, О. Безбородько, Я. Маркович та інші) займались археографічною діяльністю ще у XVIII ст., археографія як наука починається у першій половині XIX ст., коли вона почала набувати характеру цілеспрямованої діяльності по збиранню, науковому опису та виданню давніх документів. Започаткована вона була науковцями О. Бодяньським, Д. Бантиш-Каменським, І. Срезневським та ін., а цілеспрямованого характеру українська археографія набула з заснуванням у 1843 р. Київської археографічної комісії⁵.

Сучасним дослідникам ще треба буде створювати історію української археографії та джерелознавства. Безсумнівно, що Південна Україна має посісти в ній не останнє місце. У першій половині XIX ст. в цій царині провідним центром в південному регіоні була Одеса⁶.

Наприкінці XVIII і у перші десятиліття XIX ст. Одеса, як відомо, розвивалась досить бурхливо. Поступово вона перетворювалась на один із центрів економічного життя на півдні Російської імперії. Поряд з цим місто ставало одним з культурних центрів України. Свідченням цього стала поява театру з його італійською оперою, виникнення видавничої справи та перших газет, розвиток археології та заснування археологічного музею тощо. У другій половині XIX ст. культурні проєкти у місті прискорились і поглибились. Сприяла цьому в значній мірі громадська атмосфера, створена новоросійським і бессарабським генерал-губернатором М. С. Воронцовим. Зародки історичних досліджень в Одесі можна зафіксувати на початку 30-х рр. Як свідчив М. Н. Мурзакевич, він разом з М. М. Кирьяковим та А. О. Скальковським у вечірніх бесідах восени 1832 р. вирішили «з'ясувати досі темну історію Новоросійського краю». Кирьяков мав взяти господарчо-природничий аспект цієї історії, Скальковський — нову історію, а Мурзакевич — давню⁷.

Молоді аматори-історики (всі — випускники етико-політичного відділення Московського університету) поставили перед собою складне завдання, оскільки ще не існувало наукових праць з історії Новоросії і головна проблема для них була — брак джерел. Перші знайдені джерела могли побачити тоді світ лише на сторінках «Одесского вестника», єдиної газети у місті, яка стала на той час своєрідним краєзнавчим центром в Одесі⁸. Уже у 1833 р. М. Н. Мурзакевич оприлюднив там цілу низку документів з історії міста кінця

XVIII ст., чим започаткував рубрику «Матеріали для історії Одесси». Пізніше роботу в цьому напрямку було продовжено (і не лише М. Н. Мурзакевичем). Зокрема, С. В. Сафонов опублікував джерело з історії XVIII ст. «Записка о том, сколько я памятую о крымских и турецких походах» (з бібліотеки М. С. Воронцова)⁹.

Наприкінці 20-х—30-х рр. активно займався збиранням і вивченням джерел з історії Південної України катеринославський архієпископ Гавриїл (В. Ф. Розанов). Хоча його діяльність відбувалась не в Одесі (він прибув сюди у 1837 р. після призначення його архієпископом новоствореної херсонської і таврійської єпархії), але саме тут з'явилась у 1838 р. його праця «Историческая записка о Пустынно-Николаевском Самарском монастыре», на сторінках якої він опублікував низку документів з історії монастиря і водночас — Запорізької Січі¹⁰. Окремо слід відзначити археографічну діяльність А. О. Скальковського. Одразу слід зауважити, що його діяльність слід розглядати поза контекстом археографічної діяльності Одеського товариства історії та старожитностей, оскільки нею він почав займатись за кілька років до заснування цієї установи, а після виникнення товариства його співпраця з ним була короткою і не носила археографічного характеру¹¹.

У грудні 1834 р. А. О. Скальковський, збираючись написати історію Новоросійського краю, подав М. С. Воронцову записку, з якої відомо, що він частково оглядав архівні матеріали в Одесі і тепер просив дозволу оглянути архіви різних державних установ Херсонської і Катеринославської губерній. Цей документ був по суті програмою археографічних пошуків у Новоросійському краї. Маючи дозвіл і сприяння М. С. Воронцова, А. О. Скальковський здійснив у 1835 р. свою першу археографічну експедицію по Новоросійському краю, під час якої знайшов необхідні джерела для написання його історії. Як результат подорожі з'явилися чотири праці, в тому числі «Хронологическое обозрение истории Новоросийского края» (1836—1838). Специфікою праць А. О. Скальковського було те, що на їх сторінках, а також у «Додатках» до них, він намагався надрукувати якнайбільше історичних джерел.

Наприкінці 1835 р. А. О. Скальковський розпочав роботу (за пропозицією градоначальника О. І. Левшина) по написанню історії Одеси. Наслідком цього була поява ще двох «археографічних праць, в тому числі — «Первое тридцати-

летие истории города Одессы» (1837). У 1838 р. А. О. Скальковський здійснив публікацію уривків важливого нарративного джерела — спогадів запорожця М. Л. Коржа («Изустные предания о Новороссийском крае»), які записав і передав йому архієпископ Гавриїл¹². Під час ознайомлення, а згодом і використання великої маси історичних джерел у А. О. Скальковського 1837 року виникла думка створити в Одесі історичний архів. Для виконання цих намірів він здійснив нову археографічну експедицію по Новоросійському краю. Найважливішим його успіхом було відкриття для науки у Катеринославі решток архіву Коша Нової Запорізької Січі¹³. Трохи згодом розпочалось транспортування цих матеріалів до Одеси. Історичний архів в Одесі тоді не вдалось створити і ці джерела на десятиліття залишились у розпорядженні А. О. Скальковського. Він їх зберігав, публікував, а головне — на їх основі писав нові історичні твори. До середини 50-х років він опублікував п'ять праць з історії Запорізької Січі (в тому числі два видання «Истории Новой Сечи или последнего Коша Запорожского» у 1841 та 1846 роках), в яких було оприлюднено велику кількість документів (на превеликий жаль, половина — у витягах). Слід згадати останню археографічну подорож А. О. Скальковського, що була здійснена у 1843 р. на Правобережній Україні з метою огляду родинних архівів у маєтках, конфіскованих в учасників польського повстання 1830–1832 рр. Тоді дослідникові вдалось лише взяти на облік оглянуті матеріали. Твір, що з'явився після цієї мандрівки — «Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII ст.» (1845), був певною мірою невдалим¹⁴. Чи не найкращішою стороною цієї праці стали оприлюднені в ній джерела, в тому числі і з запорізького архіву.

Займаючись дослідженням Одеси та Новоросійського краю як історик, а з 40-х років і як статистик (очолив Головний статистичний комітет Новоросійського краю) А. О. Скальковський продовжував друкувати джерела на сторінках своїх творів. Тому цілу низку його творів, написаних до середини 60-х років, в тому числі суто статистичних, можна зарахувати до «археографічних»¹⁵.

Отже, саме А. О. Скальковський, займаючись історією Південної України започаткував в Одесі широку археографічну діяльність. За влучним висловом С. Я. Борового він «був в одній єдиній особі цілою археографічною експедицією»¹⁶. З 1836 по 1854 рр. з'явилися 23 його праці архео-

графічного характеру, в яких було оприлюднено повністю або у витягах сотні документів. Хоча А. О. Скальковський (як і багато інших істориків) не займався суто ірхеографією у його творчості можна простежити і польовий, і камеральний, і едиційний аспекти археографії. До нього можна у повній мірі віднести слова І. П. Крип'якевича, висловлені на адресу М. І. Костомарова: «І коли би прийшлося рішити, за котрою стороною його діяльності лишилося б тривкіше значення,— за історичними творами, чи археографічними працями, — хто знає, чи не треба би на першій місці поставити археографічних видавництва»¹⁷. Таким чином, маючи славу Геродота Новоросійського краю, А. О. Скальковський може претендувати на звання першого археографа Південної України.

Археографічна діяльність в Одесі піднялась на новий рівень з утворенням Одеського товариства історії та старожитностей (далі — Товариство). Виникнення Товариства у 1839 р. стало помітним явищем у науковому і культурному житті не лише Південної України, але і всієї Російської імперії. Воно сконсолідувало майже всі найкращі сили археологів, істориків, нумизматів, статистиків, краєзнавців в регіоні та поза його межами. Думка про створення Товариства належить М. М. Кирьякову. Його підтримали О. С. Стурдза (відомий письменник, богослов), Д. М. Княжевнич (попечитель Одеської учбової округи), А. Я. Фабр (одні з начальників канцелярії М. С. Воронцова) та М. П. Мурзакевич (викладач Рішельєвського ліцею), які стали членами-засновниками Товариства.

Основним завданням Товариства було проведення археологічних розкопок та видання досліджень з історії, археології, статистики, топографії Новоросійського краю та Одеси. Для виконання цих завдань Товариство зайнялось збиранням, описом і збереженням наміяток старовини, в тому числі і документальних джерел¹⁸.

З 1844 р. Товариство почало видавати свої наукові збірники — «Записки Одесского общества истории и древностей» (далі — «Записки»). Уже в перших трьох томах «Записок» (1844—1853) яскраво відбився такий напрямок діяльності Товариства як археографія. «Записки» поділялись на три відділення. Перше називалось «Рассуждения и исследования», друге — «Сборник материалов», а третє — «Смесь». Наслідки археографічної роботи відбиті у другому відділенні у розділах «Документы и материалы» (або «Документы и

акты»), «Повествования и сказания», а також частково у розділах «Современная библиография», «Занятия Общества» та «Путешествия и розыски по поручению Общества»; у третьому відділенні — у розділах «Известия» і, частково, — «Корреспонденция».

Наприкінці 30-х — на початку 50-х рр. XIX ст. найактивнішим археографом у Товаристві був його перший секретар М. Н. Мурзакевич, який у перших трьох томах «Записок» здійснив майже половину всіх археографічних публікацій. Всього з більш ніж ста членів Товариства на той час археографічною діяльністю в тій чи іншій мірі займалися І. Д. Беляєв, О. О. Борзенко, П. К. Брун, М. П. Вертіл'як, архієпископ Гавриїл, В. В. Григорьев, П. І. Іоселіан, П. Г. Михневич, О. Ф. Негрі, М. А. Оболенський, С. В. Сафонов, А. Фіркович, І. Фінкель, І. Царський.

Пошук історичних джерел у Товаристві не мав такого цілеспрямованого характеру як, наприклад, у Скальковського. Оскільки члени Товариства мешкали на всьому півдні України (і поза його межами) і не було потреби організувати спеціальні археографічні експедиції, пошук вівся на місцях. Проте, в окремих випадках подорожі все ж здійснювались. Так, 1839 р. М. Н. Мурзакевич за дорученням адміністрації краю взяв участь в упорядкуванні архівних справ скасованої фортеці Св. Дмитра Ростовського у Ростові-на-Дону. Дізнавшись про існування архівного зібрання у Єлисаверграді у 1840 р. його розробом зайнявся Г. І. Соколов. З 1840 р. караїмській вчитель А. Фіркович займався розшуком давніх єврейських рукописів, зібравши (в основному з Феодосійської синагоги) колекцію з 400 рукописів. Викладач Рішельєвського ліцею В. В. Григорьев здійснив кілька подорожей по Криму з метою розшуку турецько-татарських рукописів. Відбір джерел для публікації у бібліотеці М. С. Воронцова здійснювали С. В. Сафонов, М. Н. Мурзакевич¹⁹. Упорядковуючи архіви, згадані члени Товариства робили описи відібраних справ. На сторінках «Записок» здійснювались публікації описів турецьких, татарських, єврейських актових матеріалів XVI—XVIII ст., що зберігались у Товаристві, або потрапляли до нього. Оприлюднений був також список документів, відібраних А. О. Скальковським для історичного архіву в Одесі²⁰.

Більшість джерел, опублікованих у «Записках», була пов'язана з історією Південної України. Основну частину склали джерела, що торкались історією Кримського ханст-

ва — ярлики кримських ханів, різноманітний актовий матеріал російського і турецького походження, паративні джерела²¹.

Стосовно періоду до XVIII ст. надруковане було єдине джерело — переклад уривку опису подорожі Г. де Лануа по території Північного Причорномор'я (перша половина XV ст.)²². З історії регіону у XVII та першій половині XVIII ст. було опубліковано всього кілька документів²³.

Майже всі оприлюднені джерела щодо другої половини XVIII ст. висвітлювали історію завоювання Російською імперією Північного Причорномор'я та його освоєння²⁴. Дуже важливим для вивчення історії Запорізького козацтва мало опублікування донесення П. Текелія до Катерини II про знищення Січі у 1775 р.²⁵. Всього один документ — про забудову міста Хаджибею у 1794 р. — торкався історії Одеси²⁶. Поряд з цим, в «Записках» публікувались джерела з історії південних слов'ян, Росії, Молдови та Румунії²⁷.

Слід відзначити, що особливо важливі джерела Товариство друкало окремими виданнями. Так, у 1842 та 1852 роках було видано три паративних джерела з історії Запорізької Січі²⁸. До цього ж слід додати, що окремі дослідники та навіть члени Товариства вели археографічну діяльність і поза його межами. Так, наприклад, М. Н. Мурзакевич оприлюднив кілька важливих джерел із бібліотеки М. С. Воронцова²⁹, окремим відбитком видано опис подорожі Г. де Лануа³⁰, тривала публікаторська діяльність «Одеського вестника»³¹.

Методику видання історичних джерел в Одесі в цей час не можна визнати досконалою. У той же час слід відзначити непоганий рівень передачі текстів документів, системність у розташуванні матеріалів всередині публікацій, наявність археографічного оформлення документів, присутність, хоча і не в повній мірі, науково-довідкового апарату видань (передмови історичні та археографічні, примітки текстуальні і до змісту тощо).

Отже можна зробити висновок, що археографічна діяльність виникла в Одесі у другій чверті XIX ст. Її було започатковано окремими дослідниками, головне місце серед яких посідає А. О. Скальковський. Вирішальне значення для розвитку археографії у місті мало заснування Одеського товариства історії та старожитностей (1839 р.), яке розпочало на сторінках своїх «Записок» цілеспрямований друк історичних джерел.

Одеські дослідники уже у першій половині ХІХ ст. провели значну роботу по пошуку історичних джерел в архівах державних установ, в приватних архівах, колекціях і бібліотеках тощо на Півдні України і поза його межами. На основі знайдених матеріалів у 30-ті напочатку 50-х рр. ХІХ ст. було написано цілу низку історичних творів, а також здійснено десятки археографічних публікацій в яких було опубліковано сотні документів та наративних джерел. Археографічна діяльність стимулювала джерелознавчі дослідження у місті, і разом з тим це сприяло розвитку історичної науки в Одесі. Таким чином Одеса не стояла осторонь процесів, що відбувались в історичній науці на Україні (і в цілому в Російській імперії) і робила до них свій вагомий внесок, в тому числі і в царні археографії.

ПРИМІТКИ

1. Специальные исторические дисциплины. Учебное пособие (В. О. Замлинский, М. Ф. Дмитриенко, Т. А. Балабушевич и др.). — К., 1992. — С. 34.

2. Сохань П. Вступне слово//Матеріали до розробки концепції діяльності Інституту української археографії. До Всеукраїнської наради «Українська археографія сьогодні: проблеми і перспективи». Київ, 16—18 грудня 1992 р. — К., 1992. — С. 4.

3. Ковальський М. П. Історіографія джерелознавства історії України. Періодизація. Проблематика. Перспективи.//Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків, 15—17 листопада 1995 р.). — Харків, 1995. — С. 131.

4. Там же. — С. 132.

5. Сохань П. Вказ. праця. — С. 3.

6. Першою спробою в цьому напрямку слід вважати дисертацію Б. С. Ватулі «Развитие археографии на Украине в XIX и начале XX веков» (К., 1952). Розвиток археографії на Півдні України було розглянуто лише з точки зору діяльності Одеського товариства історії та старожитностей. Надзвичайно важливим є дисертаційний твір Т. Ф. Григорьєвої «Становление и развитие краеведения на Юге Украины (80-е гг. XVIII в. — 60-е гг. XIX в.)» (К., 1991). В ньому вперше виділено археографічну діяльність як окремий напрямок краєзнавства на Півдні України і в Одесі зокрема. Проте і в цьому дослідженні всю увагу сконцентровано на Одеському товаристві історії та старожитностей, хоча археографічна робота велась в Одесі і до заснування цієї установи, а після її започаткування окремі дослідники вели таку роботу самостійно. До того ж основну увагу у цьому творі приділено лише польовому аспекту археографічної діяльності.

7. Мурзакевич Н. Н. Автобиография//Русская старина. — 1887. — Т. 53. — № 3. — С. 659.

8. Див.: Григорьєва Т. Ф. Вказ. праця. — С. 85—103.

9. Див.: Одесский вестник. — 1833. — № 87, 89, 91, 96, 98; 1835. — № 6; 1836. — № 47—53.

10. Див.: Журба О. І. Архієпископ Гавриїл (Розанов В. Ф.) — історик і археограф Південної України//Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків, 15—17 листопада 1995 р.). — Харків, 1995. — С. 308—317.

11. Див.: Хмарський В. М. А. О. Скальковський (1808—1898). Археографічна діяльність (Дисертація на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук). — К., 1994. — С. 113—125.

12. Див.: Хмарський В. М. А. О. Скальковський — археограф. — К., 1994. — С. 4—7; 14—17. Див. також: Біднов В. «Устное повествование запорожца Н. Л. Коржа» та його походження і значення. — Прага, 1925. — 28 с.

13. Див.: Хмарський В. М. До питання про знахідку архіву Коша Нової Запорізької Січі/Маловивчені питання історії України (бібліотека альманаху «Константа». Серія «Історія». — Вип. 4. — Херсон. — 1995. — С. 11—14.

14. Див.: Хмарський В. М. А. О. Скальковський як дослідник гайдамацького руху//Записки історичного факультету ОДУ. — 1995. — Вип. 1. — С. 99—116. Див. список всіх археографічних праць А. О. Скальковського по: Хмарський В. М. А. О. Скальковський — археограф. — С. 29—32.

15. Боровой С. Я. А. А. Скальковский и его работы по истории Южной Украины//Записки Одесского археологического общества. — 1960. — Т. 1 (34). — С. 178.

16. Крип'якевич І. Археографічні праці Миколи Костомарова//Записки НТШ. — 1918. — Т. 126—167. — С. 106; Історія української археографії: персоналії. — К., 1993. — С. 2.

17. Див.: Ватуля Б. С. Вказ. праця. — С. 67—69.

18. Див.: Григорьева Т. Ф. Вказ. праця. — С. 146—149.

19. Див.: Записки Одесского общества истории и древностей (далі — ЗООИД). — 1844. — Т. 1. — С. 637—656; 1848. — Т. II. — С. 739—790.

20. Див.: ЗООИД. — 1844. — Т. 1. — С. 337—346; 375—378; 378—392; 1848. — Т. II. — С. 568—658; 675—679; 680—684; 685—692; 693—704; 1853. — Т. III. — С. 269—272; 589—590.

21. Див.: ЗООИД. — 1853. — Т. III. — С. 433—465.

22. Див.: ЗООИД. — 1844. — Т. 1. — С. 351—372; 372—374; 1848. — Т. II. — С. 834—835; 1853. — Т. III. — С. 571—580.

23. Див.: ЗООИД. — 1848. — Т. II. — С. 659—666; 667—674; 1853. — Т. III. — С. 273—288; 289—305; 556—563.

24. Див.: ЗООИД. — 1853. — Т. III. — С. 587—589. Цей документ, як один із найважливіших здобутків Товариства у першій половині XIX ст. для української історіографії відзначив М. І. Марченко.

25. Див.: Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). — К., 1959. — С. 179.

26. Див.: ЗООИД. — 1853. — Т. III. — С. 590—594.

27. Див.: ЗООИД. — 1844. — Т. 1. — С. 335—336; 346—348; 348—349; 1848. — Т. II. — С. 562—566; 835—838; 1853. — Т. III. — С. 248—268.

28. Див.: Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловка Никиты Леонтьевича Коржа. — Одесса, 1842. — 95 с.; История о козаках запорожских, как оные издревле зачалися и откуда свое происхождение имсют, и в каком состоянии ныне находятся, сочиненная от нижеперной команды. Описание Запорожской Сечи, состоящее в четырех разделениях, показую-

щих положение Сечи, всех оной земель с выгодами и лесными дачами, также соединение татар и происходящие от этого запорожцам разорения. Сочинение секретаря Василия Чернявского. — 1766. — Одесса, 1852. — 92 с.

29. Див.: Письма царевича Алексея Петровича к его родителю Петру Великому, государыне Екатерине Алексеевне и кабинет-секретарю Макарову, с приложением писем царевича Петра, царевны Натальи и князя Вяземского к его высочеству. — Одесса, 1846; Псковская судная грамота, составленная на вече в 1467 г. — Одесса, 1847.

30. Див.: Лануа Г. Путешествие по Южной России в 1421 г. — Одесса, 1852.

31. Див.: Одесский вестник. — 1844. — № 68; № 90.

Р. Д. БОНДАРЬ

ИЗ ИСТОРИИ СОЗДАНИЯ ДУНАЙСКОГО ЛИМЕСА РИМСКОЙ ПРОВИНЦИИ ДАКИЯ

Римская провинция Дакия занимала обширную территорию между горами Карпатами и Дунаем. На западе ее граница проходила по р. Тиссе и среднему течению р. Муреша, на севере — по линии укрепленного лимеса на склонах Карпатских гор, на востоке — по линии крепостей т. н. трансальптанского лимеса (в 20—50 км. к востоку от р. Ольт). Богатые железом, медью, золотом, солью и другими полезными ископаемыми плодородные земли Дакии издавна привлекали к себе внимание римлян. В то же время возникновение крупного государственного объединения на землях даков, вождем которого был Денебал, представляло собой непосредственную угрозу римским владениям к югу от Дуная.

Покорение Дакии и создание провинции происходит в правление императора Траяна. Сразу же после завоевания Дакии (106 г. н. э.) римляне приступают к широкой колонизационной деятельности, доходы от награбленных богатств и налогов поступают в римскую казну. Значение Дакии для империи подчеркнуто и тем, что она сразу же стала императорской провинцией, во главе с императорским наместником *legatus Augusti* в консульском ранге¹. При Адриане провинция в административном отношении была разделена на две части — Верхнюю и Нижнюю Дакию. Каждая из них управлялась особым прокуратором (*procurator Augusti*). Среди легатов, в руках которых по-прежнему власть над всей Дакнией, встречаются лица преторского ранга. Находка в 1960 г. у римского лагеря у Герлы военного диплома с упоминанием *Dacia Porolis (sensis)*, датированного 133 годом, позволяет предположить, что разделение Дакии на три части произошло не в 158—159 гг., как это было принято считать ранее², а в правление Адриана. К. Дайковичу и Д. Протасе, издавшие диплом, полагают, что *Dacia Por-*

lossensis стала провинцией в 124 г. во время пребывания Адриана в Дакнии³.

Следующая реорганизация Дакнии произошла в 167—169 гг.⁴. Несмотря на административное деление на *Dacia Apulensis*, *Dacia Porolissensis*, *Dacia Malvensis*, провинция все же представляет собой единое целое, что подчеркнуто титулатурой ее правителя *legatus Augusto pro praefectore trium Daciae*⁵. В руках его сосредоточена вся высшая политическая и военная власть. Столица всей Дакнии *colonia Ulpia Traiana Augusta Dacia Sarmizegetusa*.

Войско Дакнии во времена Траяна составляли три легиона: *legio III Flavia felix*, *legio I Adiutrix* и *legio XIII Gemina*. Из них до последних дней существования провинции оставался постоянно в Дакнии только *legio XIII Gemina* (лагерь в Апулуме). *Legio III Flavia felix* в начале правления Адриана переведен в Верхнюю Мезию, а *legio I Adiutrix* в 114 г. послан на Восток против парфян. В 167—168 гг. Марк Аврелий перевел в Дакнию *legio V Macedonica* (лагерь в Потансса, совр. Турда). В различных лагерях Дакнии зарегистрировано пребывание веckenящих легионов I *Italico*, VII *Claudia*, X *Gemina*, XI *Claudia*, *legio XXII primigenia pia fidelis*.

Значительную часть войска Дакнии составляли *auxilia*. Общее их число 89 : 21 *alae*, 50 *cohortes*, 18 *numeri*, включая *vexillarij Africae et Mauretaniae*, *Symmachiarii Astures* и 2 *numeri Pedites* и *Equites Singulares* в Апулуме⁷. Все они в различное время составляли гарнизоны римских лагерей в Дакнии. Во времена Адриана их общая численность составляла 30 000 человек.

В 271 г. войска римляни покидают Дакнию. Основанная в этом же году к югу от Дуная *Dacia Ripensis* не имеет с ней ничего общего, кроме имени.

Создание системы оборонительных сооружений (лимеса) на Дунае, начатое при Траяне, можно считать в основных чертах законченным при императоре Адриане. Однако следует учитывать, что отдельные участки его постоянно претерпевали изменения в связи то с расширением границ, то с усиливающейся извне опасностью.

Одним из первых построен римлянами на левом берегу Дуная самый значительный из городов южной Дакнии — город и крепость Дробета (совр. г. Турну-Северин). По мнению К. Патча⁸, Дробета — тот анонимный город Диона Кассия (LXVIII,6), где находилась главная база войск Домици-

ана. Возможно, именно в этом месте Корнелий Фуск перешел Дунай по понтонному мосту, как сообщает об этом Иордан⁹. Вполне вероятно, что во времена войны Доминциана с даками римский лагерь существовал в этом столь важном стратегическом месте. Возможно он носил временный характер, был разрушен после поражения Корнелия Фуска и восстановлен позже при Траяне. Строительство здесь крепости и города объясняется прежде всего причинами стратегического порядка — необходимостью прочно закрепить за собой место наиболее удобной в этом районе переправы через Дунай. Не случайно именно здесь был построен в 103—105 гг. знаменитый мост Аполлодора через Дунай (длина моста 1134,90 м, ширина 14,55). Отсюда римские войска начали свой поход к сердцу Дакии — Сармизегетусе¹⁰. С полной уверенностью можно говорить о существовании римской крепости на месте дакийского поселения со времени первой дакийской войны Траяна. Дробета — главная база римских войск в их походах за Дунай. Клейма на кирпичах и черепице доносят до нас имена следующих воинских соединений легионов I Italica, V Macedonica, I Adiutrix, VII Claudia, IV Flavia¹¹, когорт II Hispanorum, I Gretum, III Brittonum¹². Они же работали на строительстве моста через Дунай. Castrum построен войсками cohors I Antiochensium, как об этом сообщает фрагмент надписи, найденной в 1929 г. на территории лагеря и датированный 102—105 гг.¹³. В 1-ой половине II в. н. э. гарнизон Дробеты составляла cohors III campetris civium Romanorum. Затем ее сменяют воины cohors I Saggiatariorum milliaria equitata, охраняя здесь переправу через Дунай вплоть до 271 г.

Первым римским лагерем здесь был, очевидно, земляной castrum, зафиксированный Л. де Марсильи в 1689 г. и позже обследованный П. Полошником в местности Скела Кладовой. Многочисленные воинские соединения, занимавшиеся строительством моста через Дунай и Каменной крепости были расквартированы в этом castrum aestivum. Размеры его 576x650 м., он был окружен рвом, глубина которого, в XIX в. составляла 0,50 м., а ширина 7 м. и валом шириной 10 м., сохранившимся на 1 м.¹⁴.

Первым, построенным римлянами на земле даков каменным лагерем, был лагерь у Дробеты, вероятно сооруженный по проекту знаменитого архитектора древности Аполлодора Дамасского.

На плане его, снятом Л. де Марсильи ясно выступает

единый замысел сооружения двух крепостей, охраняющих мост через Дунай — большей крепости на левом варварском берегу и меньшей на правом. Крепость пережила три строительных периода: эпохи Траяна, Константина и Юстиниана. Позднейшие перестройки затрудняют изучение строительных остатков II—III вв. Строителями лагеря были в основном воины *cohors I Antiochensium*, как сообщает об этом одна из надписей¹⁵. Кроме того принимали участие в его сооружении и солдаты других воинских соединений, сгруппированных в Дробете. К началу последней (второй) дакийской войны постройка лагеря не была завершена окончательно, как об этом свидетельствует рельеф колонны Траяна в сцене освящения моста. Изображение очень схематично. У основания моста видна прямоугольных очертаний крепость со стенами из каменных блоков, увенчанных кренами-зубцами. Можно различить в лагере три постройки — *horrea* (продолговатые здания с двумя окнами спереди и тремя по бокам), а между ними — *praetorium* — конструкция в виде шатра (из дерева, покрыта холстом). В 105 г. преторий еще не был построен и на его месте стоял императорский шатер.

Крепость имела обычную для римских лагерей этого времени прямоугольную форму, с закругленными углами: размеры ее 137,50x123 м. Длинные стороны крепости ориентированы север—юг. По правилам римского фортификационного искусства *porta praetoria* должны быть обращены в сторону, откуда наиболее вероятно нападение врага, т. е. в данном случае на север. Но здесь они обращены в сторону моста — к югу. Одна из основных функций лагеря — охрана моста. Этим объясняют такое расположение ворот румынские археологи⁴⁶. Но поскольку враг все же угрожал именно с севера, *porta decumana* имели ту же защитную систему, что и ворота южной стороны. Тот факт, что главные ворота обращены к Дунаю, возможно объясняется в какой-то мере стремлением придать парадный вид всему комплексу сооружений. Остальные стороны имеют соответствующие ворота — *porta principalis dextra* на Западе, *porta principalis sinistra* на востоке. Деревянные двойные ворота шириной 3 м. охраняются двумя башнями (2,80 x 2,70 м.), немного выступающими вперед. Они одноэтажны. Основание стен имеет толщину 1,50 м., возможно они достигали высоты 4,50 м. С внутренней стороны к ней примыкает аггер, шириной 6 м. С наружной стороны к стене лагеря примыкает берма (2 м.) и

ров. Такие же, как у ворот, башни находились и по углам крепости.

Другим важным пунктом в системе охраны дунайской границы Дакии на протяжении всей истории существования провинции являлась Сучидава. Римский город и крепость были расположены на месте современного села Челей в 3 км. к западу от г. Корабья. Будучи одним из крупнейших римских портов на Нижнем Дунае, Сучидава в течение нескольких веков прикрывала переправу через реку. На правом берегу реки эту функцию выполнял другой римский порт — Экус. Расположение укреплений на возвышенном берегу было выгодным в стратегическом отношении. В румынской археологической литературе высказывалось предположение о том, что переправа между Сучидавой и Экусом обычно осуществлялась по понтонному мосту, на месте которого Константин I построил мост каменный¹⁷. Римский город и крепость были построены на месте дакийского поселения, память о котором сохранилась в названии (*succi* — одно из дакийских племен, издавна здесь живших а *dava* — на их языке означает «город»).

Возникновение города исследователи¹⁸ связывают с дакийскими войнами Траяна. Наши сведения о строительном деле Сучидавы до оставления Дакии римлянами в 271 г. ограничиваются почти только фортификационными сооружениями. Д. Тудор выделяет три фазы в их возведении: 1) II век н. э.; 2) начало III в.; 3) середина III в.¹⁹. Вокруг построенного, очевидно, еще при Траяне большого земляного *castrum* (около 300x200) вырастает поселение, а затем город. В первой половине III в. н. э. площадь его составляет около 25—30 га. Вначале он был окружен лишь рвом (ширина 8 м., глубина 3,50—5,50 м.), и земляным валом (размеры неизвестны). Западный и восточный концы рва и вала обрывались на берегу Дуная. Укрепление имело трапециевидную форму, длинную сторону которого образовал обрывистый берег Дуная. Во времена Северов поселение было окружено рвом, бермой, ширина которой колебалась от 17 до 38 м., и аггером, передняя часть которого была укреплена каменной стеной основанием в 1 м. (один из типов римского *vallum*). В целях экономии стена была построена по прямой и местами не была параллельной рву, сохранившемуся от старой системы укреплений. В тех местах, где уцелели остатки каменной стены, можно проследить ее конструкцию: стена построена из камня на известковом растворе,

смешанном с мелкими кусочками кирпича. Через каждые 100 м стена была усилена четырехугольными башнями (9x3,70 м.). Они сохранились с северной, западной и восточной стороны. Малый размер помещений внутри этих башен (1,65x5,60) свидетельствует о небольшом количестве защитников этих башен. Без сомнения на каждый из четырех сторон крепости имелись ворота, фланкированные башнями, но пока раскопками выявлены остатки лишь одних ворот — северных.

В середине III в. н. э. набеги карпов и готов опустошают южную Дакнию. В виду угрозы их нападения над берегом Дуная возводится новая стена, толщина основания которой 2,40 м. По углам крепости построены круглые башни (диаметр 7,50), а со стороны Дуная стена снабжена подковообразными в плане (8,25x10,75 м.).

Римское господство в Сучидаве продолжается со времени Траяна до Феодосия III (408—450). При императоре Константине I построена новая крепость в юго-восточной части города, а к западу от нее — мост, длиной 2400 м. В 447 г. Сучидава разрушена Атиллой. При Юстиниане I (527—565) крепость восстановлена, но просуществовала недолго, вероятно, до нашествия аваров в 600 г.

На левом берегу Дуная у впадения в него реки Черна находился важный торговый и ремесленный центр Дакнии — г. Дьерна. Отсюда начинался путь вглубь Дакнии в Карпаты, к городам Тибискум, Апулум и Сармизегетуса. Жизнь в Дьерне продолжалась и после оставления римлянами Дакнии (271 г.). Город был разрушен гуннами и восстановлен при Юстиниане. Современный город Оршова, выросший на месте древней Дьеры затрудняет изучение римских слоев. Однако находки кирпичей с клеймами XIII *Legio Gemina*²⁰ и когорты I *Ulpia Britannica Millitaria*²¹ свидетельствуют о наличии в городе римского гарнизона. Город расположен в таком стратегически важном пункте, что невозможно представить себе, чтобы этот фактор не был учтен при строительстве дунайского лimesа Дакнии.

Южной границе Дакнии, проходившей по Дунаю, менее всего угрожала опасность нападения неприятеля, т. к. южным соседом Дакнии являлась римская провинция Верхняя Мезия. Поэтому левый берег Дуная был укреплен менее надежно в сравнении с правым, который служил границей Римской империи более длительное время — и задолго до покорения Дакнии, и после ее оставления римлянами.

Тем не менее, цепь военных лагерей, соединенных между собой римской дорогой Дьера-Ислав, составляла единую систему укреплений вместе с лагерями на правом берегу Дуная. Такая система обороны римских владений в Подунавье давала возможность защитить их от возможных нападений с севера (ибо окруженная с трех сторон варваскими племенами Дакния представляла собой одно из самых ненадежных звеньев в цепи дунайских провинций) и, что особенно важно,— позволяла римлянам владеть местами удобных переправ через реку.

Это единство системы укреплений на обоих берегах Дуная подтверждается и расположением многих лагерей, охраняющих на том и другом наиболее важные в стратегическом и экономическом отношении места переправ и скрещения торговых путей (Дьерна — Трансдьерна, Дробета — Понтес, Изворул Фрумос — Эгета, Зэвалу — Аугуста, Сучидава — Эскус и др.) и строительство именно в Дакнии в эту эпоху Аполлодором Дамасским знаменитого моста через Дунай.

Кроме упомянутых выше, остатки римских укреплений обнаружены и в таких пунктах на левом берегу Дуная как Лиштява, Хинова, Батоц, Быстрец, Ислав, Флэмында и др.²².

Как по форме, так и по технике строительства, они неодинаковы. К сожалению, многие лагерь из вышеперечисленных полностью или частично разрушены эрозией берега Дуная, поэтому не всегда можно с уверенностью судить о форме некоторых лагерей или технике, в которой они были построены²³.

Большинство же лагерей построено (насколько об этом можно судить по тем скудным сведениям, которыми мы о них располагаем) по основным принципам римского фортификационного искусства, изложенным в трактате Гигина. Они имеют квадратную форму или прямоугольную с закругленными углами.

Без сомнения, квадратными были лагерь у Хинова и Извоареле, прямоугольными — Батоц, Флэмында, все три лагерь у Ислав.

Большие земляные лагерь (у Скела-Кладовой, Быстрец, Ислав) построены, очевидно, римлянами раньше других. Возможно, это *castra aestiva* времени завоевания Дакнии.

Обращают на себя внимание размеры и мощная система укреплений земляного лагерь у Быстрец. Сохранилась его северная сторона — 440 м и участки западной — 180 м и се-

сточной — 260 м. Лагерь был окружен двумя рвами и двумя валами. На северной стороне находились ворота.

Одной из первых в Дакнии была построена важная в стратегическом отношении дорога вдоль течения Дунай—Дьерна—Ислаз, связывавшая воедино римские крепости дунайского лимеса.

Система укреплений на левом дакийском берегу Дуная состояла из фортификаций всех категорий — *castra, castella, burga* и т. д., расположенных вдоль берега и соединенных между собой дорогой. Некоторые из них, расположенные на наиболее важных стратегических и торговых путях империи выросли в города (Дьерна, Дробета, Суцидава).

Города эти не смогли достигнуть того экономического расцвета, который характерен для крупнейших городов Нижней Мезии, так же расположенных в пограничной зоне, и это отразилось на их внешнем облике. Облик этих городов скромнен и непритязателен. Городские постройки общественного назначения имеют обычно небольшие размеры, лишены архитектурных украшений. О жилищах горожан, даже богатой части населения, можно сказать то же самое. За исключением моста у Дробеты, район дунайского лимеса Дакнии не оставил ярких памятников строительного искусства, внесших свой след в историю архитектуры.

Укрепления, входившие в систему нижнедунайского лимеса, не нарушают правил военного строительства, предписанного трактатом Гигина. Южная граница Дакнии не нуждалась в мощной оборонительной системе, т. к. она была обращена не к враждебной империи варварской среде, а к провинциям Верхней и Нижней Мезии, почти на столетие раньше Дакнии ставшими на путь романизации. Таким образом, систему дунайских укреплений Дакнии следует рассматривать, как составляющую единое целое с укреплениями на мезийском берегу. Это позволило римлянам не только надежнее обеспечить охрану судоходства по Дунаю, но и обезопасить провинции к югу от реки от нападения варваров в случае нападения с севера, если цепь укреплений северной и восточной границ Дакнии окажется неспособной сдержать натиск неприятеля. Таким «вспомогательным» характером этого участка лимеса Дакнии и объясняются сравнительно скромные размеры его фортификационных сооружений, расположенных зачастую на большом расстоянии друг от друга.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Stein A. *Dje Reichsbeatmen von Dazien*. — Budapest, 1944. — S. 8.
2. См.: Кругликова И. Т. *Дакция в эпоху римской оккупации*. — М., 1955. — С. III.
3. *Acta Musei Napocensis*, I, 1964. — P. 163—180; Macrea M. *Viasa in Dacia romana*. — Buc., 1968. — P. 64.
4. Macrea M. *Op. cit.* — P. 64.
5. *CIL*, III, 1153, 1415, 1457 и др.
6. Daicovociu H. *Dacians and Romans in Traians province//Relations between the antochtonons population and the migratory populations*. — Bucuresti, 1975. — P. 46.
7. Macrea M. *Op. cit.* — P. 211.
8. Patsch C. *Zur Dakerkriege des C. Fuscus*. — *JOAJ*. — 1904. — VII. — P. 71.
9. Jordan. *Getica*, XIII, 77.
10. Библиографию см.: Tudor D. *Podurile romane de la Dunarea de Jos*. — BUC., 1971. — P. 55—61.
11. *CIL*, III, 8066a, 8072. *Supplementum Epigraphicum k Tudor D. Oltenia Romana*. — Bucuresti, 1968. — № 49—50.
12. *CIL*, III, 1703 1—2; 1703,3; 8074, 12b.
13. *Supplementum Epigraphicum...* — № 1.
14. Tudor D. *Orase tiguri si sate in Dacia Romana*. — Bucuresti, 1968. — P. 291.
15. *Supplementum Epigraphicum...* — № 1.
16. Tudor D. *Drobeta*. — Bucuresti, 1965. — P. 32—41; Tudor D. *Oltenia romana*. — Bucuresti, 1968. — P. 282.
17. Литературу о понтонном и каменном мостах у Сучидавы см. также: Tudor D. *Podurile romane de la Dunarja de Jos*. — Bucuresti. — 1970. — P. 166—175.
18. Tudor D. *Tabula Imperii Romani. Drobeta-Romula-Sucidava*. — Bucuresti, 1966.
19. Tudor D. *Sucidava*. — Bucuresti, 1966. — P. 31.
20. *CIL*, III, 8064, 13.
21. *CIL*, III, 8074, 10.
22. Tudor D. *Tabula Imperii Romanj...*; Tudor D. *Oltenia Romana*. — P. 264—316.
23. Разрушены водами Дуная: один из лагерей у Ислаз, лагерь Зэваду и Изворул Фрумос. Но т. к. это случилось уже в конце XIX в., то сохранились их схематические планы, сделанные Г. Точилеску, Ц. Боллякач и А. Лаурнаном. От лагеря у Батоц сохранился только юго-восточный угол (70 x 50 м), частично разрушены оба лагеря у Бистрец.

АНГЛО-ПОРТУГАЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ ТРЕТЬОЇ ЧВЕРТІ XVI СТОЛІТТЯ ТА ПОЗИЦІЯ ІСПАНІЇ

Англо-португальські відносини другої половини XVI ст. не відмічені такими яскравими подіями як стосунки елизаветинської Англії із Іспанією, Францією чи Нідерландами. Мабуть тому вони майже не привернули уваги істориків. Це характерно взагалі для всіх аспектів історії англо-португальських взаємовідносин. Так, в узагальнюючій роботі А. Чапмана про торговельні зв'язки двох країн кінця XV — початку XIX ст. цей період практично не розглядався¹. Ряд праць присвячено проблемі боротьби Англії за португальські колоніальні володіння. У монографії Д. Блейка показано проникнення Португалії, Англії та Франції до Західної Африки як єдиний процес². Та як справедливо відмітила Г. І. Ципурина, для англійських істориків характерно виводити колоніальні протиріччя за рамки європейської дипломатичної історії³. Це підтверджується і тим, що в узагальнюючих дослідженнях про зовнішню політику Англії є лише окремі згадки відносно «португальської політики», та й то у аспекті подій 1580—1581 рр. — загарбанням Португалії Іспанією⁴. Радянську історіографію мало цікавила ця проблема. Кандидатська дисертація та ряд статей Г. І. Ципуриної торкались лише деяких її сторін⁵. Між тим англо-португальські міждержавні відносини заслуговують на більш значне місце в європейській політиці англійських монархів, особливо часів правління королеви Єлизавети (1558—1603) та потребують детального вивчення.

На початку XVI ст. Португалія вважалась традиційним союзником англійської корони. Укладений у 1386 р. Віндзорський трактат та ряд наступних угод сприяли зміцненню політичних та економічних відносин двох приатлантичних держав. Обопільна зацікавленість країн у партнерстві обумовлювалась близькими геополітичними інтересами, від-

пошенням до європейських подій, необхідністю отримання тих чи інших товарів. Зростання воєнно-політичної могутності Іспанії також сприяло зближенню позицій монархів Португалії і Англії. Однак, коли у 1529 р. був укладений Сарагоський договір про остаточний розподіл світу між Португалією та Іспанією, інтереси всіх країн Європи, в тому числі і Англії, зовсім не брались до уваги.

На середину XVI ст. прийшли помітні зміни у зовнішньо-економічному положенні Англії. В значній мірі вони були пов'язані з кризовими явищами у торгівлі англійських купців з Антверпеном, що надавав вихід до європейських ринків. Це призвело до пошуків прямих безпосередніх шляхів до нових ринків збуту англійських товарів, у тому числі і до заокеанських володінь Іспанії та Португалії.

Перша англійська експедиція до королівства Марокко, яке Португалія вважала сферою свого впливу, була здійснена у 1551 р. Вона привела до встановлення сталих англо-марокканських торгівельних зв'язків. Головним предметом англійського експорту були ті сорти вовняних тканин, які вироблялись на острові у найбільшій кількості. За повідомленнями англійських купців, існувала можливість продавати значні їх обсяги, і тому вони готові пожертвувати торгівлею з самою Португалією заради нового ринку. Виходячи з перспектив розвитку цих взаємовідносин, купці наполягали на встановленні монополії у торгівлі з Марокко⁶. Англіїці не обманулись у своїх сподіваннях. Один тільки імпорт з Берберії у 1574—1575 рр. становив 28639 фунтів стерлінгів у порівнянні з 11628 фунтами стерлінгів з Португалії⁷.

У 1553 р. лондонські купці на чолі з Томасом Уінхемом організували першу торгівельну експедицію до Гвінеї, куди щорічно стало відбувати одна-дві ескадри кораблів⁸. Прибутки від торгівлі виявились настільки значними, що ризик виправдовував себе. Дешеві англійські тканини та прикраси зі скла, міді, штучні перли, вироби з металу обмінювались на слонову кістку, перець, пальмове масло і особливо золото. Тому так наполегливо купці намагались отримати у королеви Марії Тюдор (1553—1558) дозвіл на торгівлю з Гвінеєю.

Однак на заваді цьому стали дипломатичні кроки португальського короля і саме політичними засобами португальцям вдалось добитись більшого успіху, ніж військовими. На початку 1555 р. до Лондона прибув посол короля Португалії

Хуана III Дієго Лопес де Суза, який заявив рішучий протест проти «незаконного», з королівської точки зору, вторгнення англійців в землі, здобуті такими великими зусиллями. Посол вимагав відшкодування збитків, покарання мореплавців та повної заборони африканської торгівлі для англійців. Королева Марія, чоловіком якої був майбутній іспанський король Філіпп II, задовольнила вимогу португальців. Якраз в цей час на причалах Лондона споряджались чергова експедиція до Гвінеї — розпорядженням королеви вона була заборонена. Окремо меру Лондона доручалось прийняти усі заходи, аби не допустити нових заморських плавань⁹.

Незважаючи на накази королеви Марії та акти Таємної ради Англії, англійці продовжували зносини з населенням Гвінеї. Багато африканських правителів з задоволенням йшли на контакти з англійцями та французами, не бажаючи підкорятись португальцям. Так, У. Тауерсон у 1555, 1556 і 1557 рр. здійснив три подорожі до Гвінеї. Після чергових португальських протестів з'являлись королівські прокламації, що забороняли стосунки англійців з Гвінеєю, Беніном та всіма іншими містами у володіннях Португалії¹⁰. Тим самим, офіційна зовнішньополітична лінія Англії в середині і другій половині 1550-х рр. у «португальському питанні» виходила з визнання виключного права Португалії на землі, закріплені за нею Тордесіляським та Сарагоським договорами.

Політика Англії по відношенню до колоній Португалії змінюється з приходом до влади королеви Єлизавети. Історики вважають, що в 1559—1561 рр. у Гвінею було здійснено декілька плавань, хоч і відсутні прямі свідчення цього¹¹. Отож, у березні 1561 р. посол Португалії Емануель д'Оранго розпочав обговорення португало-англійських взаємовідносин з членами Таємної ради Англії. Однак, на цей раз позиція радників королеви Англії виходила зовсім з інших заasad, ніж декілька років тому. Вони відмовились визнати право короля Португалії на частину світу даровану панською будою, бо протидія португальців торгівлі на всьому африканському узбережжі безпосередньо шкодить підданам інших монархів. Вей повинні мати таку ж можливість вести торгівлю, як і португальці. Під час цих переговорів англійці висунули тезу про так звану «фактичну окупацію», під якою розумілась можливість Португалії та інших країн розповсюджувати свою владу лише над тими пунктами і тим населенням, що входили у сферу дійсного португальського або

ще чийогось управління. Вся та територія, правителі якої не підвласні Португалії, вільна для приступу всіх, хто досяг її¹².

Принцип «фактичної окупації» в подальшому став основою політики Англії у колоніальному питанні. Особливо чітко про це було заявлено на переговорах сторін у 1562 р. Португальський посол оголосив ноту короля «Право короля Португалії на гвінейську торгівлю». Однак у Лондоні зовсім не збирались визнавати ці права, бо вважали, що домагання португальців нічим не підкріплені. Єдине на що згоджувались королева і радники — заборонити англійцям вести будь-які торговельні операції з населенням Гвінеї, яке визнавало владу португальського короля та сплачувало йому данину¹³.

Після цих переговорів, коли сторони так і не дійшли згоди, вторгнення англійців у сферу інтересів Португалії значно розширилось, захоплюючи і частину колоніальної імперії Іспанії. До того часу відноситься розгортання піратської діяльності відомого мореплавця Джона Хаукінса, який одним із перших англійців зайнявся торгівлею африканськими рабами. А так як вона являлась монополією іспанської корони, то Хаукінс досягнув на прерогативи двох монархів.

По, можливо, дещо завищеним, оцінкам іспанського і португальського послів, прибутки Хаукінса у 1565 р. сягали 60% сум витрат, а за 1567—1568 рр. він отримав 200 тисяч дукатів чистого прибутку. За тих умов в Англії виявилось багато бажаючих брати участь у пограбуванні заморських колоній, і не менше — вкладати гроші в спорядження таких експедицій. Відомо, що навіть королева та члени її Таємної ради, значна кількість англійської титулованої знаті приймали участь в торговельно-колоніальному підприємстві¹⁴.

Зростання масштабів англійських операцій у португальській Африці призвело до нового витка напруги в англо-португальських відносинах у кінці 1560-х рр. На початку 1568 р. у Лондон прибув посол з черговими вимогами заборони плавань у Португальську Індію, відшкодування 600 тисяч дукатів за майно і коштовності захоплені підданими королеви за останні роки¹⁵. Дві зустрічі посла з королевою у квітні не задовольнили португальську сторону, а королева вже не бажала вислуховувати посла і передала справу на розгляд Таємної ради. В цій ситуації посол заявив про рішучість короля розпочати війну, якщо англійці не погодять-

ся на запропоновані їм умови¹⁶. Однак англійська сторона, фактично, не відреагувала на цю погрозу.

У зв'язку з цим іспанський посол у Лондоні, аналізуючи причини непримиренної позиції англійців, писав до Філіппа II нібито англійці вважають, що португальці самі нічого не зможуть зробити з ними. Та й робив висновок про хибність таких настроїв у Лондоні¹⁷. Можливо, саме така помилкова оцінка військового і економічного потенціалу Англії, політичної волі керівних сил Англії стала одним з факторів прийняття жорстокого курсу іспанської політики по відношенню до Англії в кінці 1560 — напочатку 1570-х рр.

Це тим більш вірогідно, бо десь весною 1568 р. королі Іспанії і Португалії дійшли згоди діяти спільно у питанні Індії. Позиція Філіппа II цілком зрозуміла, бо на той час англійці почали активні дії і в Іспанській Індії. В листах до свого посла у Лондоні Філіпп II неодноразово вимагав уваги до справ португальського короля як до його особистих¹⁸. У жовтні 1568 р. король вже віддав пряме розпорядження послу розпочати, після консультацій з португальським послом, переговори з англійською королевою щодо португальського питання¹⁹. Звіт іспанського посла дозволяють простежити крок за кроком виконання королівського наказу²⁰. Спочатку посол обговорював цю справу з державним секретарем Сесілем, потім 14 грудня 1568 р. мав аудієнцію у королеви. Наслідком бесіди стала згода Єлизавети ще раз вернутись до розгляду питання разом з послами Іспанії та Португалії, причому королева пообіцяла дати більш стрийливу для Португалії відповідь. Однак, це швидше виглядає спробою відкараскатись від настирливого посла і відкласти чи хоча б на певний час затягнути відповідь. Бо аргументи на користь Португалії, які на думку посла мали подіяти на королеву, навряд чи виглядали доказом в очах англійського монарха. Посол твердив, що Португалія несе дуже значні витрати по охороні Червоного моря та Перської затоки в інтересах всього християнського світу у розрахунку на прийняття Індією християнства. Отож, несправедливо заважати королю та перешкоджати його торгівлі. Симптоматично, що іспанський посол вже не звертався до папського договору про розподіл світу. Здається, посол був дуже далекий від розуміння політики королеви. Між тим, в одному з листів, він, аналізуючи події в Лондоні, підкреслював бажання королеви безпримітно розв'язати португальський вузол з максімальною користю для себе. За його повідомленням, у жовтні

1568 р. до будинку португальського посольства, де в цей час відправлялась ранкова католицька месса, вдерлись агенти єпископа Лондона та заарештували всіх англійців, які там знаходились. Посол висловив припущення, що королева буде дуже рада, якщо португальський посол після такого афронту виїде з Лондона і не буде продовжувати тиск на королеву щодо торгівлі з Індією та Гвінеєю²¹. Однак навряд чи такі дії англійського єпископа були б можливими без певної санкції Таємної ради. За цим крилась досить виразна «португальська політика» керівних кіл Англії, яку не вбачав іспанський дипломат. Тому не викликає подиву той факт, що вже через декілька днів після запевнень королеви про більш позитивне вирішення щодо португальського питання Єлизавета 19 грудня 1568 р. заявила португальському послу про неможливість зміни позиції Англії і її особисте бажання закінчити цю справу. Більш того, для відшкодування збитків за корабель Уільяма Уінтера, захопленій португальцями у Гвінеї, королева наказала заарештувати три португальські кораблі у англійських портах²².

Так закінчилась спроба португало-іспанського альянсу послів добитись у королеви Англії визнання права їх країни на виключне володіння Індіями. Цікаво, що в часі вона співпала з однією акцією королеви Єлизавети, пов'язаною з конфіскацією коштів для іспанських військ герцога Альби у Нідерландах (кінець грудня 1568 р.)²³. Як відомо, це привело до розриву іспано-англійської та нідерландо-англійської торгівлі і значних конфіскацій майна з обох сторін. Зрозуміло, що за таких умов було вже не до об'єднання зусиль двох піренейських країн стосовно колоній.

Перерва у англо-іспанських взаємовідносинах призвела до ускладнень в отриманні колоніальних товарів Англією, бо самі англійці ще не могли забезпечити ними острів. Тому з кінця 1569 р. розпочались, з ініціативи вже англійської сторони, переговори з метою дійти до певної угоди з Португалією. Королів Португалії презентував його резидент у Лондоні Антоніо Фогаза, який був, хоча про це не знали ні англійці, ні португальці, іспанським шингуном²⁴. Про те, що домовленості надавалось величезного значення свідчить факт дозволу Фогазі завантажити англійськими сукнами корабель, коли він від'їздив до Португалії у жовтні 1569 р. з текстом угоди²⁵.

Навесні 1570 р. переговори продовжились. З боку Англії їх вели члени Таємної ради Крофтс і Ноуллз, з португаль-

ського — спеціальні уповноважені з Ліссабону, у тому числі і Фогаза. Першим вирішувалось питання про оцінку втраченого майна з обох сторін та шляхів його компенсації. Тут англійські комісіонери готові були йти на значні поступки. Так, все тому ж Уінтеру майже наказали задовольнитись вісьмома тисячами крон, причому частково за рахунок англійських купців. На думку іспанського посла, відновлення торгівлі Англії з Португалією вигідно для першої, бо дозволить їй отримувати товари із іспанських колоній, які стали недосяжними для них²⁶. Однак, надалі на шляху досягнення угоди виникли значні перешкоди. Наприклад, іспанський посол із власної ініціативи, і дотримуючись інструкції герцога Альби всіма можливими засобами заважав нормальній роботі уповноважених. Як справедливо підкреслював іспанський дипломат, укладення угоди з Португалією зробить для Англії байдужим питання з Іспанією, і морське розбійництво продовжиться²⁷. Характерна для методів посла історія з португальським лоцманом Бартоломео Байоне. З ним мали справу англійські королівські радники і деякі купці, маючи на меті використати його знання мореплавства для експедиції до Гвінеї. Посол Де Спес знайшов можливість переговорити з ним і, користуючись боргом Байоне, майже схилив його на свій бік, пообіцявши допомоги у виплаті грошей. А потім, у 1571 р., Філіпп II рекомендував португальцям заарештувати Байоне під час плавання до Африки²⁸.

Все ж головною перешкодою, як і раніше, були вимоги англійців щодо вільної торгівлі у португальських Індіях. Представник короля заявляв, що це просто втрата часу. Але обидві сторони влітку 1570 р. були впевнені, що урегулювання можливе. Як один із варіантів розглядалось відновлення торгівельних зносин на раніш існуючих умовах²⁹. Більш поступливими англійців могло зробити те, що спеції, які якраз в той час прийшли до Англії через Московію, коштували дорожче, ніж завезені через Португалію³⁰. Однак в кінці кінців і ці переговори були перервані. Може тому, влітку 1571 р. Філіпп II в котрій вже раз доручив Де Спесу зібрати відомості про захоплені у португальських купців товари, бо він буде захищати їх інтереси, а посол повинен допомагати підданним короля Португалії³¹.

З весни 1572 р. переговори розпочались знову, хоча й проходили дуже мляво. На цей раз на заваді стало марокканське питання. Як вказувалось вище, якраз в ці роки то-

варообіг Англії з Марокко був більшим ніж Англії з Португалією. В значній мірі це зростання забезпечувалось торгівлею зброєю та військовою амуницією. Проти цього озброєння супротивника категорично протестував представник Португалії Джиральді. Англіїці вимагали дозволу на торгівлю в Марокко через порт Санта Круз, де вони вже мали сталі зв'язки і вели продаж товарів у значних обсягах. Португальці погоджувались визнати право англійців торгувати лише у Танжері, Сеуті, Мазагані. Отож, 1574—1575 рр. пройшли у спробах узгодження взаємних претензій. Значний внесок у дипломатичне урегулювання конфлікту вніс представник Португалії шевальє Джиральді і вже з кінця 1575 р. очікувалось досягнення угоди³².

Та лише в жовтні 1576 р. сторони підписали договір про відносини між двома країнами. Деякою мірою це була перемога англійської дипломатії. В тексті угоди питання про торгівлю Англії з Марокко і Гвінеєю ніяк не зафіксовано, що, фактично, означало визнання Португалією права Англії на африканську торгівлю. Більше того, договір став вперше, в міжнародній практиці того часу, підтвердженням втрати чинності Сарагоської угоди про розподіл світу. Це явилось і ударом по праву Іспанії на володіння Америкою.

Даний матеріал дозволяє говорити, що англо-португальські відносини займали достатньо важливе місце у зовнішній політиці Англії, були узгоджені з іншими напрямками європейської політики королеви Єлизавети. Позичія Іспанії визначалась бажанням короля Філіппа II забезпечити іспано-португальські претензії на розподіл світу згідно з Сарагоським договором і опосередковано поставити перешкоду на шляху англійців до іспанських Індій. Крім того, матеріали переговорів свідчать, що англо-португальські відносини являлись складовою частиною європейської дипломатії.

ПРИМІТКИ

1. Chapman A. B. The Commercial relations of England and Portugal, 1487—1807//Transactions of the Royal Historical Society, Ser. 3, V. 1. 1907.
2. Blake J. W. European beginnings in West Africa. — L., 1937.
3. Цыпурина Г. И. Некоторые проблемы торговой и колониальной экспансии Англии в XVI — начале XVII в. в современной англо-американской историографии//Проблемы историографии международных отношений и национальных движений в странах Западной Европы. — М., 1982. — С. 24—40.
4. Грин Дж. История английского народа. — Т. 2. — М., 1902; Russet A. The Foreign policy of England, 1570—1800. — L., 1871; Seeley J. R.

The Growth of British policy. — Cambridge, 1922; Read C. Mr. Secretary Walsingham and policy of Queen Elizabeth. In 3 v. — Oxford, 1925; Rowse A. The Expansion of Elizabethan England. — L., 1955; Wernham R. B. Before the Armada: The Growth of English Foreign Policy. — L., 1966; Crowson P. S. Tudor Foreign Policy. — L., 1973.

5. Цыпурина Г. И. Начало торговой экспансии Англии в Гвинею в 50—80-е гг. XVI века//Проблемы всеобщей истории. — М., 1971; Она же. Торговля Англии с Марокко во второй половине XVI в.//Вестник МГУ. История. — 1974. — № 4; Она же. Торговля Англии со странами Африки и Леванта во второй половине XVI века/Автореферат дисс... канд. ист. наук. — М., 1974; Она же. Торгово-колониальное соперничество Англии и Португалии в Гвинее в 50—70-е годы XVI в.//Генезис капитализма в позднее средневековье в Англии и Германии. — М., 1979.

6. Tudor Economic Documents. Ed. by R. H. Tawney and E. Power. V. 2. N. Y., 1924. — P. 48—49.

7. Шарпан А. В. *Op. cit.* — P. 159.

8. Цыпурина Г. И. Торгово-колониальное соперничество... — С. 103.

9. Там же. — С. 104—105.

10. Hakluyt R. The Principal navigations, voyages and traffiques of England nation. — V. 4. — L., 1907; Acts of the Privy Council of England. — V. 5. — L., 1891. — P. 305, 315, 322.

11. Blake J. W. *Op. cit.* — P. 136.

12. The Cambridge History of the British Empire. — V. 1. — Cambridge, 1929. — P. 44.

13. Цыпурина Г. И. Торгово-колониальное соперничество... — С. 107—108.

14. Williamson J. A. The Age of Drake. — L., 1938. — P. 54, 66; Rabb T. K. Enterprise and Empire. — Cambridge, 1967. — P. 246—410.

15. Calendar of Letters and State Papers relating to English affairs, preserved principally in the Archive of Simancas. — V. 2. — L., 1894. — P. 18, 22.

16. *Ibid.* — P. 24, 26, 40.

17. *Ibid.* — P. 40.

18. *Ibid.* — P. 33, 46, 81.

19. *Ibid.* — P. 81—82.

20. *Ibid.* — P. 84, 89, 94.

21. *Ibid.* — P. 80.

22. *Ibid.* — P. 94.

23. Read C. Queen Elizabeth's seizure of the duke of Alva's pay ships//Journal of Modern History. — 1933. — V. 5. — № 4.

24. *Calendar...* — P. 351.

25. *Ibid.* — P. 200.

26. *Ibid.* — P. 239, 241, 249, 250.

27. *Ibid.* — P. 245, 250.

28. *Ibid.* — P. 241, 243, 333.

29. *Ibid.* — P. 261, 269, 275.

30. *Ibid.* — P. 280.

31. *Ibid.* — P. 318—319.

32. *Ibid.* — P. 444, 476, 481, 483, 487, 507.

**ТОМАС ГОББС И РОБЕРТ ФИЛМЕР:
РАДИКАЛИЗМ И ПАТЕРНАЛИЗМ
В ТЕОРИИ СУВЕРЕНИТЕТА**

Бурные социально-политические конфликты английского XVII века вызвали к жизни поистине необозримый поток политической литературы. Авторы многочисленных трактатов в стремлении обосновать справедливость позиции какой-либо из противоборствующих сторон задавались вопросами о происхождении государственной власти и ее полномочиях, назначении правителя, правах и обязанностях суверена и подданных. В то же время нельзя не заметить, что ответы на эти традиционные в истории политической мысли вопросы чаще всего были — в контексте Англии XVII века — достаточно однотипны. Далекое не все из того, что, казалось бы, по характеру поднимаемых вопросов должно быть отнесено к политической теории, строго говоря, к ней относится. Бесконечные повторения, подчиненность теории целям межпартийной борьбы, привычная аргументация, «разбавленная» лишь интеллектуальной индивидуальностью авторов, — все это создавало тот фон, ту необходимую почву, на которой произрастали немногие действительно оригинальные и глубокие политические учения — Т. Гоббса, Дж. Гаррингтона, Дж. Локка и некоторых других.

Степень и характер воздействия этих великих умов на современников, а также исторические судьбы их учений — вопрос особый. Так, никто за исключением, пожалуй, Роберта Филмера, не подвергался столь ожесточенной критике, как «отец современной политической науки» Томас Гоббс. Обвинения в атеизме, в извращенном понимании человеческой природы, в аналогии тирании раздавались в его адрес в середине XVII столетия как со стороны роялистов, так и из лагеря сторонников Парламента¹. Тем не менее, сегодня многие критики Гоббса известны именно тем, что они его критиковали.

Роберту Филмеру повезло гораздо меньше. Его политическое учение стало объектом агрессивных нападок лишь спустя четверть века после его смерти в 1653 году в связи с актуальностью вопроса о престолонаследии. Хорошо известна уничтожающая критика Дж. Локка в первом из его трактатов о политической власти². Подобные настроения мы встречаем у Олджерона Сиднея и Джона Тиррела³. В общей сложности критические атаки на «Патриарх» охватили неизмеримо больше страниц, чем весьма скромный по объему классический труд Р. Филмера⁴.

Самое опасное в антифилмеровских критических выступлениях было то, что их авторы (особенно это относится к Локку) стремились — не без успеха — представить идеи Филмера в сатирическом духе, а их создателя, мягко говоря, чулаком, запутавшимся в трех соснах. Чаще всего Локк, говоря о Филмере, употребляет эпитет «абсурдный». Филмер, бывший в свое время блестящим полемистом, уже не мог ответить своим противникам. Негативное и просто пренебрежительное отношение к идеям Р. Филмера долгое время господствовало в историографии, начиная с второй половины XIX века, когда они попали в поле зрения историков — авторов общих работ по истории английской политической мысли. «Патриарх» называли «глупой книгой», а его создателя — педантичным и даже дурацким⁵. Весьма характерно высказывание Г. Ласки в работе «Политическая мысль в Англии: от Локка к Бентаму», содержащее недоумение, зачем Локку понадобилось тратить силы своего ума на столь слабого оппонента⁶.

Однако, именно этот вопрос, очищенный от антифилмеровского предубеждения, и заставил некоторых английских исследователей первых 10-летий XX века⁷ и особенно после издания работ Филмера в 1948 г. Петером Ласлеттом, по-новому посмотреть на осмеянного Локком мыслителя. С этого времени можно говорить об академическом, свободном от вигских антипатий изучении идей Филмера⁸. Впрочем, их историография невелика. Существует лишь одно монографическое исследование Джеймса Дэли «Сэр Роберт Филмер и английская политическая мысль» (1979 г.), посвященное идейной борьбе 80-х гг. XVII века и роли в ней филмеровских идей⁹. Связь же мыслителя с современными ему событиями середины века остается в тени.

Что же, однако, побуждает объединить имена Гоббса и Филмера в одном исследовании? Их идеи во многом разли-

чаются так же сильно, как и их биографии. Они родились в один год — 1588-й. Т. Гоббс — сын приходского священника и крестьянки, проявив уже в детстве необычайные способности, получает образование в Оксфорде и большую часть жизни служит воспитателем в семье графов Девонширских. Эмигрирует с ними на континент, затем в 1651 году возвращается в Лондон, где в этом же году издает свой классический труд «Левнафан». В годы Реставрации получает от Карла II, которому когда-то во Франции преподавал математику, небольшую пенсию, которую выплачивают нерегулярно. Широчайшей, подчас скандальной известностью в Англии, признанием в Европе Гоббс обязан исключительно мощи своего интеллекта.

Сэр Роберт Филмер — представитель древнего дворянского рода в Кенте. Учился в Троицком колледже (Trinity College) в Кембридже, а потом в Лондоне в знаменитом Линкольн-Инне. Затем — жизнь в родовом имении Нет-Саттон парк, ставшем центром притяжения местной культурной публики. Филмер имел должность шерифа графства Кент, которой лишился вместе с частью имущества в годы гражданской войны. Недолгое время находился в заключении. Свои работы Филмер, как и многие другие современники, издавал анонимно. Имя его при жизни известно лишь достаточно узкому кругу образованной элиты.

Филмер — безусловно, роялист по своим убеждениям. Что касается Гоббса, то прямо связать его учение с интересами какой-либо одной стороны в революционном конфликте середины века и тем более с какой-либо одной из политических партий — значит заведомо исказить это учение. Попытки подобного рода не раз предпринимались, главным образом в советской историографии, и приводили к такому разбросу мнений, какой свидетельствует о бесперспективности самого подхода к проблеме¹⁰.

Более того, Гоббс плохо «вписывается» в те традиции, которые существовали в английской политической мысли XVI — первой половины XVII вв. Речь идет о двух течениях — традиции «порядка» и традиции «разума», существование которых общепризнано в современной англоязычной историографии¹¹. Представители первой из них — традиции «порядка» — склонны видеть в короле главного носителя данной Богом власти, что дает основания отстаивать прерогативы короны. Представители же второй традиции видят источник королевской власти в передаче народом прав свое-

му избраннику, что ведет к различным вариантам теории общественного договора и ограничению политических полномочий правителя Парламентом. Хотя между исследователями имеются отдельные разногласия, наличие двух таких течений в английской политической мысли сомнений не вызывает. Политическое же учение Гоббса ломает традиции. Оно совмещает такое важнейшее свое звено, как теория общественного договора, с концепцией неограниченной власти государства, вне зависимости от формы последнего. Более того, в основе построения гоббсовской системы лежит принцип индивидуализма, чуждый традиционным представлениям о «политическом теле». Важнейшим для Гоббса является понятие естественного права индивидуума, в то время как для большинства его современников существует, прежде всего, «естественный закон», унаследованный от средневекового политического менталитета.

И наконец, гоббсовская теория суверенитета шокировала англичан, считавших, начиная с Дж. Фортеस्कью, свою форму монархии «смешанной». «Правление короля в Парламенте» признавалось практически всеми, правда, при перевесе той или другой стороны. Гоббс же заявил о нераздельности суверенитета и принципиальной невозможности существования «смешанных» форм¹². Кроме того, теория Гоббса носила чисто светский характер: рационализм лежит в основе построения всей его системы (сам мыслитель именовал это дедуктивным математическим методом)¹³.

Вернемся, однако, к Филмеру. По сравнению с пуританом-Гоббсом он, на первый взгляд, выглядит крайне архаично. Это, прежде всего, относится к его патерналистской «адамитской» теории, по поводу которой изощрялись многие младшие современники и потомки. По мнению Филмера, Бог сделал Адама царем над его потомством, затем власть была унаследована патриархами. Власть эта имела неограниченный характер, включала высшие судебные права, право войны и мира, жизни и смерти, распределения собственности, являясь т. о. и экономической, и политической. Следовательно, данной Богом, а значит и наилучшей, формой правления является монархия. После Потопа высшая власть оказалась в руках Ноя, а затем его сыновей. От них и произошли правители всех стран мира.

Прямую преемственность от Адама Филмер прослеживает лишь до библейского царя Нимрода. Этого оказалось достаточно, чтобы показать, что монархия — естественная, данная

самим Богом, форма правления. Теперь для него важно другое: поскольку королевства произошли из разросшихся семей, короли, не являясь естественными отцами подданных, унаследовали их права. Если по воле Бога правитель оказывается смещен или если он не имеет прямых наследников, новый король — даже если он избран — получает власть от Бога.

«Во всех королевствах или государствах в мире, — пишет Филмер в «Патриархе», — является ли правитель верховным отцом народа или истинным наследником такого отца, или он получил корону путем захвата, или в результате выбора знати или народа, или любым другим путем, или если народом управляют немногие, или множество, — все равно — власть ...представляет собой только право и естественную власть верховного отца»¹⁴.

С одной стороны, такого рода аргументация слабо защищена от критики. Так, О. Сидней посвящает немало страниц своих «Рассуждений о государственной власти» доказательству невозможности проследить происхождение современных монархов от библейских царей¹⁵. Филмер, однако, и не нуждается в подобной прееменьности. Христианский провиденциализм, вера в то, что божественный промысел определяет судьбы народов, избавляет Филмера от малоперспективных поисков генеалогических корней правящей династии в глубинах Священной истории. Сидней попался в ловушку: он рационалистически опровергал то, что было совсем не важно для его покойного оппонента.

Отметим, что патриархализм, или патернализм, — явление весьма распространенное в политической мысли XVII века. Филмер в этом отношении вовсе не был анахронизмом¹⁶.

Дело, однако, в том, что «адамитская» теория вовсе не составляла сердцевины политического учения Роберта Филмера. Вопрос о происхождении власти интересовал его постольку, поскольку был связан с главнейшим для него вопросом — о суверенитете. И здесь мы неожиданно встречаемся с идеями, которые чрезвычайно близки гоббсовскому пониманию суверенитета.

Основные положения теории суверенитета Филмера (да и Гоббса) таковы: неограниченная власть правителя — законодательная и стоящая выше закона и имущественных прав подданных. Неразделимость суверенитета, в какой бы форме он ни выступал (монархической, аристократической или демократической), отрицание «смешанных форм» как просто

несуществующих. Наконец, понимание гражданского закона и обычая как выраженной — в настоящем или прошлом — воли суверена. Филмер пишет в трактате «Анархия ограниченной или смешанной монархии»: «Мы не более как самообольщаемся, если надеемся, что можем быть управляемыми без произвольной власти (*arbitrary power*). Нет, мы ошибаемся: вопрос не в том, может ли существовать произвольная власть, но только в том, кому она будет принадлежать, одному человеку или многим. Никогда не было и не может быть народа, управляемого без законодательной власти, а любая законодательная власть должна быть произвольной...»¹⁷. Филмер, таким образом, начав с апологии монархии, поднялся до гораздо более широкого и современного понимания государства, что сближает его с Гоббсом.

Значительные совпадения с гоббсовской политической теорией не укрылись от взгляда Филмера. В своих «Наблюдениях относительно «Левиафана» мистера Гоббса», изданных в 1652 году и содержащих критику положений о естественном состоянии людей и общественном договоре, он писал: «Я прочел книгу мистера Гоббса «О гражданине» и его «Левиафан» в правах суверена, которые ни один человек не разобрал так полно и беспристрастно. Я согласен с ним в отношении прав государственной власти, но я не приемлю способы, которыми он их получает. (Может показаться странным, что я хвалю знание, не одобряя фундамент, но это так)»¹⁸.

Таким образом, сам Р. Филмер ясно обрисовал сложившуюся ситуацию: две очень сходные и даже совпадающие в важнейших положениях теории суверенитета, причем обе выходящие за рамки традиций английской политической мысли, — построенные на современно различных принципах, настолько различных, что возможность грубого заимствования Филмером гоббсовских положений исключается. Филмеровская теория суверенитета базируется на патерналистской, проникнутой христианским провиденциализмом «адамитской» теории и органически связана с ней, в основе же учения Т. Гоббса — светское рационалистическое построение, отправной точкой которого является неотчуждаемое естественное право индивида.

Думается, что истоки феномена можно искать как в социально-политических реалиях, свидетелями которых были оба мыслителя (а именно беспокойные первые десятилетия XVII века были временем формирования их идей), так и в

общих идейных влияниях, испытанных, хотя в разной степени по-разному, ими обоими. Имеется в виду европейская гуманистическая традиция политической мысли, представленная во второй половине XVI века великим французским политическим мыслителем Жаком Боденом, а ранее — Никколо Макьявелли. Эта традиция *raison d'état*, для которой характерна апология сильного государства. Гоббс, мы полагаем, является по содержанию теории суверенитета и особенностям подхода к вопросам политической теории ярким представителем этой традиции в условиях Англии XVII века, естественно, наложивших на нее свой отпечаток¹⁹.

Что касается Р. Филмера, гораздо более Гоббса подверженного интеллектуальным влияниям, то доподлинно известно, каким высочайшим авторитетом был для него Жан Боден. Английский автор не только часто ссылается на Бодена, но даже издает в 1648 г. подборку переводов из «Шести книг о государстве» под названием «Необходимость абсолютной власти всех королей»²⁰. Будучи убежденным роялистом и человеком, мыслящим в большой степени категориями средневекового политического менталитета, Филмер, восприняв положения Ж. Бодена, создал своеобразную теорию, существенно отличающуюся от произведений других приверженцев Стюартов, да и традиции «порядка» вообще.

Заключая, можно констатировать, что английская теория абсолютного суверенитета связана с именами двух мыслителей — Р. Филмера и Т. Гоббса, один из которых, вдохновляясь библейскими образами, выразил ее в контексте материалистских идей, другой же, опередив свое время, заложил основы политической идеологии последующих столетий.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Bowle J. Hobbes and His Critics. A Study of Seventeenth Century Constitutionalism. — L., 1951; Mintz S. The Hunting of Leviathan: Seventeenth century Reaction to the Materialism and Philosophy of Tomas Hobbes. — Cambridge, 1962.

2. Locke J. Two Treatises of Government. Ed. by G. Morley. — L., 1884.

3. Sidney A. Discourses concerning Government. — London, 1702; Tyrrell J. Patriarcha non Monarcha: The Patriach Unmonarch'd, 1681.

4. Patriarcha and other political works of Sir Robert Filmer. Ed. by P. Laslett. — Oxford, 1948.

5. Vaughan C. E. Studies in the History of Political Philosophy before and after Rousseau. 2 vols. — Manchester, 1925. — V. 1. — P. 130.

6. Laski H. Political Thought in England: Lock to Bentham. — L., 1949. — P. 29.

7. Figgis J. N. The Divine Right of Kings. — L., 2-nd., 1914; Allen J. W.

Social and Political Ideas of Some English Thinkers of the Augustan Age 1650—1750. — L., 1928.

8. Подробнее см.: Немченко И. В. Политические идеи Роберта Фильмера//Проблемы Британской истории. — М., 1990.

9. Daly J. Sir Robert Filmer and English Political Thought. — Toronto — Buffalo — London, 1979.

10. См.: Немченко И. В. Томас Гоббс и Английская буржуазная революция середины XVII в. (К вопросу о ренессансном содержании политической системы Гоббса). Канд. дисс. — М., 1981. — С. 24—29.

11. Greenleaf W. N. Order, Empiricism and Politics. Two traditions of English Political Thought 1500—1700. — L. — N.-Y. — Toronto, 1964; Eccleshall R. Order and Reason in Politics. — Oxford, 1978; Sommerville J. P. Politics & Ideology in England 1603—1640. — N.-Y., 1986; Weston C. C., Greenberg J. R. Subjects and Sovereigns. — Cambridge, 1981.

12. Hobbes Th. Leviathan: or the Matter, Form, and Power of a Commonwealth Ecclesiastical and Civil./The English Works of Tomas Hobbes of Malmesbury. Now first collected and edited by Sir William Malesworth. — V. III. — L., 1839; Philocophical Rudiments concerning Government and Society. Ibid. — V. II. — L., 1841; De Corpore Politico or the Elements of Law. Ibid. — V. IV. — L., 1840.

13. Немченко И. В. Томас Гоббс и традиции английской политической мысли XVII в./И чтения памяти профессора М. А. Барга. — М., 1993.

14. Filmer R. Patrijarsha. — P. 10, 33—34.

15. Sidney A. Discourses concerning Government.

16. Schochet G. J. Patriarchalism in Political Thought. Toronto — Buffalo — London, 1979.

17. Filmer R. Anarchy of the Limited or Mixed Monarchy. Patriarcha and other Political Works of Sir R. Filmer. — P. 277.

18. Filmer R. Observations concerning the Original of Government upon Mr. Hobs his 'Leviathan', Mr. Milton 'Against Salmasius', H. Hotius 'De Yure Belli', Mr. Hunton's 'treatise of Monarchy'. 1652. The Preface//Patriarcha and other political Works of Sir Robert Filmer.

19. Немченко И. В. Томас Гоббс и Английская буржуазная революция середины XVII в.

20. Filmer R. The Necessity of the Absolute Power of All Kings. 1648//Patriarcha and other political Works of Sir R. Filmer.

СТОРИНКИ ІСТОРІЇ НАРОДНОЇ ОСВІТИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В 60-ті РОКИ ХІХ СТ.: В. Г. ВАРЕНЦОВ

Проблема розвитку народної освіти, педагогічної думки на Півдні України в 1860-ті рр. не знайшла ще належного висвітлення в спеціальній літературі. В дослідженнях, виданих в дореволюційний період, наводилася достатньо повна статистика, що відбивала стан шкільної справи у II половині ХІХ — на початку ХХ ст. на Півдні, розглядалося виникнення та еволюція різних напрямків педагогічної думки, взаємодія традицій та новаторства в теорії та практиці навчання та виховання.

Однак в цій літературі, як правило, недостатньо уваги приділялося діяльності багатьох прогресивних, відомих у свій час педагогів, їх баченню ролі вчителя в суспільстві, їх боротьбі з консерватизмом офіційних органів народної освіти, участі учнів та викладачів в революційному русі тощо¹. Ця проблема лише побічно зачіпалася в дослідженнях з історії школи та педагогічної думки, що вийшли в світ за радянських часів². В той же час звертання до преси досліджуваного періоду, спогадів сучасників, матеріалам Державного архіву Одеської області дозволяють заповнити прогалини у вивченні проблеми.

У територіальному відношенні в даній публікації мова буде йти про Одеський учбовий округ, що включав Новоросійський край, Крим та Бессарабію. Центр управління цим округом знаходився, як відомо, в Одесі.

Стан народної освіти у краї напередодні 60-х рр. ХІХ ст., прогресивні тенденції, що позначалися в сфері культури, в тому числі і освіти, значною мірою були пов'язані з діяльністю М. І. Пирогова (1810—1881) як попечителя Одеського учбового округу в 1856—1858 рр. Розкриттю ролі М. І. Пирогова у створенні в учбовому окрузі єдиної системи народної освіти, стрижнем якої став відкритий багато в чому

завдяки зусиллям попечителя округу Новоросійський університет, присвячена досить велика мемуарна та дослідницька література³.

Набагато менше висвітлена в публікаціях діяльність інших попечителів Одеського учбового округу, відомих на той час викладачів та педагогів, що тут працювали. Помовною мірою це стосується і діяльності В. Г. Варенцова.

Віктор Гаврилович Варенцов (1825—1867) був одним з найбільш кваліфікованих та активних діячів народної освіти краю в 1860-ті рр. Закінчивши Вятську гімназію (1841 р.), з золотою медаллю, а згодом історико-філологічний факультет Казанського університету. (1845) із ступенем кандидата, він був призначений ад'юнктом-професором російської філології Казанського університету, пізніше — послідовно обіймав посади директора Самарської та Керчинської гімназій і закінчив свою педагогічну діяльність інспектором Одеського учбового округу.

Походження із різночинського середовища, особисте знайомство з багатьма видатними діячами революційно-демократичного спрямування визначили і характер світогляду, громадську позицію В. Г. Варенцова. На його педагогічних поглядах не могли не відбитися близькі, дружні стосунки з корифеями вітчизняної педагогіки К. Д. Ушинським, М. І. Пироговим, В. І. Водовозовим, В. Я. Стоюниним, М. О. Корфом та ін. В Керчі, де В. Г. Варенцов працював директором гімназії та начальником учбових закладів градоначальства, він заснував народні школи, забезпечив їх учбовими посібниками, давав показові уроки для підвищення рівня методичної підготовки вчителів, організував безкоштовні бібліотеки та жіноче училище для «дочок бідних людей», читав публічні лекції, широко залучав громадськість до піклування про школи.

В 1864 р. тодішній попечитель Одеського учбового округу А. А. Арцимович, що був свого часу губернатором в Самарі і тому добре знав В. Г. Варенцова як директора місцевої гімназії⁴, звернувся у Міністерство народної освіти з проханням перевезти Віктора Гавриловича з Казанського в Одеський учбовий округ на посаду інспектора. На цьому посту В. Г. Варенцов працював не довго, але зумів стати одним з найпомітніших організаторів народної освіти у краї.

Цьому сприяли стосунки довіри та взаємопідтримки, які встановилися між В. Г. Варенцовим та попечителем округу А. А. Арцимовичем. Вони стали справжніми однодумцями та

соратниками. Поява таких діячів — прибічників ліберальної політики та еволюційного розвитку суспільства стала можливою саме в добу великих реформ 60—70-х рр. XIX ст., коли царизм не міг вже і надалі зберігати у недоторканості діючу економічну та суспільно-політичну систему і змушений був йти на певні поступки у дусі часу. Однак ці поступки, в тому числі і у сфері освіти, проходилися у напрямку максимального можливого збереження влади та привілеїв тих верств та соціальних груп, які панували в старій, дореформенній Росії. До здійснення такого урядового курсу залучалися люди, що готові були служити справі оновлення країни, але оновлення без революційних потрясінь і навіть різких поворотів в житті суспільства. На наш погляд, є всі підстави віднести А. А. Арцимовича та В. Г. Варенцова до числа діячів саме такого роду. Особливо яскраво це виявилось в ході проведення в Одесі двох педагогічних з'їздів в 1864 та 1865 рр.⁵

Проведення з'їздів було пов'язане з тим, що Міністерство народної освіти вирішило провести в 1863—1867 рр. по учбових округах педагогічні з'їзди для перегляду статутів та програм учбових закладів. Однак урядові чиновники, посилаючись на відсутність коштів, зволікали з реалізацією цієї ініціативи. Те, що Міністерство народної освіти було вкрай обмежене в коштах, — факт безперечний. Але визначальну роль у вирішенні цього питання відігравали, мабуть, міркування скоріше політичного, ніж фінансового характеру. Уряд не без підстав побоювався, що багато освітян, вчителів намагатимуться використати з'їзди для обговорення давно назрілих більш широких і важливих проблем: про шляхи подолання існуючих обмежень і здійснення демократизації школи, про нагальну необхідність викорінення атмосфери деспотизму та жорстокої регламентації, що панували в загальноосвітніх учбових закладах.

І все ж завдяки зусиллям А. А. Арцимовича та В. Г. Варенцова, їх однодумців два педагогічні з'їзди відбулися саме в Одесі, вони стали помітними подіями не тільки Новоросійського краю, але й всієї загальнодержавної системи освіти. Широка виборчість делегатів, відкриті засідання привабляли чимало відвідувачів, багато з яких приймали активну участь в обговоренні поставлених на порядок денний питань, причому інколи з політичним підтекстом, що викликало помітний громадський резонанс. Не випадково в рішеннях Харківського, Московського і Петербурзького педагогіч-

них з'їздів, які бажали продемонструвати свою лояльність політиці властей, була підкреслена незгода з рішеннями одеських просвітян.

Порядок денний першого з'їзду був досить різноманітний. Він охоплював і проблеми народних училищ та гімназій, і питання викладання та підготовки вчителів, і складання програм, і вибір методичних керівництв та учбових посібників, і багато інших питань теорії і практики учбової та виховної роботи. Після Київського з'їзду (1863 р.), де була придушена спроба прогресивних викладачів (О. Л. Стефановича, Е. В. Судовщикова та ін.) внести поправки, доповнення в учбові програми гімназій, на одеські з'їзди демократично налаштованими людьми покладалися великі події. Газета «Одесский вестник», вітаючи з'їзд, писала: «...Важко очікувати будь-якої користі від з'їзду, якщо він обмежиться лише технічною стороною викладання..., дотепер ще в публіці існує недорозуміння відносно самого характеру наших учбових закладів...». Підсумовуючи, газета відзначала: «Таким чином, ми очікуємо від нашого з'їзду рішення багатьох корінних завдань громадського виховання; ми сподіваємося, що в цьому відношенні він перевищить останній Київський з'їзд, результати якого лишилися зовсім не поміченими публікою»⁶.

Про авторитет В. Г. Варенцова серед освітян свідчить хоча б те, що на першому з'їзді він був головою п'яти комісій, доповідачем та активним учасником обговорення практично всіх питань. При цьому Віктор Гаврилович неодноразово демонстрував свою протидію схоластиці та консерватизму офіційної освіти, прагнення до понуку шляхів демократизації шкільної справи.

З самого початку жваве обговорення викликало питання про народні школи, про їхню жалюгідну матеріальну базу, відсутність підвищення рівня учбово-виховного процесу. В одному із своїх повідомлень «Про ставлення суспільства до учбових закладів» В. Г. Варенцов доводив, що ставлення до школи, до освіти «свідчать про ступінь розвитку суспільства». Ця точка зору вперше була обгрунтована ним ще в статті «О народной грамотности в Самарской губернии»⁷, в подальшому ці думки розвивалися ним в публікаціях про зарубіжні системи освіти⁸. На з'їзді ж він неодноразово підкреслював, що і бідні люди повинні мати право на освіту, що дівчат треба навчати у школах, як і хлопчиків, що освіта має бути загальною та піклування про народні школи по-

винна взяти на себе держава. У відповідності з своїми баченнями ролі громадськості у вихованні молодого покоління Віктор Гаврилович запропонував допускати батьків та представників громадськості до випускних іспитів, дозволити відвідування уроків, запрошувати їх на засідання педагогічних рад, читати для батьків лекції про виховання дітей. З цих питань з'їзд прийняв постанову, його рекомендації згодом були покладені в основу роботи не тільки в Одеському, але й в інших округах⁹.

Особливу увагу учасників першого з'їзду привернула доповідь Віктора Гавриловича про принципи наочності навчання та предметних уроків. Текст доповіді, в якій були творчо розвинуті ідеї Л. М. Толстого та К. Д. Ушинського, був запропонований для опублікування в «Циркулярах Одеського учебного округа» для використання цих рекомендацій вчителями приходських училищ¹⁰.

Одне з центральних місць в роботі з'їзду зайняло питання про гімназії. В окрузі їх було вісім — досить різних і за своєю матеріальною базою, і за кількістю та складом учнів, і за рівнем викладання. Недоліків в їх роботі було чимало. Не випадково на з'їзді відзначалося, що в обох Одеських гімназіях навесні 1864 р. ні один з випускників не витримав іспитів при закінченні учбового закладу¹¹.

Позитивним підсумком роботи з'їзду стало підтвердження ним більш широких прав різних верств населення на вступ до середніх учбових закладів, заява про захист ідеї спадкоємності в системі освіти.

Однак на з'їзді мала місце й гостра боротьба різних точок зору, підходів. Так, жвава дискусія розгорнулася після доповіді директора Кишинівської гімназії К. П. Яновського «Про вплив гімназичного навчання на індивідуальний розвиток учнів». Активну участь в обговоренні взяв і В. Г. Варенцов. Погодившись з доповідачем «в основному», він розвинув думку про те, що «формування особистості не залежить виключно від школи». Посилаючись на досвід Англії, інспектор висловив переконання, що формування людини визначається соціальним ладом: «Там все життя, увесь лад, всі умови сприяють розвитку особистості»¹³.

Однак висновки, сформульовані за підсумками обговорення доповіді, засвідчили, що багато учасників з'їзду були ще під владою традицій та вельми обережно сприймали новації. Тому у висновках було визначено, що остаточне вирішення цього питання можливе лише після його обговорення у пре-

сі¹⁴. Ухилився перший з'їзд і від прийняття конкретних практичних рекомендацій щодо цікавої та актуальної проблеми поєднання навчання та виховання.

Другий одеський педагогічний з'їзд більш гостро, в порівнянні з першим, реагував на всі питання порядку денного. Можливо, діалогу бракувало в обрання В. Г. Варенцова головою з'їзду.

У центрі уваги знову опинилося питання про гімназії: про учбові програми для них, про принципи регулювання їх внутрішнього життя тощо. Про характер боротьби думок, підходів та значимість прийнятих рішень дозволяє уявити VI засідання (5 липня 1865 р.), на якому обговорювалось питання «Про підвищення шкільної дисципліни у гімназіях», по якому виступав директор гімназії Тагайрогу Цабель. Засуджуючи «діючу систему виховання з її гуманним напрямком», Цабель доводив, що основа школи — жорстка дисципліна. Він вимагав, аби за будь-яке порушення вихователь застосовував те чи інше покарання учня¹⁵. З таким підходом не погодилося чимало учасників з'їзду, які вважали, що педагог не зможе вчити та виховувати, не зможе знайти спільну мову із своїми вихованцями, якщо не буде вважати їх такими ж людьми, як і він сам. Директор Кишинівської гімназії К. П. Яповський на підставі багаторічних спостережень дійшов висновку: «Чим суворіші покарання, тим частіші та брутальніші провини, ... при відмові від фізичних покарань учнівські провини стали виїзтковими та незначними..., а успішність учнів підвищилася»¹⁶. Його спостереження підтвердив директор Херсонської гімназії Коленко. Подібну точку зору найбільш переконливо обґрунтував В. Г. Варенцов. Він довів нагальну необхідність прищеплювати учням в гімназіях повагу до самих себе, як до людей, членів суспільства, що накладає на них низку обов'язків. При цьому це включає не тільки виховання моральності, але й почуття відповідальності за вчинки. В. Г. Варенцов навів широкий спектр форм виховного впливу на учнів, в тому числі поради, дорікання, стидіння і т. п., про залучення батьків та колективів, самих учнів до виховання своїх товаришів¹⁷.

Другий з'їзд розглянув і низку дидактичних питань. Серед них особливу увагу привернуло повідомлення викладача Катеринославської гімназії Гордзієвського, в якому проводилася думка про те, що учбова робота мала бути поставлена так, щоб на заняттях у класі (а не при виконанні завдань вдома) відбувалося навчання учнів, що переважане-

ня учнів учбовими домашніми завданнями треба ліквідувати за рахунок вірного та систематичного навчання на уроці. Більшість учасників з'їзду погодилися з цим методом, що обіцяв викоринити механічну роботу та зубріння¹⁸.

Цікава полеміка розгорнулася при обговоренні питань, що стосувалися доцільності, припустимості творчого пошуку вчителя у процесі навчання. Професор Новоросійського університету В. І. Модестов висловився проти надання вчителю права інтерпретувати художні та наукові тексти в підручниках, проти застосування вчителем нових форм та методів викладання на тій підставі, що це цілком є справою університетів та відповідних структур Міністерства народної освіти. В. Г. Варенцов рішуче виступав на захист права вчителя на пошук та застосування нових методів роботи, «Нововведення небезпечні, — казав він, — але людство не йшло б вперед, якщо не було б нововведень...», у протилежному випадку «ми повернулися б до часів, коли вся освіта зводилася до читання та тлумачення псалтирі та часослову та коли писемність простого люду вважалася небезпечною та шкідливою»¹⁹.

Хоча багато з пропозицій прогресивно мислячих учасників першого та другого одеських педагогічних з'їздів так і не були реалізовані в життя, але навіть постановка гострих проблем народної освіти, залучення громадськості до їх обговорення, помірковано-ліберальна позиція попечителя округу А. А. Арцимовича, інспектора В. Г. Варенцова, їх однодумців видавалися консерваторам небезпечною. Ще в 1864 р. М. Н. Катков на сторінках «Московских ведомостей» почав наступ на «дерзновенные уметования» попечителя²⁰. Публіцист Е. С. Андрієвський висунув проти передових діячів освіти краю нові звинувачення. На його думку, такі люди, як М. І. Пирогов, О. В. Головін²¹, А. А. Арцимович «распустили молодежь до непопозвольных размеров», гімназії доведені ними «до правтвенного растления», а наука — «до разорения»²². До кампанії засудження рішень другого одеського з'їзду підключилася газета «Северная пчела»²³. Рупором реакційних, шовіністичних сил на Україні став «Вестник Юго-Западной и Западной России», в якому систематично друкувалися статті, спрямовані проти прогресивної інтелігенції та навчання дітей на «украинском диалекте» и т. п.²⁴.

Передові освітяни краю намагалися відстоювати свої позиції. А. А. Арцимович звернувся по захист до уряду, називав «Московские ведомости» та їх однодумців «наклепника-

ми», «політичними доносчиками», закликав більш відповідально ставитися до друкованого слова²⁵. В цьому ж напрямку з великою статтею в газеті «Одесский вестник» виступив В. Г. Варенцов. Але влада не почула їхні аргументи. В липні 1866 р. попечитель А. А. Арцимович був усунутий з посади, на його місце новий міністр народної освіти консерватор граф Д. А. Толстой призначив С. П. Голубцова — слухняного виконавця офіційної урядової політики. З посади інспектора округу був звільнений і В. Г. Варенцов. Чи не це стало одною з причин передчасної смерті?

Але діяльність прогресивних просвітян краю і серед них — В. Г. Варенцова, якого К. Д. Ушинський назвав «світлою особистістю на педагогічній ниві», мала помітний вплив на розвиток народної освіти всього Півдня України в 60-ті рр. XIX ст. Про внесок Віктора Гавриловича в організацію, роботу першого та другого одеських педагогічних з'їздів відзначалося в одному з некрологів: «...він суттєво сприяв покращенню роботи двох педагогічних з'їздів в Одесі, значення яких було своєчасно оцінено нашою журналістикою...»²⁶. Погляди та практична робота В. Г. Варенцова свідчили про те, що він глибоко розумів взаємозв'язок удосконалення системи освіти, цілей, форм та методів виховання та прогресу країни в цілому.

ПРИМІТКИ

1. Веселовский Б. Б. Всеобщее обучение и земство // Юбилейный земский сборник. 1864—1914. — СПб., 1914; Историко-статистический очерк общего и специального образования в России. — СПб., 1884; Конощенко А. До історії земської школи на Херсонщині. — К., 1908; Рожественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802—1902. — СПб., 1902; Сборник статистических сведений о состоянии среднего и низшего профессионального образования в России. — Ч. 2. — СПб., 1910; Чехов Н. В. Народное образование в России в 60-х гг. XIX в. — М., 1912 та ін.

2. Богданов Н. М. Грамотность и образование в дореволюционной России и в СССР. Историко-статистические очерки. — М., 1964; Борисенко В. Борьба демократических сил на народную освіту на Україні в 60—90-х роках XIX ст. — К., 1980; Ганелин Ш. И. Очерки по истории средней школы в России второй половины XIX века. — М., 1954; Очерки по истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в. — М., 1976 та ін.

3. Бобровский С. А. Из мнѣх служебныхъ воспоминаній // Русская школа. 1901. № 5/6. Отд. 1. С. 25—44; № 12. Отд. 1. С. 21—47; Арсеньев А. М. Н. И. Пирогов и учительские семинарии // Советская педагогика. — 1939. — № 8—9; Иванова Ф. П. Роль М. И. Пирогова у суспільно-політичному русі на Україні в 60-х рр. XIX ст. // Український історичний журнал. — 1983. — № 12. — С. 76—84 та ін.

4. Алабьев П. В. Двадцатилетие Самары, как губернского города. — Самара, 1877. — С. 543—545.

5. Протоколы педагогического съезда директоров и учителей, проходившего в Одессе с 2 по 14 июля 1864 г. — СПб., 1864; Протоколы второго педагогического съезда директоров и учителей, проходившего в Одессе с 25 июня по 14 июля 1865 г. — СПб., 1865.

6. Одесский вестник. — 1864. — № 143.

7. Див.: Самарские губернские ведомости. — 1860. — № 27, 28.

8. Див.: Журнал Министерства народного просвещения. — 1863. — № 3, 7, 9, 11.

9. Див.: Протоколы педагогического съезда... — С. 11—20.

10. Там само. — С. 23.

11. Там само. — С. 4, 62—64.

12. Там само. — С. 42.

13. Там само. — С. 71.

14. Там само. — С. 72.

15. Протоколы второго педагогического съезда... — С. 136.

16. Там само. — С. 139.

17. Там само. — С. 136—137, 146.

18. Там само. — С. 225—228.

19. Там само. — С. 286.

20. Див.: Московские ведомости. — 1864. — № 203.

21. О. В. Головин займав посаду міністра народної освіти з 1861 по 1866 р. Він провів низку ліберальних реформ у сфері освіти та культури (університетський статут 1863 р., статут гімназій 1864 р., цензурний статут 1865 р.).

22. Из архива К. Э. Андреевского. Записки Э. С. Андреевского. Т. I—III. Одесса, 1913—1914. — Т. I. — С. 302; Т. III. — С. 150—176.

23. Див.: Северная пчела. — 1866. — № 1.

24. Див.: Вестник Юго-Западной и Западной России. — 1863. — Т. 4. — С. 107.

25. Державний архів Одеської області. — Ф. 1. Оп. 249. — Спр. 503.— Арк. 1—16 зв.

26. Детский сад. — 1867. — № 7—8.

М. Е. РАКОВСКИЙ, Б. А. ИЛЬЧЕНКО

ЗАБЫТАЯ СТРАНИЦА ИСТОРИИ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Среди множества проблем, стоящих перед историографией второй мировой войны, есть одна, которая так и не стала предметом широкой научной дискуссии. Между тем, решение этой проблемы позволит продвинуться в понимании причин и характера Второй мировой и Великой Отечественной войн. Речь идет об ожиданиях в СССР волны европейских революций, в связи с назревавшей новой мировой войной.

Согласно точке зрения ряда историков, Кремль сознательно вел дело к большой европейской войне, чтобы вызвать революционный взрыв. Так, российский исследователь В. И. Дашинчев, анализируя документы XVIII съезда ВКП(б), приходит к выводу, что «Сталин и его приверженцы помышляли, как бы раздуть революционный пожар в Европе»¹. «Революционной» версии придерживается известный российский историк М. И. Семияга, который, однако, ставит на первый план другие причины и полагает, что в Москве рассчитывали лишь на благоприятные условия для возникновения революционной ситуации в результате столкновения и взаимного истощения воюющих сторон². Наиболее «радикальную» позицию занимает В. Суворов, по мнению которого Сталин намеренно провоцировал новую мировую войну как необходимую предпосылку мировой революции³.

Действительно, еще на XVII съезде ВКП(б) в 1934 г. советский лидер, анализируя сложившуюся международную обстановку, сделал вывод: «...дело идет к новой империалистической войне, ...она наверняка развяжет революцию в ряде стран, как это имело место в ходе первой империалистической войны»⁴. Эта же мысль была повторена им и на XVIII съезде партии в 1939 г. с той лишь разницей, что «новая империалистическая война», по Сталину, уже второй год как шла⁵. «Нет никакого сомнения в том, что пролета-

рият капиталистических стран, видя результаты социалистической постройки в СССР, последует нашему примеру»⁶, вторил своему патрону секретарь генсека А. Н. Поскребышев, выступая на съезде. Начальник Политуправления Красной Армии Л. З. Мехлис в своей речи пошел еще дальше, предложив, в случае войны, перенести военные действия на территорию противника и умножить число советских республик⁷. Затем Мехлис пообещал: «Мы будем бить врагов Советского Союза так, чтобы ускорить ликвидацию капиталистического окружения и чтобы товарищ Сталин дал Рабоче-Крестьянской Красной Армии оценку — «отлично»⁸.

Эти заявления Сталина и его соратников говорят о серьезных ожиданиях, которые связывали со второй мировой войной правящие круги в СССР. Интересно, что в Вашингтоне думали приблизительно так же, как и в Москве. Еще осенью 1938 г. американские военные эксперты пришли к выводу, что новая мировая война будет продолжаться по крайней мере шесть лет и кончится полным развалом Европы и торжеством коммунизма во всех государствах, чем, несомненно, воспользуется в конечном счете Советская Россия⁹.

Однако рассчитывали ли в действительности в Кремле на возникновение общеевропейской войны? Ведь у власти в Лондоне и Париже оставались люди, которые меньше года назад предали своего союзника — Чехословакию, отдав его на милость агрессора. Вплоть до последних дней августа 1939 г. в Москву из полпредства в Лондоне поступала информация, смысл которой сводится к следующему: Чемберлен готовит почву для нового Мюнхена¹⁰. Советская разведка доносила о том, что и немцы уверены: Англия и Франция не будут воевать за Польшу¹¹. Такое же впечатление складывалось и у ряда зарубежных дипломатов¹².

Следовательно, Сталин и Молотов, анализируя имеющиеся сведения, не могли твердо рассчитывать на возникновение войны между западными державами и Германией. Речь могла идти только о надеждах на это и, как возможное следствие, на революционный пожар в Европе. Поэтому, когда примерно с октября 1939 г. стало ясно, что война затягивается, надежды эти выплеснулись на страницы советской печати.

Газета «Правда» в своих материалах стала подводить читателя к мысли, что в Англии и Франции рано или поздно произойдет революционный взрыв. Сельское хозяйство этих стран на пороге разрухи и деградации¹³, из-за нехватки

угля половина домов в Англии не отапливаются¹⁴, а английские солдаты на фронте живут впроголодь¹⁵. В Англии растет безработица¹⁶, а во Франции из-за трудностей с продовольствием вводится карточная система¹⁷. В большой статье без подписи с характерным названием «Правители Франции боятся народного гнева» перечислялись такие грехи режима как запрет компартии и роспуск ее организации. Но «французские большевики» — писала «Правда» — неумолимо разъясняют солдатам, что они — пушечное мясо в новой войне. Правительство Даладье скрывает от рабочих, крестьян и солдат правду о виновниках империалистической войны. Правительство Николая Романова тоже скрывало правду от народа... Правящие круги Франции понимают, что когда правда об их преступлениях перед народом станет известна, тогда им несдобровать¹⁸. Обобщая «обнадеживающие» вести из Великобритании и Франции, обозреватель Я. Виктор в аналитической статье «Полгода войны в Европе» нарисовал захватывающую картину катящихся к гибели западных демократий¹⁹.

Если советское руководство могло только издали наблюдать за тем, что происходит в Западной Европе, то этого не скажешь о соседних странах, оказавшихся внутри т. н. сферы интересов СССР, отведенной ему по пакту о ненападении с Германией. Возможно, некоторые из них имел в виду Сталин, когда говорил на XVIII съезде ВКП(б), что «вторая империалистическая война» может привести к революции в одной или нескольких странах²⁰. А раз так, то становится понятной революционная «окантовка» таких внешнеполитических акций как, например, война с Финляндией.

Уже на второй день войны с финнами, как сообщалось в советской печати, в разных частях Финляндии народ восстал и провозгласил создание демократической республики²¹, а «Красная Армия пришла в Финляндию на помощь финскому народу по приглашению его Народного Правительства, чтобы помочь в их борьбе против политических шулеров...»²². Даже спустя месяц после того, как финны остановили наступление советских войск, не реагируя на трюк с т. н. «правительством Куусинена», созданным в Москве, секретарь МК ВКП(б) А. С. Щербаков в докладе по случаю 16-й годовщины со дня смерти В. И. Ленина говорил: «Что касается финских трудящихся, то не за горами тот день, когда они навсегда будут избавлены от гнета белофиннов...»²³.

Итак, советскому руководству в своей предвоенной внеш-

ней политике трудно было рассчитывать на революции в западноевропейских странах вследствие большой войны, хотя оно и надеялось, что события в конце концов могут принять именно такой оборот. В то же время не исключено, что в соседних с Советским Союзом государствах действительно планировались «революции», которые принесла бы на своих штыках Красная Армия при благоприятных внешнеполитических обстоятельствах.

Обратимся к еще одному аспекту данной проблемы. В то время как Сталин и его окружение недостаточно трезво оценивали «революционный» потенциал тех или иных европейских стран, миллионы советских граждан безоговорочно верили официальной пропаганде. Широко тиражировалась точка зрения, согласно которой революционное брожение в тылу вероятного противника станет одним из непременных условий быстрой и полной победы Красной Армии.

В 1939 г. Воениздат в учебной серии «Библиотека командира» выпустил книгу Н. Шпанова «Первый удар». Книга популяризировала авиационную доктрину СССР и описывала будущую воздушную войну между Советским Союзом и Германией. В финале этой войны, который наступил через 9 часов после ее начала, советские самолеты безнаказанно бомбят заводы «Дорнье» и «Фарбениндустри» в глубине германской территории. Тем временем немецкие рабочие, находящиеся на этих заводах, с нетерпением ждут момента, когда бомбы свалятся им на голову и поют «Интернационал»²⁴. Краснозвездные машины бомбят Нюрнберг. В разрушенном городе вспыхивает восстание²⁵ и Красная Армия готовится прийти на помощь восставшему народу²⁶. Вслед за военным издательством повесть опубликовали «Роман-газета» и Детгиз. Многие верили словам К. Н. Ворошилова о том, что напавшего на СССР врага ожидают разгром на фронте и революция в тылу — вспоминал выдающийся советский физик С. Э. Фриш, — поэтому победы немецкой армии в 1941 г. оказались для них полной неожиданностью²⁷. Даже трагедия первых месяцев войны не смогла полностью освободить людей от навязанных пропагандой иллюзий. Вот как описывает настроения своих однополчан в тяжелые дни августа 1941 г. известный украинский ученый Б. Н. Малиновский: «Бойцы терялись в догадках: что случилось на западной границе? Почему наши войска не выстояли, не ответили ударом на удар?... Согревала надежда: вот-вот отборные гитлеровские части выдохнутся, выступит против Гит-

лера немецкий рабочий класс, и в войне совершится перелом...»²⁸.

Мифологизация действительности, а именно так можно назвать рассматриваемое нами явление, коренилась в самой природе сталинского режима и затрагивала различные стороны общественной жизни. Ожидание скорой и неизбежной мировой революции было, пожалуй, одним из наиболее ярких мифов той эпохи, который целенаправленно культивировался партийной элитой (если в других странах не складываются революционные ситуации, то верным ли путем идет Страна Советов?). Тем не менее пока шла речь о назревающей революции, скажем, во Франции, все это можно было бы посчитать безобидной фантазией. Но пазойливо внедряемый в сознание тезис о неизбежной революции в тылу предполагаемого врага дезориентировал и морально разоружал людей перед лицом надвигающейся страшной опасности. Это был один из многих просчетов советского руководства, который в начале Великой Отечественной войны обернулся растерянностью и лишней кровью наших солдат.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Дашичев В. И. Из истории сталинистской дипломатии. // История и сталинизм. — М., 1991. — С. 236.
2. Семцяга М. И. Сговор двух диктаторов. // Там же. — С. 212.
3. Суворов В. Ледокол. — М., 1993. — С. 13.
4. XVII Съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). Стенографический отчет. — М., 1934. — С. 11.
5. XVIII Съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). Стенографический отчет. — М., 1939. — С. 9. 13.
6. Там же. — С. 184.
7. Там же. — С. 273.
8. Там же.
9. Год кризиса 1938—1939. Документы и материалы. — М., 1990. — Т. 1. — С. 111.
10. Год кризиса. — М., 1990. — Т. 2. — С. 118, 329, 354.
11. Год кризиса. — Т. 1. — С. 421; Год кризиса. — Т. 2. — С. 178.
12. Год кризиса. — Т. 2. — С. 29, 52—53, 55.
13. Правда. — 1940. 19 января.
14. Правда. — 1940. 6 февраля.
15. Правда. — 1940. 7 февраля.
16. Правда. — 1940. 26 января; Правда. — 1940. 8 февраля.
17. Правда. — 1940. 10 февраля.
18. Правда. — 1940. 20 января.
19. Правда. — 1940. 3 марта.
20. XVIII Съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). Стенографический отчет. — С. 13.

21. Донской Н. Советский Союз и Финляндия. // *Большевик*. — 1939. — № 22. — С. 64.
22. Там же. — С. 67.
23. *Правда*. — 1940. 22 января.
24. Шпанов Н. Первый удар. Повесть о будущей войне. — М., 1939. — С. 93—94.
25. Там же. — С. 100—102.
26. Там же. — С. 132—134.
27. Фриш С. Э. Сквозь призму времени. — М., 1992. — С. 248.
28. Малиновский Б. Н. Участь свою не выбрали. — К., 1991. — С. 21.

**НОВЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В ПОЛИТИКЕ США
В ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ:
анализ современной американской политологии**

Революции 1989 г. в Восточной Европе повлияли не только на развитие стран региона, но и на всю систему международных отношений, на политику единственной на современном этапе супердержавы — США. На сегодняшний день существует уже достаточно репрезентативное количество работ американских политологов, позволяющее судить о тех тенденциях, которые наметились в американском подходе к Восточной Европе, да и в целом к той новой расстановке сил, одной из причин которых стали восточноевропейские революции.

Изменившаяся ситуация потребовала от США переосмысления своих задач в регионе. Большинство американских ученых исходит из необходимости сохранения и поддержания стабильности в Европе и в мире. Один из известных консерваторов Р. Хатчингса прямо декларирует: «Мы заботимся, или должны заботиться о Центральной и Восточной Европе т. к. мы не хотим, чтобы этот регион стал ареной хронической нестабильности и так как мы не хотим, чтобы конфликт на Востоке разъедал западноевропейское единство. Мы хотим, чтобы эти страны могли успешно служить моделью для более дальних стран, стоящих перед лицом даже более серьезных проблем, таких как Россия, Украина и др. Мы хотим, чтобы они могли влиться в сообщество демократических государств»¹. Таким образом, по мысли Хатчингса, Восточная Европа, бывшая причиной конца «холодной войны», сегодня еще более важна для США, т. к. она является «ключом к порядку в Европе после «холодной войны»².

Однако значительная часть американских ученых не видит понимания этих проблем со стороны правительства, не видит готовности администрации Клинтона осознать новые

региональные задачи и увязать их с задачами более общего плана.

С этой точки зрения большой интерес вызывает работа одного из крупнейших футурологов современности, специалиста по глобальным вопросам З. Бжезинского «План для Европы». По его мнению, конец «холодной войны» породил три важнейших и неотложных вопроса, решение которых поможет администрации Клинтона осознать американские задачи и возможности. Это вопрос компетенции НАТО, отношение НАТО и Европы к России и, последнее, роль единой Германии в мире после «холодной войны»³. Очевидно, что Бжезинский не включает в этот ряд собственно восточноевропейский вопрос. Однако, подспудно он входит в каждый из этих глобальных вопросов. Во-первых, как проблема включения восточноевропейских государств в НАТО; во-вторых, как одна из возможных причин ухудшения отношений с Россией, и в-третьих, как арена борьбы между США и Германией, каждая из которых может сегодня претендовать на приоритет в Восточной Европе.

Действия, а вернее бездействие Б. Клинтона, как в свое время бездействие Д. Буша, вызывает массу нареканий со стороны американской научной элиты. Время уходит, а с ним сокращается влияние США и их реальные возможности. По многим показателям США обгоняют Западная Европа и Япония. Поэтому, как полагает Бжезинский, самое время задуматься о действенности американских внешнеполитических инструментов. А пока «администрация Клинтон не представила ни стратегического видения, ни здравого смысла в руководстве делом европейского будущего»⁴.

Одной из наиболее явных и неизбежных тенденций скорого будущего Бжезинский считает расширение НАТО. Для США этот вопрос действительно первостепенной важности, на протяжении десятилетий именно НАТО служил защите американских интересов на континенте. Бжезинский, приводя недавний и трагический пример конфликта в Боснии, настаивает на необходимости усиления НАТО, т. к. ООН продемонстрировала свою неготовность к решению такого рода задач. Вопрос о расширении НАТО не может быть решен, пока четко не сформулированы критерии вступления новых стран. Бжезинский делает попытку пояснить свое видение проблемы. «НАТО — это прежде всего сообщество демократических государств, мыслящих схоже, с общей политической культурой, соприкасающихся на суше и на море, и вос-

принимающих угрозу безопасности одному как угрозу всем другим. Это требует широкого консенсуса по базовым критериям для членства, включая стабильную демократическую систему, базирующуюся на функционирующей рыночной экономике, отсутствие территориальных или этнических споров, уважение к правам национальных меньшинств, законодательно закрепленный гражданский контроль над военными и т. д.»⁵. Очевидно, что большинство восточноевропейских стран не отвечает этим требованиям. Сам Бжезинский называет только четыре центральноевропейские страны — Чехию, Польшу, Венгрию и Словакию.

Настаивая на усилении активности США и использовании ими НАТО, Бжезинский жестко критикует одну из самых популярных натовских программ — «Партнерство ради мира», называя ее амбициозной и волюнтаристской. Он убеждает, что разрекламированная с таким шумом кампания не дала и уже не даст реальных результатов. Однако с ним согласны далеко не все. Такой признанный эксперт по Восточной Европе, как Ч. Гати, считает, что пока восточноевропейские государства не могут надеяться на полное членство в НАТО, они прекрасно могут использовать для сотрудничества с Западом «Партнерство ради мира», этот «эквивалент программы для бедных родственников»⁶, консультативный орган, включающий почти все европейские государства. Такого же мнения придерживается Р. Хатчингс. Он указывает также на русский фактор: пока Россия не готова примириться с вступлением восточноевропейских стран в НАТО, надо использовать «Партнерство ради мира». В отличие от многих других ученых, Хатчингс более оптимистично смотрит на возможность полного членства восточноевропейских государств в НАТО. Он уверен, что это послужит американским интересам, т. к. наилучшим образом стабилизирует обстановку в регионе, а примат стабильности — единственное, что объединяет в США людей с самыми разными взглядами⁷.

Помимо НАТО американские исследователи останавливаются и на других организациях, служащих внешнеполитическими инструментами США. Но к ним отношение еще более скептическое. ООН после югославского кризиса не вызывает доверия у американцев, то же касается СБСЕ. Совет не готов к действиям, нет механизмов, которые регулировали бы его усилия. Более того, некоторые ученые отмечают, что западноевропейские правительства реально не заинтере-

сованы в сосредоточении власти в СБСЕ⁸. Большие надежды еще несколько лет назад связывались с Североатлантическим советом по сотрудничеству, возникшим в рамках СБСЕ. Но и САСС не перерос консультативной формы, реальные события показали, что он не может гарантировать безопасность какой-либо восточноевропейской стране.

Остаются различные финансовые институты, в использовании которых США обладает огромным опытом. Сравнивая их, С. Вебер особо отмечает деятельность Европейского банка по реконструкции и Развитию. ЕБРР отличается от других международных банков, он демонстрирует уровень сотрудничества между западными странами и ориентирует их в новом для Запада финансовом регионе — Восточной Европе⁹.

Но не говоря уже о том, что финансовые организации не могут одни решить проблемы, которые не под силу НАТО и СБСЕ, пресловутый уровень сотрудничества западных стран у трезвых аналитиков вызывает бездну сомнений. С одной стороны, менее чем когда-либо Западная Европа склонна терпеть американское руководство. Достаточное тому подтверждение — разногласия по поводу расширения НАТО. Германия выразила свое одобрение, Франция, по многим вопросам солидаризуясь с Германией, по этому проявила «равнодушие». На самом деле Франция, по мнению многих, не заинтересована в усилении НАТО¹⁰. Британия выступает скорее за расширение, чем за углубление европейской интеграции¹¹. Таким образом, США приходится серьезно считаться с возможностью остаться в меньшинстве среди своих старых союзников.

С другой стороны, Западная Европа не готова еще взять на себя ответственность за происходящее в посткоммунистическом мире. Частью, как пишет Ч. Гати, «из-за американского руководства, частью из-за кризиса самоидентификации»¹². Пока в Восточной Европе падает уровень жизни, ЕС не готово широко раскрыть им двери. Как результат наблюдается невероятное разочарование в западных соседях, т. е. происходит процесс, прямо противоположный тому, что происходил несколько лет назад. Это способствует также возвращению левых на политическую арену в Восточной Европе.

Такая ситуация — с неясными задачами, при отсутствии единства в среде союзников — глубоко тревожит большую часть американских политологов. США с каждым днем теряют шансы играть главную роль в трансформации регио-

на. Это — один из наиболее важных и парадоксальных результатов окончания «холодной войны».

Эта новая тенденция обусловлена изменением общественного мнения в США. Если в эру «холодной войны» внешнеполитическая активность была оправдана вопросами безопасности, то теперь в США широкие слои уверены, что им лично ничто не угрожает, и можно ограничиться гуманитарной помощью. Большинство верит, что целью США является защита их экономических интересов и, таким образом, на смену полноценной внешнеполитической активности приходит активность во внешней торговле, а это не одно и то же.

Именно с такой позицией ведут борьбу наиболее дальновидные американские исследователи. Они не успевают напоминать о той роли, которую регион играл в прошлом, о том деструктивном потенциале, который он сохраняет сегодня. Невнимание к восточноевропейским проблемам может стать пагубным для равновесия всей системы международных отношений. Кровавая дезинтеграция в Югославии, грозящая перехлестнуть через границы, наилучший тому пример. Большинство аналитиков сходятся в мнении, что единственный путь создания системы безопасности — включение Восточной Европы во все европейские структуры. И здесь роль США как гаранта защиты их интересов и арбитра в решении многосторонних споров может быть исключительно важной. Т. е. если в экономике американцы должны уступить место западноевропейцам и японцам, «чьи модели, установки и ценности более приемлемы для восточноевропейцев, чем более индивидуалистическая модель США»¹³, то в области политического урегулирования приоритет США остается очевидным, по крайней мере очень удобным для обоснования необходимости внешнеполитической активности США, чем заняты очень многие солидные ученые.

Наиболее опасным, по их мнению, является бездействие из-за отсутствия стратегических целей. Вот почему поиски новой стратегии в новом мире занимают одно из главных мест в работах американских политологов 90-х годов.

Р. Хатчингс рисует антиутопию: «трансатлантическую крепость», запирающую ворота перед варварами. Таким может стать западное сообщество, сохраненное в рамках «холодной войны» и НАТО, действующее как орудие против возможной российской угрозы. Итогом станет в далеком или не очень далеком будущем победа «сил фрагментаризма» (авторитаризма, тоталитаризма, фашизма)¹⁴. Чтобы избежать

этого, автор видит единственное решение — сохранение руководящей роли США при укреплении их сотрудничества с ЕС и вовлечении новых демократических держав в международные институты. Возражая скептикам, которые не видят восточноевропейские страны как демократические, некоторые исследователи говорят: если они не демократичны, то в НАТО и ЕС они скорее станут такими. Америка может и должна дать им надежду¹⁵. И сами США должны пересмотреть многие из своих внешнеполитических принципов. «Главное — это то, что мы не должны ни награждать за хорошее поведение, ни наказывать за агрессивность и авторитаризм. Наши друзья сегодня не понимают нас, наши враги нас не боятся. Они увидели, что США — это бумажный тигр. Они увидели, что между громкими словами и делами США — пропасть»¹⁶. Таким образом, главная проблема — не враждебность Востока, не ненадежность Запада, а необходимость для самих американцев переориентироваться в новой ситуации. «Проблема нового мирового порядка не так концептуальная, как политическая. Она касается готовности США защищать этот «порядок», который только зарождается»¹⁷.

Таким образом, хотя работы критические по отношению к существующей американской стратегии и одновременно конструктивные по своей сути не являются преобладающими в американской политологии, но симптоматично само их проявление. Учитывая, что их авторы — это ученые с мировой известностью и реальным влиянием на политические структуры, можно говорить о новой и крайне важной тенденции в отношении США к решению региональных и мировых проблем.

Говоря о ближайших перспективах, американские ученые подчеркивают важность внешней помощи для нормального развития региона. Только значительные денежные вливания гарантируют прогресс в сторону демократии и рыночной экономики в Восточной Европе. Сегодняшний уровень помощи США (около 400 млн. долл. в год, к тому же направленных главным образом в Центральную Европу) явно недостаточен. Необходимо внимание ко всем странам от Балтики до Балкан. Особенно к самим Балканам. «Будет большой ошибкой со стороны Запада рассматривать Балканы как место, где мир можно установить, разделив народы и построив между ними высокие стены, с ооновскими «голубыми касками», патрулирующими их по периметру. США должны подготовить и осуществить меры, необходимые для

поддержки тех, кто защищается от агрессии, включая участие американских сил в миротворческих операциях»¹⁸. Возникает вопрос: кто проконтролирует контролирующего, т. к. именно на эту роль верховного арбитра ориентируют США американские консерваторы.

С другой стороны, понятно нежелание американцев оставаться в стороне от глобальных вопросов международной жизни. А по их мнению, альтернатива будет только одна — радикализм или справа, или слева. То, что В. Гавел назвал «посткоммунистическим лочным кошмаром» — кошмаром авторитарного ультра национализма¹⁹.

Если же к голосам специалистов прислушаются и США более активно будет участвовать в решении восточноевропейских проблем, то, по мнению футурологов, до конца века Польша, Венгрия, Чехия и Словакия войдут в НАТО как полноправные его члены, к 2010 г. Европа включит некоторые южноевропейские государства (Румынию, Болгарию), а к 2020 г. мечта Ш. де Голля о единой и свободной Европе от Атлантики до Урала может осуществиться²⁰.

Отношения США и Восточной Европы за последние несколько лет претерпели значительную эволюцию и это связано с теми общими тенденциями, которые наметились в международных отношениях эры после «холодной войны». Большинство ученых полагает, что главная линия движения — это переход от биполярной к мультиполярной системе. Во-вторых, «мир сейчас характеризуется двумя противоположными процессами: локальной интеграцией и глобальным хаосом, при этом первый является причиной второго»²¹. Мир стал менее безопасным: количество военных конфликтов среди менее развитых наций увеличилось. В-третьих, разделение народов изменилось: на смену идеологическим, политическим, экономическим или социальным критериям приходят цивилизационные. (Примером не групповых, а цивилизационных конфликтов американские ученые считают конфликты в Боснии, Кашмире, на Кавказе). Мир остается разделенным, но после падения «железного занавеса» он разделен не на Восток и Запад, а на бедные и богатые страны, условно — на Север и Юг.

Восточноевропейская политика США в этих новых условиях оказывается подчиненной решению глобальных задач американской стратегии. Поскольку в их число входит поддержка демократических сил прозападной ориентации, для

сохранения стабильности системы международных отношений, восточноевропейский регион сохранит свою роль в системе приоритетов внешней политики США.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Hutchings R. The «Eastern Question» Revisited. Problems of Postcommunism. — 1994. — Vol. 41. — P. 47.
2. Ibid. — P. 46.
3. Brzezinski Z. A Plan for Europa. Foreign Affairs. — 1995. — Vol. 74. — № 1. — P. 26.
4. Ibid. — P. 27.
5. Ibid. — P. 32.
6. Ibid. — P. 32.
7. Hutchings R. Op. cit. — P. 47.
8. Dunay P. Adversaries All Around? (Re) Nationalization of Security and Defence Policies in Central and Eastern Europe. The Hague: Clingendael. — 1994. — P. 53.
9. Weber S. Origins of the European Bank for Reconstruction and Development. International Organization. — Vol. 48. — № 1. — 1994. — P. 2.
10. Ned Lebow R. The Long Peace, the End of the Cold War, and the Failure of Realism. International Organization. — 1994. — Vol. 48. — № 2. — P. 249.
11. Brzezinski Z. Op. cit. — P. 42.
12. Gati Ch. Central and Eastern Europe: How is Democracy Doing? Problems of Postcommunism. — 1994. — Vol. 41. — P. 43.
13. Mason D. Attitudes toward the Market and Political Participation in the Postcommunist States. Slavic Review. — 1995. — Vol. 54. — № 2. — P. 393.
14. Hutchings R. Op. cit. — P. 48.
15. Koslovski R., Kratochwil F. Understanding Change in International Politics: the Soviet Empire's Demise and the International System. International Organization. — 1994. — Vol. 48. — № 2. — P. 215.
16. Gati Ch. Op. cit. — P. 43.
17. Hutchings R. Op. cit. — P. 46.
18. Ibid. — P. 47.
19. Ibid. — P. 47.
20. Brzezinski Z. — P. 34.
21. Huntjgton S. Speech at the USIP Conference on 30 November 1994.

США И ЯПОНИЯ В 1990-е ГОДЫ: ПРОБЛЕМЫ ВЗАИМНОГО ПАРТНЕРСТВА В АМЕРИКАНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

С окончанием «холодной войны» достоянием истории становится биполярная геополитическая структура мира, основанная на противостоянии двух держав — уже бывшего СССР и США. Как заметил профессор Гарвардского университета Ст. Хоффман, уже видны особенности этого нового порядка: многополюсность, полицентризм, региональная интеграция на фоне растущей глобальной взаимозависимости государств¹.

Какой должна быть военно-политическая стратегия США в азиатско-тихоокеанском регионе (АТР) и какими видятся двусторонние американско-японские отношения в меняющемся мире американским ученым? Большое внимание этой проблеме уделили известные политики, политологи, историки-международники: Р. Никсон, Зб. Бжезинский, Дж. Наймладший, Дж. Грегор, К. Грей и др., представляющие консервативное крыло американской историографии.

Соединенные Штаты, по мнению бывшего американского президента Р. Никсона нуждаются в новой стратегии, так как «доктрина сдерживания коммунизма» — в прошлом «Новый мировой порядок», провозглашенный Дж. Бушем, остается декларацией. «Новая американская миссия в мире, — продолжает Р. Никсон, — должна быть основана не на зыбком песке нереалистического идеализма, а на прочной основе, включающей геополитические реалии». В конечном итоге, он отдает предпочтение «практическому идеализму»².

Касаясь американских подходов к АТР и Японии, в частности, Р. Никсон исходит из того, что Соединенные Штаты должны играть здесь ключевую роль: балансируя «усилить стабильность и гарантировать продолжение регионального процветания»³. При решении этой сложной задачи Америка должна опираться на Японию⁴. — Существующие

трения в двусторонних отношениях, а здесь и проблема «разделения военного бремени», и проблема американского дефицита в торговле с Японией, считает Р. Никсон, разрешимы. В этом заинтересованы обе страны.

Азиатская политика США, взаимоотношения в «треугольнике» США—Япония—КНР явились объектом исследования в одной из последних работ Зб. Бжезинского «Вне контроля. Глобальный беспорядок накануне XXI века» (Нью-Йорк, 1993). Американский политолог утверждает, что мир после окончания «холодной войны» стал менее стабильным, чем в ее годы. Возникла «новая дуга нестабильности»: Балканы—Ближний Восток, Иран, Персидский залив—Китай. Сюда же он относит и бывший СССР⁵.

Зб. Бжезинского волнует, какую роль будет играть КНР и как в связи с этим необходимо реагировать США и Японии, как будут складываться отношения Японии и Китая в случае ухода из региона Америки. Все же считая такой вариант маловероятным, Зб. Бжезинский подчеркивает, что Америка останется наиболее влиятельной силой в Восточной Азии, где ей и дальше придется строить взаимоотношения с двумя наиболее амбициозными государствами — Китаем и Японией⁶.

Вопросы американско-японских отношений, будущая роль Японии в глобальном балансе сил, взаимоотношения в «треугольнике» США—Япония—КНР в центре внимания профессора Калифорнийского университета (Беркли) Дж. Грегора и руководителя Национального Института общественной политики К. Грея. Дж. Грегор не исключает, что политика Китая в данном регионе может привести к некоторым осложнениям, препятствующим свободному прохождению через морские коммуникации международной торговли. Поэтому Япония и другие заинтересованные страны региона будут оказывать влияние на Китай, чтобы никаких больших изменений в регионе не произошло. Важным фактором «сдерживания» КНР Дж. Грегору видится именно американско-японский военно-политический союз⁷. Тревогу вызывает у К. Грея будущая роль Японии в глобальном балансе сил, так как она неясна из-за существующих культурных и экономических антагонизмов во взаимоотношениях с США⁸.

Существующая неопределенность во взглядах вышеназванных ученых политиков, а также Дж. Ная, Ч. Джонсона, Е. Кина и других о дальнейшем развитии международных отношений в АТР и в мире в целом, подводит к выводу:

Америка должна определиться в проведении глобальной политики в мире, где нет «советской угрозы» и «холодной войны». В этой связи сенатор М. Улоп считает, что Вашингтон нуждается в «постсдерживающей коммунизм» доктрине, создающей «благоприятные военные возможности и вносящей ясность в национальные интересы»⁹.

В острой полемичной форме выдержана статья заместителя министра обороны США Дж. Ная-младшего. Возражая тем, кто выступает за роспуск американо-японского союза, НАТО в связи с окончанием «холодной войны» и исчезновением «советской угрозы», ученый полагает, что союзы могут быть использованы и в нынешних условиях. Она непременно будет основываться на союзе с Соединенными Штатами. Американский политолог полагает что после окончания «холодной войны» США и Японии могли бы сотрудничать в следующих направлениях: а) решать задачи стоящие перед союзниками, непосредственно на территории Японии; б) оказывать влияние на международные отношения в АТР; в) на глобальном уровне решать проблемы сохранения мира и стабильности¹⁰.

Военные расходы на содержание вооруженных сил в регионе не могут быть серьезной причиной экономических трудностей, переживаемых США. К примеру, 46 000 контингент американских войск в Японии на 70% содержится за счет последней. В этой связи Дж. Най резюмирует, что «дилемма между торгово-экономическими противоречиями и вопросами безопасности ложна». Америка нуждается в защите национальных интересов и безопасности в АТР, поэтому решающая роль в реализации поставленной цели отводится Японии. Подводя итог своим рассуждениям, Дж. Най цитирует президента Б. Клинтона: «наши отношения с Японией подобны стулу, стоящему на трех ножках: безопасности, экономике и политике. Чтобы сохранить стул в равновесии, мы должны уделять внимание каждой ножке»¹¹.

Президент Института исследований политики Японии Ч. Джонсон и И. Кин из Кэмбриджского университета убеждены, что Пентагон, проводя свою стратегию в АТР, не учитывает те реалии, которые имеют место на Дальнем Востоке и в мире в целом. Политика военного ведомства Соединенных Штатов «окаменела»¹². Ученые подчеркивают, что администрация Клинтона должна откорректировать свою политику в Азии с учетом долгосрочных тенденций. В то время, как Вашингтон заверяет страны региона во взятых обяза-

тельствах, экономическая мощь последних делает их более независимыми¹³. Ч. Джонсон и И. Кип указывают, что «взаимные интересы» США и Японии в последнее время небольшие, чем заверения по причине существующих экономических трений и торгового дисбаланса. Реальная опасность, которая исходит от стратегии Пентагона в АТР, констатируют ученые, в том, что администрация Б. Клинтона ответила на нее неудачами в торговой политике на протяжении последних лет. Ничего не сделано, чтобы открыть японский рынок. Здесь президента Б. Клинтона постигли неудачи предшествующих администраций. Японское лобби оказало давление на администрацию, спекулируя на американо-японском союзе»¹⁴.

* * *

В 90-е годы Америка столкнулась с теми же проблемами в торгово-экономических отношениях с Японией, которые волновали ее в прошлом десятилетии. В первую очередь, это — растущий торговый дисбаланс. Отрицательное сальдо Америки, столь стремительно развивающееся в 80-е годы (в 1981 г. — 15,8 млрд. долларов¹⁵, в 1986 г. — 55 млрд. долл.)¹⁶, остается по-прежнему на угрожающем ее экономическим интересам уровне. Так, на март 1995 г. по оценкам специалиста по американо-японской торговле и инвестициям У. Гивенса отрицательное сальдо составило 66 млрд. долл.¹⁷.

Во-вторых, это проблема закрытости японского рынка для проникновения американских товаров. Визит президента США Дж. Буша в Японию в январе 1992 г. должен был решить существующие противоречия¹⁸. Здесь же решалась и проблема торгового дефицита с Японией, проблема открытости японского рынка. Однако приведенные выше данные свидетельствуют, что эти проблемы остались нерешенными.

Американо-японские экономические отношения в регионе в целом, по мнению некоторых американских исследователей, не столь безнадежны. Профессор Б. Каминс подчеркивает, что США упрочили свои экономические позиции в Азии. «Сдвиг» с Атлантики на Тихий океан, предпринятый в начале 80-х гг., дал свои положительные результаты. Объем торговли США со странами азиатско-тихоокеанского экономического сотрудничества (АТЭС) достиг 40% от общего объема торговых операций Соединенных Штатов. Ежегодно

в страны АТЭС экспортируется американских товаров на сумму 128 млрд. долл., в то время как в Европу — 102 млрд. долл.¹⁹. А значит, нет основания для утверждения о единоличном лидерстве Японии в АТР, так как страны региона ориентируются как на Японию, так и на США²⁰.

Поражает динамика развития торговли в регионе: к 1992 г. она, по сравнению с 1985 г. возросла в 3 раза и составила 353 млрд. долл. И хотя вопрос о региональном лидерстве остается проблематичным, США играет здесь очень важную роль, считает профессор П. Пэтри²¹. Процесс протекания интеграционных сдвигов в АТР, участие в них США остается в центре исследований профессора Стэнфордского университета Д. Эммерсона²².

Для администрации президента Б. Клинтона характерен более глубокий подход к решению вышеназванных и других проблем торгово-экономических отношений с Японией. Это видно хотя бы из того, что, во-первых, администрация, считает, что успешное решение задач, стоящих в двусторонних отношениях, возможно при условии глубокого реформирования американской экономики; во-вторых, значительные сдвиги в экономических отношениях должны произойти через укрепление и расширение роли международных экономических организаций, т. е. благодаря решению проблем на макроэкономическом уровне. Выступая в Школе перспективных международных исследований Университета Джонса Гопкинса, помощник президента США по национальной безопасности Энтони Лейк отметил, что характерной чертой нынешнего состояния Америки является ее «экономическая слабость». Замедление темпов роста американской экономики может «крайне неблагоприятно» сказаться, по мнению Э. Лейка, на американской «собственной безопасности», безопасности ее друзей и союзников. Поэтому, в данных условиях, задача США состоит в том, чтобы «осуществлять лидерство на основе новых возможностей, а не страхов».

Для реализации поставленной цели, помощником президента была предложена «стратегия расширения», которой предстает еще концептуально оформиться». Суть новой стратегии сводится к «расширению мирового сообщества свободных рыночных демократических государств»²³. При этом, подчеркивает Э. Лейк Соединенные Штаты крайне заинтересованы в вовлечении в эту стратегию АТР. Важное место в осуществлении указанной стратегии отводится уже существующим надгосударственным структурам (ГАТТ, МВФ, МБРР,

и др.), роль которых должна быть более активной, и организациям, которые должны быть созданы. В июле 1993 г. президент Б. Клинтон, посещая Японию и Южную Корею, изложил программу ТОС (тихоокеанского сообщества). Если рыночные, демократические государства не будут действовать сообща, — резюмирует Э. Лейк, — обновляя международные экономические организации, координируя макроэкономическую политику и активно заключая справедливые сделки на основе правил свободной торговли, то яростная конкуренция в рамках новой мировой экономики, вкупе с потерей общей цели после окончания «холодной войны» могут свергнуть нас в длительный застой или даже привести к экономической катастрофе»²⁴.

Ревальвация иены (по данным на март 1995 г. 1 долл. — 90 иен)²⁵, как того требовали долгое время американцы, не решила сложных проблем двусторонних экономических отношений. Некоторые представители крайне консервативных кругов американской историографии в оценках происходящего сместились «влево», ближе к «центру». Зб. Бжезинский не склонен рассматривать Японию как источник всех бед США. Наоборот, она заинтересована в «поддержании экономического здоровья Америки». Угроза глобальному лидерству Америки исходит из самого американского общества, сталкивающегося с множеством проблем: национальным долгом в 4 трлн. долл., низким уровнем инвестиций и сбережений и др.²⁶. Профессор университета штата Флорида Дж. Рэй считает, что «Соединенные штаты», скорее всего, на многие годы останутся самой могущественной страной в мире», если только такие ее проблемы, как бюджетный и торговый дефициты, государственный и внешний долги не станут совокупной причиной экономического краха²⁷.

Представители либеральных кругов американской историографии Л. Силк, К. Престовиц, Дж. Хафбауэр и др. в решении сложных двусторонних экономических проблем отводят важную роль надгосударственным структурам. Они выступают за усиление позиций ГААТ в международной торговле, за соглашения, способные сгладить существующие противоречия²⁸. Но прежде, для выполнения поставленных задач, ГААТ должно быть глубоко реформировано, считают профессор П. Жаухи из Калифорнийского университета (Сан-Диего) и Дж. Аронсон из университета Южная Калифорния²⁹.

Угроза нормализации торгово-экономических отношений между двумя странами исходит из политики протекционизма как со стороны США, так и со стороны Японии, считают ученые Р. Торнтон, Б. Бэбкок, Дж. Бхавати и др. Они отмечают, что представление Японии об открытой мировой торговой системе, в основе которой лежит ГААТ, поколеблено созданием НАФТА³⁰.

Профессор Колумбийского университета Дж. Бхавати предостерегает, что подобные торговые блоки несут в себе опасность, а «упаднические настроения» толкают США к «закрытому регионализму», что неминуемо приведет к экономическому упадку³¹. Вместе с тем, он не склонен рассматривать НАФТА как региональную протекционистскую организацию³².

Исследователи из Университета Пенсильвании Д. Дедни и Дж. Айкенбери в целом одобряют политику Б. Клинтона, его увлеченность внутренними делами и «дозированными акциями во внешней политике, которые столь же успешны». Как успех рассматривается встреча в Москве в январе 1994 г. трех президентов — США, России и Украины. Единственный регион, считают ученые, — азиатский, где администрация могла бы действовать более результативно. Это касается в первую очередь, американо-японских отношений. Д. Дедни и Дж. Айкенбери призывают к «третьему открытию» Японии с целью американского проникновения на японский рынок и ослабления торгового дефицита. Важную роль в реализации этой цели политологи отводят двухсторонним встречам, которые позволяют выработать механизм решения многих проблем³³.

Это мнение нашло подтверждение в официальном документе, разработанном Белым домом «Стратегия национальной безопасности США». В части, касающейся отношений США и Японии, говорится, что доступ на рынок Японии остается ограниченным: постоянное активное сальдо Японии является источником дисбаланса мировой торговли: Япония должна открыть свой рынок³⁴. Однако ни в ходе июньской 1993 г. встречи Б. Клинтона с премьер-министром К. Миядзавой, ни февральской 1994 г. — с премьер-министром Ц. Хата эти проблемы не были решены.

Необходимо отметить, что тезис «закрытости» японского рынка для проникновения американских товаров несколько искусственно подогревается американскими учеными, чтобы скрыть снизившуюся конкурентоспособность американской

промышленности. Во всяком случае, японский рынок «закрыт» не больше, нежели другие рынки. Так, доля японского импорта, идущего из США, составляет 20%, тогда как в импорте ФРГ и Великобритании доля Соединенных Штатов составляет 6,5 и 9,3% соответственно. Поэтому, ряд американских политологов, экономистов пришли к выводу, что причина торгово-экономического дисбаланса не в «закрытости» японского рынка, а «зависит преимущественно от американской внутренней экономики и бюджетного дефицита». Такого мнения придерживается, в частности, Дж. Най-младший, заместитель министра обороны США³⁵. Проблема дисбаланса довольно серьезная и администрация Б. Клинтона адресует ее как макроэкономическим, так и структуральным причинам, продолжает Дж. Най.

«Хронический дефицит» торгового баланса — не результат «торговых барьеров» и «закрытости» японского рынка, а результат «макроэкономических явлений», — таков вывод другого американского ученого Дж. Бхавати³⁶.

Ведущий сотрудник Нью-Йоркского совета по международным отношениям М. Мандельбаум считает, что проблема все же существует, подрывая принципы свободной торговли. Вместе с тем, она «содействовала ложному представлению в Соединенных Штатах о том, продолжает он, что американский торговый дефицит был обусловлен, главным образом, японским протекционизмом, нежели дисбалансом внутри американской экономики³⁷. Только «серьезные структурные изменения в американской промышленности способны решить проблему торгового дисбаланса, — резюмирует У. Гивенс, специалист по американско-японским торговым инвестициям³⁸.

Анализ творчества американских ученых свидетельствует, что политика США в отношении Японии в азиатско-тихоокеанском регионе является объектом самого пристального изучения американскими историками-международниками, политологами в 90-е годы. Исследователями выделяется ряд проблем, которые имеют место в американско-японских отношениях: роль американско-японского военно-политического союза после окончания «холодной войны» и его будущее, проблемы экономического характера — торговый протекционизм и решение проблемы американского торгового дефицита.

Характерной особенностью работ, выполненных в последнее время, является то, что их авторы стремятся, в первую очередь, больше внимания уделить экономическим пробле-

мам двусторонних отношений, механизму их расширения. С другой стороны, американские исследователи пытаются увидеть источник трений не только в экономической политике Японии, но считают, что причина также и в самой американской экономике. Историки-международники, политологи, изучающие военно-политические аспекты двусторонних отношений, оценивают статус военно-политического союза как гаранта безопасности и стабильности в АТР. Для этого, по их общему мнению, необходимо взаимопонимание между США и Японией в трех сферах: экономической, политической и безопасности.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Hoffman St. F. New World and Its Troubl//Foreign Affairs. Fall 1990. — Vol. 69. — № 4. — P. 121.
2. Nixon R. Seize the Moment. America's Challenge in a One-Super-world. — N.-Y., 1992. — P. 35.
3. Ibid. — P. 36—38, 148.
4. Ibid. — P. 153—155.
5. Brzezinski Zb. Out of Control. Global Turmoil! On the Eve of the Twenty First Centuri. — N.-Y., 1993. — P. 155—156.
6. Ibid. — P. 208.
7. Gregor J. China's Shadow over Southeast Asian waters.//Global Affairs. — Summer, 1992. — Vol. 7. — № 3. — P. 11—13.
8. Gray C. Back to the future: Rusian the Balance of Power.//Global Affairs. — Summer, 1992. — Vol. 7. — № 3. — P. 51—52.
9. Wallop M. America Needs a Post-Containment Doctrine.//Orbis. — Spring, 1993. — Vol. 37. — № 2. — P. 203.
10. Nye J., Jr. The Case for Deep Engagement.//Foreign Affairs. July/August, 1995. — Vol. 74. — № 4. — P. 96—97.
11. Ibid. — P. 99.
12. Jonson Ch., Keen E. The Pentagon's Ossified Strategy.//Foreign Affairs. July/August, 1995. — Vol. 74. — № 4. — P. 103—104.
13. Ibid. — P. 106.
14. Ibid. — P. 114.
15. Solars St. A search for Balance.//Foreign Policy, 1982—83, Winter. — № 49. — P. 77.
16. Nixon R. Op. cit. — P. 157.
17. Givens W. Economic Cocaine.//Foreign Affairs. July/August, 1995. — Vol. 74. — № 4. — P. 17.
18. Известия. — 1992. 11 января.
19. Cumings B. What is a Pacific Centuri — and How will we know when it Begins?//Current History. — 1994. — Vol. 93. — № 587. — P. 403.
20. Ibid. — P. 405.
21. Petrj P. Trading with the Dynamos: East Asian Interdependence and American Interests.//Current History, 1994. — Vol. 93. — № 587. — P. 407.
22. Emmerson D. Organizing the Rim: Asia Pacific Regionalism. Current History, 1994. — Vol. 93. — № 587. — P. 435—439.

23. Лейк Э. Новая стратегия США: от «сдерживания» к «расширению». // США: ЭПИ. — 1994. — № 3. — С. 31.
24. Там же. — С. 33.
25. Givens W. Op. cit. — P. 17.
26. Brzezinski Zb. Op. cit. — P. 104—107.
27. Ray J. Global Politics. — Boston, 1990. — P. 29.
28. Silk L., Kono T. Sayonara, Japan inc. // Foreign Policy, 1993—94. — № 93. — P. 130; Prestowitz C., Jr. Beyond Laissez Faire. // Foreign Policy, 1992 Summer. — № 49. — P. 70; Hufbauer G. Beyond GATT. // Foreign Policy, Winter, 1992—93. — № 77. — P. 73.
29. Cowhey P., Aronson J. A new trade order. // Foreign Affairs. — 1992—93. — Vol. 72. — № 1. — P. 193—194.
30. Thornton R., Babcock B. Japan Response to Crisis: Not with a Bang but with a Buck. // Global Affairs, 1993, winter. — Vol. 7. — № 1. — P. 2—3.
31. Bhagwati J. The diminished Giant Syndrome. // Foreign Affairs, Spring, 1993. — Vol. 72. — № 2. — P. 26.
32. Bhagwati J. The world trading System. // Journal of International Affairs. — Summer, 1994. — Vol. 48. — № 1. — P. 283.
33. Dedney D., Ikenberry J. After the Lond war. // Foreign Policy, Spring 1994. — № 94. — P. 34—35.
34. Стратегия национальной безопасности США. // США: ЭПИ. — 1995. — № 2. — С. 115.
35. Nye J., Jr. Op. cit. — P. 98.
36. Bhagwati J. The diminished. — P. 24.
37. Mandelbaum M. Foreign Policy as Social Work. // Foreign Affairs. — 1996. — Vol. 75. — № 1. — P. 26—27, 31.
38. Givens W. Op. cit. — P. 21.

ЗМІСТ

Розділ I. Археологія та етнографія України

	Стор.
Станко В. Н. Некоторые итоги изучения позднего палеолита Северо-Западного Причерноморья (2. Днестровская группа памятников)	3
Смынтына Е. В. Вопросы культурно-исторической адаптации (по материалам мезолита степной Украины)	10
Булагович С. А. О происхождении и составе металла кизикских статеров	17
Мартыненко А. И. Историческое развитие Никония в последней трети IV в. до н. э. по данным клейм Фасоса	30
Петрова Н. О. Традиційні форми дошлюбного спілкування молоді (за матеріалами етнографічних досліджень Одещини)	37
Прігарін О. А. Ритуальне освоєння нового житла в традиційній культурі болгар Бессарабії (перша половина XX ст.)	42

Розділ II. Історія України

Вашенко В. П. Морський транспорт Південної України в дореформений період	53
Фрюк Н. М. Історія перших православних храмів в Одесі	62
Першина З. В., Похила Л. С. До історії видання роману П. Куліша «Чорна Рада» в Одесі	67
Сурай Ю. І. Соціал-демократична газета «Луч» про робітничий рух в Україні (1912—1913 рр.)	72
Вінковський Т. С. Населення Півдня України в боротьбі за утвердження української національної держави (лютий 1917 р. — січень 1918 р.)	80
Котляр Ю. В. Нове про напрями і типологію селянських повстань на Півдні України (1919—1920 рр.)	85
Шелест Д. С., Мошак О. В. Політичні концепції вчених української діаспори 20—30-х років XX ст.	90
Гончарук Т. Г. Деякі проблеми вивчення характеру російсько-української торгівлі першої половини XIX ст. в українській історіографії	100
Бачинська О. А. Територія Дунайського (Новоросійського) козацького війська та її особливості	108

Розділ III. Історія, теорія та методологія історичної науки

Попова Г. Н. Историческая философия как теория истории (часть первая)	115
Прутцев С. Б. О «Законах истории»: некоторые аспекты предмета исторической науки в марксистской историографии 50-х — 80-х годов XX ст.	126
Максименко И. В., Панасюк В. Б. Биографистика и биоисториография	135

Попова Т. Н., Мельник О. В. Историография в учебном процессе на Одесских высших женских курсах	141
Гончарук Т. Г., Новикова Л. В. В. К. Надлер: к биографии историка	145
Веселов С. Г., Саликова Т. Н. О некоторых подходах в историографии к изучению творчества А. А. Скальковского по проблемам экономики Юга Украины	151

Розділ IV. Спеціальні історичні дисципліни

Шабанова А. М. Наемный труд в сельском хозяйстве Северо-Запада России в XVII в. (по материалам Обонежья)	156
Гребцова И. С., Мирошниченко В. А. Источники изучения истории акционерной компании РОПит	166
Милевич С. В. Князья великие, удельные, служилые: генеалогический состав и политический статус	173
Хмарський В. М. Початок археографічної діяльності в Одесі	183

Розділ V. Всесвітня історія

Бондарь Р. Д. Из истории создания дунайского лимеса римской провинции Дакия	193
Дьомін О. Б. Англо-португальські відносини третьої чверті XVI століття та позиція Іспанії	202
Немченко И. В. Томас Гоббс и Роберт Филмер: радикализм и патернализм в теории суверенитета	211
Самойлов Ф. О. Сторінки історії народної освіти на Півдні України в 60-ті роки XIX ст.: В. Г. Варенцов	219
Раковский М. Е., Ильченко Б. А. Забытая страница истории Второй мировой войны	228
Брусилловская О. С. Новые тенденции в политике США в Восточной Европе: анализ современной американской политологии	234
Войтович А. И. США и Япония в 1990-е годы: проблемы взаимного партнерства в американской историографии	242

ЗАПІСКИ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

Випуск 4

Редактор **В. Н. Станко**

Здано до набору 9.01.97. Підписано до друку 19.02.97.
Формат паперу 60 x 84 1/16. Друк. арк. 16,0. Умов. друк. арк. 14,88.
Обл.-вид. арк. 11,63. Зам. 2-97. Друк. ОІСВ. Тир. 300 прим.

